

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ ПРАВНИЧИЙ ЧАСОПИС

**№ 1
2018**

Зареєстровано Державним комітетом телебачення і радіомовлення України
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: Серія KB № 15252-3824P
від 22.06.2009 р.
Виходить з 1997 р. До 2006 р. - "Вісник Одеського інституту внутрішніх справ". Щоквартальник

Засновник:
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:
Катеринчук І.П.,
доктор юридичних наук

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:
Албул С.В.,
кандидат юридичних наук

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР:
Ісаєнко М.М.,
кандидат педагогічних наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Берlach А.І., доктор юридичних наук
Бутенко В.Г., доктор педагогічних наук
Грохольський В.Л., доктор юридичних наук
Єськов С., Ph.D., Associate Professor
Конопельський В.Я., доктор юридичних наук
Кузнiченко С.О., доктор юридичних наук
Марковська Г., Ph.D., Associate Professor
Меркулова В.О., доктор юридичних наук

Пойман П., Ph.D.
Саакян М.Б., доктор юридичних наук
Тарасенко В.Є., доктор юридичних наук
Цільмак О.М., доктор юридичних наук
Яковенко С.І., доктор психологічних наук
Ярмакі Х.П., доктор юридичних наук
Ярмиш О.Н., доктор юридичних наук

Друкується за рішенням
Вченої ради
Одеського державного університету
внутрішніх справ
Протокол № 8 від 28.03.2018 р.

*Журнал входить до переліку наукових фахових
видань, в яких можуть
публікуватися результати дисертаційних
робіт на здобуття наукових ступенів
доктора і кандидата юридичних наук.
Затверджено рішенням Атестаційної колегії
Міністерства від 26 червня 2014 року.*

Друковані матеріали виражають позицію
авторів, яка не завжди поділяється редакційною
колегією. Відповідальність за зміст статті,
достовірність фактів, статистичних даних,
точність викладеного матеріалу покладається
на авторів або осіб, які його подали.

Повне або часткове передрукування матеріалів,
виданих у журналі “Південноукраїнський
правничий часопис”, допускається лише
з письмового дозволу редакції.
При передрукуванні матеріалів посилання
на “Південноукраїнський правничий часопис”
обов’язкове.

Вимоги до авторських оригіналів статей

1. До друку приймаються неопубліковані раніше
роботи, обсягом до 1 авт. арк.

2. Будова статті

УДК (універсальний десятиковий класифікатор)
Анотація (українською, російською та англійською мовами).
Ключові слова (3-10 слів).

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв’язок
з важливими науковими чи практичними завданнями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми,
виділення невирішених раніше частин загальної проблеми,
котрим присвячується означена стаття.

Формулювання мети статті.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним
обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок
у даному науковому напрямі.

Література.

Підпис автора і дата.

3. Технічні вимоги до оформлення статей

Стаття має бути набрана в текстовому редакторі
Microsoft Word. Поля з усіх сторін - 20 мм.

Шрифт – Times New Roman 14 з інтервалом 1,5.

Посилання на літературу бажано зазначати
безпосередньо в тексті у квадратних дужках
порядковим номером використаного джерела
та через кому конкретної сторінки.

4. Паперовий варіант, електронний варіант,
завірена рецензія спеціаліста (кандидата або
доктора наук відповідного профілю), довідка
про автора на окремому аркуші (прізвище, ім’я,
по батькові, адреса, телефони з кодом міста,
науковий ступінь, вчене звання, посада, установа).

Адреса редакції

Україна, 65014, м.Одеса, вул. Успенська, 1
тел. (048) 738-06-13

E-mail: south-ukrainian_law_journal@ukr.net

ПИТАННЯ ЩОДО ЗАХИСТУ ЧЕСТІ, ГІДНОСТІ Й ОСОБИСТОЇ НЕДОТОРКАНОСТІ ЛЮДИНИ В НАПРЯМІ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Афанасенко С. І.

Питання щодо захисту честі, гідності й особистої недоторканності людини визнається найактуальнішим питанням розвитку сучасного демократичного суспільства. Забезпечення існування людини, її розвитку в сучасному світі зумовлює необхідність вирішення проблеми правового закріплення та забезпечення права на особисту недоторканність і зараховує її до найважливіших проблем, що постали перед сучасною юридичною теорією і практикою.

Проблема визначення та реалізації прав і свобод людини стала вагомим кроком на шляху розвитку українського суспільства й держави, цілком залежним від дотримання права на особисту недоторканність, заснованого на принципах свободи, рівності, справедливості, які мають універсальний характер. Серед них особливу увагу приділено праву на свободу й особисту недоторканність людини.

Останніми роками громадськість України все більше турбує проблема насильства в сім'ї як одного з найбільш шкідливих соціальних явищ порушення прав і свобод людини. Упровадження соціальних програм, на жаль, не зменшує кількості фактів сімейного насильства.

Ключові слова: честь, гідність, особиста недоторканність, насильство в сім'ї.

Вопрос относительно защиты чести, достоинства и личной неприкосновенности человека является самым актуальным вопросом развития современного демократического общества. Обеспечение существования человека, его развития в современном мире обуславливает необходимость решения проблемы правового закрепления и обеспечения права на личную неприкосновенность и относит ее к числу важнейших проблем, которые возникли перед современной юридической теорией и практикой.

Проблема определения и реализации прав и свобод человека стала весомым шагом на пути развития украинского общества и государства, полностью зависимым от соблюдения права на личную неприкосновенность, основанного на принципах свободы, равенства, справедливости, которые владеют универсальным характером. Среди них особенное внимание уделено праву на свободу и личную неприкосновенность человека.

В последние годы общественность Украины все больше беспокоит проблема насилия в семье как одного из самых болезненных социальных явлений нарушения прав и свобод человека. Внедрение социальных программ, к сожалению, не приводит к уменьшению количества фактов семейного насилия.

Ключевые слова: честь, достоинство, личная неприкосновенность.

A question of honour protection, dignity and personal inviolability of a person is recognized as an actual question of development of modern democratic society. Providing of person's existence, his/her development in the modern world stipulates the necessity of problem decision of the legal fixing and providing of right on personal inviolability and sets off it to the number of major problems that appeared before a modern legal theory and practice.

The problem of person's rights' determination and realization of freedoms became a step on the way of development of

Ukrainian society and state, fully dependency upon the observance of personal inviolability right, based on principles of freedom, equality, justice, that have its own universal character. Among them the special attention is payed to the right to freedom and personal inviolability.

Recent years, the public in Ukraine has become increasingly concerned about the problem of domestic violence as one of the most painful social phenomena in violation of human rights and freedoms. The implementation of social programs, unfortunately, does not lead to a reduction domestic violence cases.

Key words: honour, dignity, personal inviolability, domestic violence.

За Загальною декларацією прав людини від 10.12.1948, кожен має право на життя, свободу й особисту недоторканність (ст. 3), а також ніхто не може бути підданий катуванню або жорстокому, нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (ст. 5).

Європейська конвенція з прав людини від 04.11.1950 наголошує, що жодна людина не може бути піддана катуванням, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню (ст. 3), а для забезпечення виконання цього права створюється Європейська комісія з прав людини та Європейський суд з прав людини (ст. 19).

Конвенція щодо заборони катування, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання зауважує таке:

1) термін «катування» застосовується лише до навмисного нелюдського поводження, яке призводить до дуже відчутних і жорстоких страждань;

2) поводження або покарання вважається нелюдським, якщо воно має умисний характер, застосовується щоразу протягом кількох годин поспіль і спричиняє якщо не реальні тілесні ушкодження, то принаймні сильні фізичні та душевні страждання;

3) таким, що принижує гідність, визнається поводження, яке має викликати в жертви почуття страху, пригніченості й неповноцінності, здатне образити і принизити її та зламати фізичний і моральний опір;

4) щоб поводження чи покарання вважалось негуманним, рівень страждань має бути меншим, ніж у випадку катування. При цьому погроза застосувати тортури може кваліфікуватись як негуманне поводження, якщо вона може завдати значного психічного страждання. Як негуманне поводження можуть кваліфікуватись фізичне насилля, заходи психологічного впливу, тримання особи в нелюдських умовах, депортація чи екстрадиція особи до держави, у якій до неї може бути застосоване негуманне покарання, ненадання належної медичної допомоги особі, що страждає на тяжку хворобу.

За Конституцією України від 28.06.1996, найважливішими правами людини, що забезпечують її життя, особисті цінності, свободу, недоторканність, особисту безпеку, правовий захист, є особисті права, до яких, зокрема, належать такі:

1) право кожного на життя (ст. 27) – це перше з невід’ємних прав людини, ніхто не може бути позбавлений свавільно життя, без дотримання цього права всі інші права не мають сенсу, цінності й користності;

2) право на повагу його гідності (ст. 28) – катування та інші жорстокості, нелюдські або такі, що принижують гідність особи, види поведінки й покарання є грубими порушеннями прав людини;

3) право на свободу й особисту недоторканність (ст. 29) – ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше, ніж за вмотивованим рішенням суду й тільки на підставах і в порядку, встановлених законом.

Отже, в сучасному розумінні:

1) «особиста гідність людини» – це внутрішня оцінка людиною власної самоцінності, яка ґрунтується на об’єктивно існуючій значущості цієї людини для інших суб’єктів [1];

2) «честь людини» – це суспільна оцінка цінності особи з погляду на соціальні та духовні якості останньої як члена суспільства, що залежить від самого громадянина, оскільки формується на підставі його поведінки, вчинків, ставлення до інтересів суспільства, інших людей, і тому різні люди мають різну соціальну оцінку, яка може змінюватися залежно від їхніх вчинків [1];

3) «право людини на особисту недоторканність» – це гарантована державою природна можливість вільного існування людини без якого-небудь стороннього протиправного втручання чи впливу в її особисте життя й на неї саму, її честь і гідність.

Насилля щодо жінок. Сьогодні це – буд-який здійснений на основі статевої ознаки акт насильства, що завдає або може завдати шкоди фізичному, статевого чи психологічному здоров’ю жінки або страждання, а також погрози здійснення таких актів, примушування чи свавільне позбавлення свободи в суспільному та/або в особистому житті [5]. За результатами соціологічних досліджень, домашнє насильство (застосування сили або погрози силою, вчинені чоловіком чи партнером з метою залякування та примусу жінки до підкорення у формі штовхання, побиття, задушування, ляпасів, ударів ногами, підпалювання або заподіяння ударів гострими предметами) є широко розповсюдженим явищем і відбувається як у сім’ях похилого віку, так і в молодих; багато жінок зазнають домашнього насильства щодня. Деякі з них вважають, що це «їхня доля». Але, як правило, коли жінка пробачає своєму кривднику в перший раз, це повторюється знову й знову.

Україна не залишилась осторонь проблеми насильства в сім’ї й 15.11.2001 прийняла Закон України «Про попередження насильства в сім’ї», мета якого – захистити потенційних жертв побутових злочинів, причинами яких є зловживання спиртними напоями, безробіття й матеріальна скрута, борги, підозра в сімейній зраді тощо. Майже 17 років у нас проіснував цей Закон, який передбачав заходи та повноваження органів державної влади щодо запобігання фактам застосування фізичної сили в родині й реагування на них. Однак у реальному житті постраждалі члени сім’ї та діти частіше залиша-

лись сам на сам із домашнім терором, ніякої дієвої реакції від державних органів, як правило, не було.

Причин такої ситуації чимало: недостатня законодавча регламентація, страх потерпілих звернутися по допомогу, відсутність реагування насамперед з боку поліції, складність фіксації та доведення факту насильства.

Минулий рік став переломним у питаннях прав людини не лише в Україні, а й у всьому світі. Слова «фемінізм» і «насильство» стали найбільш запитуваними в пошукових Інтернет-системах. Намагаючись вирішити проблему домашнього насильства, у грудні 2017 року Верховна Рада України ухвалила закон про протидію домашньому насильству без згадки про гендерні стереотипи.

Рада ухвалила Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», в якому запропоновано новий підхід (із використанням європейських стандартів) до боротьби із цим негативним явищем у суспільстві.

Новий Закон набув чинності із 7 січня 2018 року, тож хотілося б розібратися, що змінилось.

Під домашнім насильством тепер розуміється будь-яка дія фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, а також погрози вчинення таких діянь.

Постраждалими визнаються особи незалежно від того, проживають вони спільно зі своїми кривдниками чи ні (наречені, подружжя, колишнє подружжя, мати, батько, діти, їхні батьки, брати, сестри, нерідні батьки, опікуни, піклувальники, їхні діти, прийомні діти, діти-вихованці, інші родичі до двоюрідного ступеня зв’язку, особи, які спільно проживали або проживають однією сім’єю, але не перебувають у шлюбі, їхні діти й батьки), та особи, які проживають разом (будь-які інші родичі, люди, які пов’язані спільним побутом, мають спільні права й обов’язки).

Постраждалою дитиною визнається не лише та, яка зазнала домашнього насильства, а й свідок (очевидець) такого насильства.

У разі вчинення будь-якого виду домашнього насильства постраждалі мають право звернутися з відповідною заявою (повідомленням) як до органів поліції за місцем свого проживання (перебування), так і до виконавчих комітетів сільських і селищних рад, органів опіки та піклування, навчальних закладів (якщо постраждалі – діти), установ охорони здоров’я. Аби отримати захист, достатньо звернутися до будь-якого із цих органів.

Можна повідомити про насильство й через колцентр з питань запобігання та протидії домашньому насильству – державну установу, територіальні підрозділи якої планується відкрити в кожному регіоні.

Постраждалі мають право користуватися безоплатними послугами адвокатів Центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги, а за подання таких заяв до суду судовий збір не сплачується.

Потерпіла особа може вимагати від кривдника компенсації: її витрат на лікування, отримання консультацій або на оренду житла, яке вона винаймає з метою уникнення домашнього насильства, періодичних витрат на її утримання, утримання дітей чи інших членів сім’ї, які перебувають (перебували) на утриманні кривдника.

Новий Закон проти домашнього насильства, безумовно, заслуговує на позитивну реакцію спільноти, однак має певні прогалини, пов’язані з його застосуван-

ням на практиці. Залишається без відповіді питання місця перебування кривдника, якому заборонено перебувати в спільному із сім'єю житлі; невідома доказова база для застосування обмежувальних приписів; захист людей, які стали свідками насилля. Хоча, звісно, сам факт того, що Україна виходить на нову дорогу боротьби з насильством у родинах, не може не тішити.

Право людини на повагу до її честі, гідності й особистої недоторканності буде залишатись в Україні формальним до тих пір, поки положення чинних і прийнятих у майбутньому нормативно-правових актів не будуть суперечити один одному й на підставі цього в громадян України почнеться реальне формування нового правового мислення, високого рівня правової культури та правосвідомості, їхнє вміння використовувати ці закони в повсякденному житті.

Література

1. Бойко О.В. Насильство в сім'ї: соціологічний аналіз явища: автореф. дис. ... канд. соціол. наук. Харків: Нац. ун-т внутр. справ, 2003. С. 13.

2. Грішук О.В. Право людини на компенсацію моральної шкоди (загальнотеоретичні аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2014. С. 106.

3. Лаввіненко Н. Феномен насильства стосовно жінок у сучасному українському суспільстві. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 1998. № 4-5. С. 133.

4. Насильство в сім'ї – як боротися з ним державі. Що маємо і що слід зробити / пер. з англ. Н. Кошманенко, С. Яринич. Москва, 2016. С. 85.

5. Реформування правової системи України: проблеми і перспективи розвитку в контексті європейських інтеграційних процесів: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 28-29 квітня 2004 р.): збірник наукових праць: у 2 ч. / редкол.: С.А. Єрохін, В.Ф. Погорілко, Я.М. Шевченко та ін. Київ: Національна академія управління, 2004. Ч. 1. 704 с.

6. Правозахисники Міннесоти: «Домашнє насильство в Україні». Грудень, 2010. С. 56.

7. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: доповідь Уповноваженого Верховної Ради з прав людини. Квітень, 2013. С. 112.

*Афанасенко С. І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Одеського державного університету
внутрішніх справ*

КОНСТИТУЦІЙНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ

Магновський І. Й.

Статтю присвячено дослідженню проведення конституційної реформи в Україні, виявленню проблем забезпечення її дієвості та результативності. З'ясовано сутнісні характеристики конституції як об'єкта реформування, що має поєднувати в собі дві якості – стабільність і динамізм. Розкрито сутність і визначено змістовні характеристики конституційної реформи як юридичної категорії, виявлено її основні ознаки, де одне з ключових місць займає системність реформування, що зумовлена вимогою системності конституційного ладу, яка передбачає послідовність, логічність, усебічність і повноту закріплення у Конституції основних інститутів суспільства й держави. Визначено зміст основних функцій конституційної реформи в Україні як основних напрямів її зовнішнього прояву, котрі безпосередньо впливають з установленої у конкретний історичний період парадигми конституціоналізму та спрямовані на реалізацію її основних положень на практиці. Акцентовано увагу на правосуб'єктності учасників конституційної реформи в Україні в контексті реалізації установчої влади, зокрема Верховної Ради України як суб'єкта конституційної законодавчої (нормотворчої) діяльності; Президента України як гаранта додержання Конституції; народу як єдиного суверена, котрий володіє абсолютною правосуб'єктністю і є носієм влади у різних соціальних формах її прояву, як носія права визначати і змінювати конституційний лад. У зв'язку з перспективами інтеграції України до Європейського Союзу та необхідністю врахування досвіду конституційного розвитку держав-членів ЄС, указано на важливість та необхідність адаптації наявної нормативної бази до європейських стандартів, можливості імплементації адресних рекомендацій. Головними принципами юридичної регламентації законотворчої діяльності має стати закріплення її демократичного характеру і створення умов, які б забезпечили підготовку, розгляд і прийняття якісних законів. Констатовано, що доцільність внесення тих чи інших змін до Основного Закону держави передбачає вирішення одного із головних завдань – забезпечення балансу прав і обов'язків кожної гілки влади, а також самого механізму її формування, у фокусі якої покладено пріоритетність людини як найвищої соціальної цінності.

Ключові слова: конституційна реформа, Конституція України, конституціоналізм, народний суверенітет, місце самоврядування.

Стаття посвящена исследованию проведения конституционной реформы в Украине, выявлению проблем обеспечения её действенности и результативности. Выяснено сущностные характеристики конституции как объекта реформирования, которая должна сочетать в себе два качества – стабильность и динамизм. Раскрыта сущность и определены содержательные характеристики конституционной реформы как юридической категории, выявлено её основные признаки, где одно из ключевых мест занимает системность реформирования, обусловлена требованием системности конституционного строя, которая предусматривает последовательность, логичность, обстоятельность и полноту закрепления в Конституции основных институтов общества и государства. Определено содержание основных функций конституционной реформы в Украине в качестве основных направлений её внешнего

проявления, которые непосредственно вытекают из установленной в конкретный исторический период парадигмы конституционализма и направлены на реализацию её основных положений на практике. Акцентируется внимание на правосубъектности участников конституционной реформы в Украине в контексте реализации учредительной власти, в частности Верховной Рады Украины как субъекта конституционной законодательной (нормотворческой) деятельности; Президента Украины как гаранта соблюдения Конституции; народа как единого суверена, который обладает абсолютной правосубъектностью и является носителем власти в различных социальных формах ее проявления, как носителя права определять и изменять конституционный строй. В связи с перспективами интеграции Украины в Европейский Союз и необходимостью учёта опыта конституционного развития государств-членов ЕС, указано на важность и необходимость адаптации имеющейся нормативной базы с европейскими стандартами, возможности имплементации адресных рекомендаций. Главными принципами юридической регламентации законотворческой деятельности должно стать закрепление её демократического характера и создание условий, которые бы обеспечили подготовку, рассмотрение и принятие качественных законов. Констатируется, что целесообразность внесения тех или иных изменений в Основной Закон государства предусматривает решение одной из главных задач – обеспечение баланса прав и обязанностей каждой ветви власти, а отсюда и самого механизма её формирования в фокусе которой положена приоритетность человека как высшей социальной ценности.

Ключевые слова: конституционная реформа, Конституция Украины, конституционализм, народный суверенитет, местное самоуправление.

The article is devoted to the research of constitutional reform in Ukraine, revealing the problems of ensuring its efficiency and effectiveness. The essence of the constitution as an object of reform, which has to combine two qualities – stability and dynamism. The essence and defined the content characteristics of the constitutional reform as a legal category, revealed its main features, where one of the key places is the systemic reform, which is conditioned by the requirement of systematic constitutional order, which provides for consistency, logic, comprehensiveness and completeness of consolidation in the Constitution of the main institutions of society and state. The content of the main functions of constitutional reform in Ukraine as the main directions of its external manifestation, which emerge directly from the paradigm of constitutionalism established in a particular historical period and aimed at realization of its main provisions in practice. The attention is paid on the legal competence of the participants in the constitutional reform in Ukraine in the context of the implementation of the constituent power, in particular the Verkhovna Rada of Ukraine as a subject of constitutional legislative (normative) activity; The President of Ukraine as a guarantor of the observance of the Constitution; the people as the only sovereign, who possesses absolute legal personality and is the bearer of power in various social forms of its manifestation as a carrier of the right to define and change the constitutional system. In connection with the prospects of Ukraine's integration into the European Union and the need to take into account the experience of the constitutional development of the EU member states, it is pointed out the importance and necessity of adapting the existing normative base to European standards and the possibility of implementing targeted rec-

ommendations. The main principles of legal regulation of law-making activity should be to consolidate its democratic nature and create conditions that would ensure the preparation, consideration and adoption of high-quality laws. It was stated that the expediency of introducing certain amendments to the Constitution of the state envisages solving one of the main tasks – ensuring the balance of rights and responsibilities of each branch of government, and hence the very mechanism of its formation, in the focus of which is the priority of man as the highest social value.

Key words: constitutional reform, constitution of Ukraine, constitutionalism, folk sovereignty, local government.

Суспільний діалог щодо можливостей удосконалення Основного Закону України розглядається основним чинником модернізації держави, при чому як із певним спадом, так і з активізацією (залежно від розвитку суспільно-політичних подій у суспільстві набирає обертів у національному інформаційному просторі та дискурсі суб'єктів політичного процесу).

А тому, як зазначає Н.В. Агафонова, складний і суперечливий перебіг конституційної реформи з часу проголошення незалежності України, що супроводжувався низкою конституційних змін і відсутністю консенсусу в суспільстві щодо змісту і форм як самих змін, так і поточних цілей та мети конституційного розвитку виявив проблему концептуальних засад конституційного будівництва країни. Сьогодні це питання набуває все більшого значення у зв'язку з перспективами інтеграції України до Європейського Союзу (далі – ЄС) та необхідністю врахування досвіду конституційного розвитку держав-членів ЄС. Тому в сучасній науці конституційного права України проблематика конституційної реформи постала окремим перспективним і актуальним напрямом наукових досліджень, особливість якого зумовлена його складним міжінституційним характером, що пов'язано з комплексом суспільних відносин, котрі виникають у зв'язку з конституційною реформою, правове регулювання яких забезпечується різними інститутами конституційного права [1, с. 3].

Тому існує витребувана часом нагальна потреба в новітніх підходах теоретико-правових напрацювань щодо створення відповідних засад конституційної реформи в Україні, її ефективності та продуктивної дієвості, що породжує актуальність та необхідність вирішення цієї проблематики.

Вагомий внесок на сучасному етапі державотворення у вивченні питань конституційної реформи України зробили такі вчені як Н.В. Агафонова, М.О. Баймуратов, Ю.Г. Барабаш, О.В. Батанов, Ю.О. Волошин, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, О.Л. Копиленко, А.Р. Крусян, В.В. Лемак, Р.М. Максакова, О.В. Марцеляк, М.П. Орзіх, А.О.Селіванов, О.В. Скрипнюк, В.Я. Тацій, Ю.М. Тодика, В.Л. Федоренко, В.М. Шаповал, Ю.С. Шемшученко та інші, напрацювання котрих містять корисний за обсягом фактичний матеріал та спонукає до подальших правових досліджень наукових засад розвитку окремих інститутів конституційного права України.

Тому метою і завданням статті є зосередження уваги в правовому аспекті на певних структурних складниках у реалізації конституційної реформи в Україні в умовах сьогодення, що сприятиме її результативності.

Одна з ключових проблем забезпечення стабільності демократичного розвитку України полягає у більш глибоких та істотних речах праворозуміння, пов'яза-

ного з реалізацією положень чинної Конституції. Практика правозастосування свідчить, що суб'єкти владних повноважень не завжди належно дотримуються положень Основного Закону, що не відповідає його сенсу як засобу обмеження владної сваволі й гарантування прав людини. Тому виникає суперечність між фактичною та юридичною конституцією, баланс між якими є ключовою концепцією сучасної доктрини конституціоналізму. Мабуть, саме в цьому, як зазначав В.С. Нерсесянц, полягає ключова проблема парадигми конституціоналізму посттоталітарних країн, котру Венеціанська комісія свого часу визначила «грою з правилами», а не «грою за правилами» [2, с. 42; 3, с. 4].

А.О. Селіванов слушно зауважує, що реформа Конституції – це не зміна її тексту, а зміна змісту і затвердження верховенства її принципів та цінностей, вона означає системні перетворення із встановленням вищих пріоритетів, які не отримали достатньої конституційної сили. Учений також наголошує, що функції конституційної реформи – це основні напрями її зовнішнього прояву, які безпосередньо випливають з установленної у конкретний історичний період парадигми конституціоналізму та спрямовані на реалізацію її основних положень на практиці. Реформа покликана усунути суперечності в механізмі державної влади, закріпити баланс владних повноважень Президента, Парламенту та Уряду. Вона повинна враховувати фундаментальні проблеми реальної влади народу, конституціоналізму та децентралізації управління, врахувати нові підходи до функціонування органів правосуддя та прокуратури [4, с. 35].

На думку Р.М. Максакової, сьогодні метою конституційної реформи залишається створення системи вітчизняного конституціоналізму, гідного третього тисячоліття людської цивілізації [5]. Тому, як констатує А.Р. Крусян, конституційна реформа є самостійним напрямом формування сучасного українського конституціоналізму [6, с. 418].

Конституційна реформа передбачає кардинальні новації в Основний Закон держави щодо політико-правових засад життєдіяльності суспільства. Стосовно цього І.Б. Коліушко слушно наголошує на тому, що вона має бути спрямована на встановлення більш виваженої та чіткої системи організації публічної влади. При цьому в Конституцію України мають бути закладені механізми, які унеможливають зловживання повноваженнями з боку вищих органів влади на майбутнє. Основне завдання конституційної реформи полягає у встановленні більш ефективного державного механізму, що гарантуватиме діяльність владних суб'єктів у межах правового поля. Важливість реалізації цього завдання важко переоцінити. Від нього залежить те, що визначатиме засади політичного життя України: право чи свавільна воля людей, котрі перебувають при владі у цей момент [7].

Конституція, як стверджує В.Ф. Мелашенко, має поєднувати в собі дві якості – стабільність і динамізм. Стабільність надає конституції таких рис, як добротність, надійність, сталість. З іншого боку, вона не може не реагувати на зміни, що постійно відбуваються в суспільстві [8, с. 119].

Н.М. Пархоменко указує на те, що Конституція і закони мають бути стабільними, щоб вони могли реалізовуватись і позитивно впливати на розвиток політичної

та правової системи. Водночас із розвитком та зміною суспільних відносин законодавство має оновлюватись, оскільки виникає потреба в усуненні суперечностей шляхом внесення змін і доповнень [9, с. 78].

Теорія А.М. Медушевського щодо конституційних циклів пов'язує конституційну реформу з потребою забезпечити відповідність політичної влади характеру соціальних змін шляхом введення нової легітимуючої формули [10, с. 496].

Системність реформування (як необхідна ознака конституційної реформи) зумовлена вимогою системності конституційного ладу. Системність конституційного ладу передбачає послідовність, логічність, усебічність і повноту закріплення у Конституції основних інститутів суспільства й держави. Системність конституційної реформи спрямована на подолання суперечності та непослідовності низки положень чинної Конституції України, про які неодноразово зазначали вчені О.В. Скрипнюк, Ю.С. Шемшученко та О.І. Ющик [11, с. 42-43].

Професор Страсбурзького університету Ж.-П. Жакке засвідчує, що конституційна реформа як складний процес і запланований результат, як сукупність дій та актів характеризується певним колом суб'єктів, учасників її підготовки і запровадження. При цьому кожен етап конституційних трансформацій, що реалізується у певних конституційно-правових відносинах характеризується своїм колом суб'єктів (учасників). Усі вони є суб'єктами конституційного права, володіють особливою, конституційною правосуб'єктністю і виконують свої ролі у конкретних конституційно-правових відносинах щодо реалізації установчої влади. Не випадково установчою владою називають сукупність органів, до обов'язків яких належить розроблення і перегляд конституції [12, с. 107].

Загалом, серед учених-конституціоналістів поширеною є думка про народ як єдиного суверена, котрий володіє абсолютною правосуб'єктністю і є носієм влади у різних соціальних формах її прояву. Тому закономірно, що категорія «народний суверенітет» у теорії та практиці конституціоналізму належить до найголовніших конституційних цінностей, оскільки свідчить про верховну владу в Україні, яка охороняється конституційним ладом, усіма засобами механізму держави й особливо конституційним правосуддям [13, с. 303].

Актуальними, як зазначає О.Л. Копиленко, залишаються питання призначення виборів, транспарентності виборчого процесу, прозорості фінансування політичних партій, звітування кандидатів за використання коштів під час виборчого процесу, формування професійних та стабільних виборчих комісій, пошуку дієвого механізму для реалізації виборчих прав внутрішньопереміщених осіб та подолання нестачі історичної пам'яті безпосередніх учасників реформ. У межах реформування конституційних засад виборчого законодавства, як зазначає вчений, необхідно зосередитись на двох основних завданнях: по-перше, слід адаптувати наявну нормативну базу до європейських стандартів (ідеться про положення Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, окремі універсальні акти органів Ради Європи, Кодекс належної практики у виборчих справах та інші документи Венеціанської комісії). У цьому контексті слід також взяти до уваги практику Європейського суду з прав людини;

по-друге, необхідно розглянути можливість імплементації адресних рекомендацій для України, які було викладено у резолюціях Ради Європи щодо ситуації в Україні та висновках Венеціанської комісії щодо чинних виборчих законів і наданих на її розгляд законопроектів [14, с. 47].

Сьогодні, як указує О.Г. Мурашин, важливим є вдосконалення законодавчого урегулювання участі в законотворчій діяльності органів державної влади та інших суб'єктів законотворчого процесу. Головними принципами юридичної регламентації законотворчої діяльності має стати закріплення її демократичного характеру і створення умов, які б забезпечили підготовку, розгляд і прийняття якісних законів. Із метою поліпшення якості законотворчості необхідним є встановлення чіткої регламентації процедури прийняття, офіційного оприлюднення та порядку набрання чинності всіх видів законів в Україні у єдиному законодавчому акті [15, с. 180].

О.М. Клименко зосереджує увагу на проблемі конституційної визначеності національної економічної системи, що є особливо актуальною у світлі перспектив конституційної реформи, по-перше, у зв'язку з відсутністю системного закріплення засад національної економічної системи в Конституції України, по-друге, зважаючи на невинне падіння рівня економічного розвитку держави та її економічного потенціалу внаслідок запровадження недолугої економічної політики впродовж усіх років незалежності України, зокрема через масове зубожіння громадян України в останні кілька років [16, с. 61].

Адже, як зазначається у науковій літературі, саме конституційне право з притаманною йому аксіологічною системою покликане дати відповідь на питання про належне співвідношення влади і свободи через визначення засад відносин власності і встановлення такого порядку взаємовідносин політичної і економічної влади, за якого публічна влада діяла б у правових межах загальних інтересів, а власність, будучи відокремленою від влади, забезпечила б ефективне зростання економічного потенціалу держави; тому економічні відносини є важливою сферою конституційного регулювання, а економічний розвиток суспільства природно стає конституційною проблемою [17, с. 34].

О.М. Клименко вказує, що конституційну реформу, спрямовану на демократичний розвиток, посилення конституційних основ державного суверенітету, територіальної цілісності України, національної безпеки, не слід приймати такою, що автоматично забезпечить сприятливі умови для економічного та соціального прогресу, тому важливо, щоб будь-які конституційні трансформації здійснювались з урахуванням фактора впливу економічної системи, адже будь-яке будівництво повинно мати матеріальну основу [16, с. 62].

Ю.Г. Барабаш вважає, що настав час говорити не про чергові косметичні зміни Конституції, а про нову філософію, ідеологію, закладену в тексті установчого акту, а заплановані реформи мають якщо не сприяматися прогресивною частиною населення, то хоча б відповідати ціннісній основі його світогляду [18, с. 87].

Інші науковці доводять раціональність розроблення і прийняття нової редакції Конституції України. Так, О.І. Ющик вважає, що вже сьогодні є потреба розпочати розроблення проекту нової редакції Конституції України, для того, щоб через 3-5 років ухвалити її. Водночас

уже нині необхідно орієнтуватися на ухвалення нової редакції Конституції України спеціально створеним органом (наприклад, Конституційними зборами, Всеукраїнськими установчими зборами, Конституційною асамблеєю тощо). Статус і регламент роботи цього органу варто було б розробити протягом одного-двох років і затвердити його двома третинами складу Верховної Ради України [19].

Відтак А.Р. Мацюк упевнений, що конституційна реформа не повинна передбачати розроблення і прийняття цілком нової Конституції, оскільки більшість положень чинної Конституції виправдали себе часом, сприяли становленню нової незалежної держави, відповідають європейським цінностям і стандартам [20, с. 20].

На думку І.Б. Коліушка, обидва методи конституційного реформування є можливими і повний перегляд Конституції, включаючи зміну назв розділів, переформулювання більшості конституційних положень, тобто виклад Конституції у новій редакції, внесення змін до окремих положень за умов збереження чинної структури Конституції. Вибираючи між ними, слід урахувати те, що повний перегляд Конституції є ризикованим, оскільки може привнести проблеми у ті конституційні інститути, які досі функціонували добре. Окрім того, виклад Конституції у новій редакції може бути виправданим для запровадження справді досконалішого концептуального підходу до конституційного регулювання суспільних відносин. А значить треба було б провести серйозну дискусію про це, попередньо обговорити і затвердити структуру нової редакції Конституції [21, с. 134].

В.М. Шаповал констатує, що без глибоких змін до чинної Конституції у царині місцевого самоврядування не вирішити тих питань, які об'єктивно постають. Навіть за формою не відомо, у якому саме напрямі мають відбуватися реформи на рівні Конституції. Однак обов'язково на рівні конституції повинні бути вирішені питання статусу та повноважень місцевих державних адміністрацій, бо інакше вони ніколи не дозволять вирости регіональному самоврядуванню [22]. Адже, як підкреслює І.М. Сопілко, особливе місце в системі суб'єктів забезпечення прав і свобод людини та громадянина займають саме органи самоврядування, покликані забезпечити реалізацію прав людини і громадянина, в межах закону здійснювати регулювання й управління суттєвою часткою суспільних справ, що належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення. Проблема реформування місцевого самоврядування є однією з найактуальніших у сучасних умовах розвитку української державності. Перспективи її розв'язання багато в чому визначають спрямованість і зміст політичних дискусій, які безпосередньо пов'язані з формуванням ефективної публічної влади в нашій країні, встановленням справжнього народовладдя. Місцеве самоврядування є вагомим і значимим елементом громадянського суспільства, адже лише воно здатне забезпечити самоорганізацію громадян, яка є основою концепції громадянського суспільства [23, с. 93-94].

Таким чином, головною метою конституційної реформи на нинішньому етапі розвитку українського державотворення має бути консолідація політичної влади та територіальної структури держави й усунення потенційних інституціональних чинників нестабільності у цій сфері. Для цього одним із головних завдань є забезпечення балансу прав і обов'язків кожної гілки влади,

тобто самого механізму її формування, у фокусі якої покладено пріоритетність людини як найвищої соціальної цінності. Лише під таким кутом зору слід оцінювати доцільність внесення тих чи інших змін до Основного Закону держави.

Література

1. Агафонова Н.В. Конституційна реформа в Україні: поняття, інституційний механізм та забезпечення ефективності: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право; Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2017. 38 с.
2. Нерсисянц В.С. Перестройка и правовое мышление. Советское государство и право. 1987. № 9. С. 40-44.
3. Стрижак А.А. Установча влада: основні критерії легітимності внесення змін до Конституції України: науково-популярне видання. Київ: Логос, 2013. 132 с.
4. Селіванов А.О. Доктрина компетенції конституційного правосуддя. Віче. 2011. № 17. С. 33-36.
5. Максакова Р.М. Конституційно-правові проблеми установчої влади в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2013. 36 с.
6. Крусян А.Р. Сучасний український конституціоналізм: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 560 с.
7. Коліушко І.Б. Старт чи фальстарт конституційної реформи? / 12 жовтня 2012 р. URL: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/start_chi_falstart_konstitutsiynoyi_reformi_.html. – Назва з екрану.
8. Конституційне право України / за ред. В.Ф.Погорілка [4-е вид.]. Київ: Наукова думка, 2003. 732 с.
9. Пархоменко Н.М. Стабільність конституції України як чинник формування та ефективного функціонування політичної системи. Правові основи розвитку сучасних політичних систем: досвід України та Республіки Білорусь: м-ли міжн.наук.конф. (Київ, 22 лист.2012 р.). Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2013. С. 75-78.
10. Медушевский А.Н. Сравнительное конституционное право и политические институты: курс лекций. Москва: ГУ ВШЭ, 2002. 512 с.
11. Теоретичні проблеми розвитку конституційного законодавства України на сучасному етапі: монографія / Ю.С. Шемшученко, О.І. Ющик, О.В. Скрипнюк та ін.; за ред. Ю.С. Шемшученка. О.І. Ющика. Київ: Юридична думка, 2014. – 316 с.
12. Жакке Ж.-П. Конституционное право и политические институты: учеб. пособие / пер. с франц. Москва: Юрист, 2002. 365 с.
13. Селіванов А.О. Суверенітет народу і публічна влада. Влада в Україні: шляхи до ефективності. Всеукраїнський форум вчених-правознавців / відп. ред. О.Д. Святоцький. Київ: Ін Юре, 2010. 687 с.
14. Копиленко О.Л. Удосконалення виборчої системи в контексті конституційної реформи // Конституція і виборчий процес в Україні: м-ли міжн. наук.-практ. конф (Київ, 25 червня 2015 р.). Київ: Юридична думка, 2015. С. 47-51.
15. Мурашин О.Г. Стан та перспективи розвитку законодавчої діяльності в Україні. Слово Національної школи суддів України. 2013. № 1(2). С. 174-180.
16. Клименко О.М. Проблеми конституціоналізації засад економічної системи України. Конституційна реформа в Україні: новий етап та сучасні виклики. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2015. 286 с.
17. Бондарь Н.С. Экономическое развитие общества в контексте решений Конституционного Суда РФ. Закон. 2006. № 11. С. 31-36.

18. Барабаш Ю.Г. Ефективність державної влади в умовах дефіциту демократії (конституційні аспекти). Право України. 2015. № 5. С. 81-89.

19. Ющик О.І. Питання державотворення: чи відбудеться в Україні правова реформа? URL: <http://www.viche.info/journal/548>.

20. Мацюк А.Р. Прийняття нової Конституції України 1996 року, її передумови й особливості та перспективи конституційної реформи. Віче. 2013. № 4. С. 15-20.

21. Конституційна реформа: збірник матеріалів Центру політико-правових реформ за 2007-2013 роки / За заг. редакцією І.Б. Коліушка. Київ: Москаленко О.М., 2013. 166 с.

22. Шаповал В.М. Законопроект № 3207 є виключно спробою обмежити повноваження центральної влади в особі Президента. Витяги з виступів доповідачів на Громадському форумі «Конституційна реформа: погляд громадянського суспільства» (Одеса, 16-18 лютого 2007 р.)

URL: <http://parlament.org.ua/upload/docs/Vytyagy.doc.pdf>. – Назва з екрану.

23. Сопілко І.М. Органи місцевого самоврядування в системі забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія «Юридичний вісник» Повітряне і космічне право». № 3 (16). 2010. Київ: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. С. 91-95.

*Магновський І. Й.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри міжнародного,
конституційного та адміністративного права
Івано-Франківського юридичного інституту
Національного університету
«Одеська юридична академія»*

ЗНАЧЕННЯ ПОЛОЖЕНЬ ХАРТІЇ ОСНОВНИХ ПРАВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ДЛЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЗАКРІПЛЕНИХ У КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

Небеська М. С., Проданець Н. М.

Автором на основі аналізу положень Хартії основних прав Європейського союзу викладено можливі рівні міжнародно-правового гарантування фундаментальних прав людини та норми, які повинні слугувати взірцем для удосконалення конституційно-правового захисту прав людини в Україні. Зазначає, що в науковій літературі досить мало науковців займалися проблемами сутності, стану, практичного застосування, удосконалення та перспектив розвитку прав людини. Пропонує на основі аналізу положень Хартії ЄС закріпити в Конституції України соціально-економічні права, які прописані в Конституції України, але реалізація цих прав знаходиться не на достатньому рівні, розширити змістовне збагачення й посиленні реалістичності конституційно-правового статусу людини і громадянина.

Ключові слова: права і свободи, Хартія, Європейський союз, Ради Європи, Європейської конвенції з прав людини, уповноважений із прав людини.

Автором на основе анализа положений Хартии основных прав Европейского союза изложены возможные уровни международно-правового гарантирования основных прав человека и нормы, которые должны служить образцом для совершенствования конституционно-правовой защиты прав человека в Украине. Отмечает, что в научной литературе достаточно мало ученых занимались проблемами сущности, состояния, практического применения, усовершенствования и перспектив развития прав человека. Предлагает на основе анализа положений Хартии ЕС закрепить в Конституции социально-экономические права, которые прописаны в Конституции Украины, но реализация этих прав является не на достаточном уровне. Расширить содержательное обогащение и усиление реалистичности конституционно-правового статуса человека и гражданина.

Ключевые слова: права и свободы, Хартия, Европейский союз, Совет Европы, Европейской конвенции по правам человека, уполномоченный по правам человека.

The author, based on the analysis of the provisions of the Charter of fundamental rights of the European Union set out the level of international law guaranteeing fundamental human rights and norms which povinnosti a model for the improvement of the constitutional legal protection of human rights in Ukraine. Notes that the scientific literature is not enough for scientists engaged in the problems of the entity status, practical use, improvement and development prospects of human rights. Offers based on the analysis of the provisions of the EU Charter in the Constitution of socio-economic rights that are spelled out in the Constitution, but exercising those rights is not nedostatkom level. To expand a substantial enrichment and strengthening the realism of the constitutional – legal status of man and citizen.

Key words: rights and freedoms, the Charter, the European Union, Council of Europe, European Convention on human rights, Commissioner for human rights.

Конституція України у статті 3 визначає, що людина, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою цінністю, а права та свободи людини, їх гарантії визначають

зміст і спрямованість діяльності держави [1]. При цьому утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Питання прав і свобод людини сьогодні є найважливішою проблемою внутрішньої та зовнішньої політики всіх держав світової спільноти. Саме стан справ у сфері забезпечення прав і свобод, практичної реалізації є тим критерієм, за яким оцінюється рівень демократичного розвитку будь-якої держави і суспільства в цілому.

Розвиток України як демократичної, соціальної, правової держави, зміст і спрямованість діяльності якої визначають права й свободи людини та гарантії, увійшов у складний період, зумовлений політико-правовою та соціально-економічною кризою в нашій країні. Події останнього року новітньої історії України переконливо доводять важливість для громадян та суспільства в цілому такої універсальної цивілізаційної цінності, як права і свободи людини та прагнення захищати їх усіма легітимними способами.

Водночас є досить актуальним питання взаємодії держави і громадянина через формування ефективних національних та міжнародних механізмів захисту прав і свобод людини. Адже наявність чи відсутність основних прав і свобод людини і громадянина є найяскравішим показником ступеня розвитку громадянського суспільства, побудови правової держави.

Поняття, проблеми сутності, стану, практичного застосування, удосконалення та перспектив розвитку прав людини привертали увагу в багатьох учених-працівників всього світу, серед яких І.В. Баштанник, О.В. Соловйов, С.Ю. Кашкіна, А.І. Коверла, С.В. Добрянський та ін.

Забезпечення прав і свобод людини визначає розвиток більшості країн на шляху політичної демократії, економічного співробітництва, є одним із визначальних завдань процесу реформування українського суспільства, що набуває особливого значення у контексті європейської інтеграції України [2, с. 56]. Міжнародне співтовариство приділяє значну увагу розвитку та забезпеченню прав людини. Україна від початку виявила намір посісти належне місце у європейському співтоваристві. Першим кроком у цьому напрямі став вступ України до Ради Європи (далі – РЕ) і відповідне освоєння нею праволюдних стандартів цієї організації, головними з яких, без сумніву, є правозахисні принципи Європейської конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ) та Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), відображені у його багаторічній практиці. Прийняття 2006 р. Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» стало незаперечним свідченням серйозності намірів України поступово унормувати своє законодавство та практику

його застосування відповідно до означених стандартів [3, с. 46-47].

У правовій системі Європейського Союзу права людини сприймаються нерозривно пов'язаними з іншими стержневими для суспільства постулатами – верховенства права і плюралістичної демократії. Право Євросоюзу не могло залишатися в стороні розвитку національного права держав-членів у сфері захисту прав людини.

Так, на засіданні Європейської Ради в Ніцці 7 грудня 2000 р була урочисто проголошена Хартія основних прав Європейського Союзу (далі – Хартія ЄС). У Хартії основою класифікації обрано не вид або сферу застосування права, а цінності, на яких вони базуються та які вони захищають (людська гідність, свобода, рівність, солідарність).

Хартія основних прав ЄС містить преамбулу, в якій не наведено юридичних норм (указано на причини та цілі прийняття Хартії, її джерела, основоположні цінності), та 54 статті, згруповані у сім розділів.

Головною ідеєю Преамбули та всієї Хартії є проголошення в абзаці 2 того, що ЄС «поміщає людську особистість у центр своєї діяльності шляхом введення громадянства Союзу та створення простору свободу, безпеки та правосуддя».

Розділи Хартії ЄС закріплюють такі положення.

Розділ I «Гідність» (стаття 1-5), крім, власне, права на людську гідність, закріплює права та гарантії, які забезпечують гідне існування людської особистості в суспільстві: право на життя, заборона тортур, рабства тощо.

Стаття 3 «Право на особисту недоторканність» передбачає право кожної людини на фізичну недоторканність та недоторканність психіки. Приміром, у галузі медицини та біології забезпечується право на добровільну та вільну згоду зацікавленої особи відповідно до встановленого законом порядку, заборона евгеністичної практики, зокрема тієї, яка спрямована на селекцію людини, заборона використання людського тіла та його таких частин, як джерела прибутку, а також заборона репродуктивного клонування людських істот.

У розділі II «Свободи» (статті 6-19) зосереджено увагу на фундаментальних громадянських та політичних свободах, закріплених у Європейській конвенції з прав людини: право на свободу та особисту недоторканність, на повагу приватного та сімейного життя, на захист інформації особистого характеру, на укладення шлюбу та створення сім'ї, свободу думки, совісті та віросповідання, свободу мистецтва та науки тощо.

Розділ III «Рівність» (статті 20-26) – рівність перед законом, недискримінація, культурне, релігійне та лінгвістичне різноманіття, рівність жінок та чоловіків, права дітей та людей похилого віку, а також осіб із фізичними вадами. Метою Хартії є досягнення не тільки формально-юридичного рівноправ'я, а і фактичної рівності всіх членів суспільства.

Розділ IV «Солідарність» (статті 27-38) – право працівників підприємства на інформацію та консультації, право на колективні переговори та колективні дії, зокрема право на страйк, право на безкоштовну допомогу в працевлаштуванні тощо. Тут закріплюються права на соціальне забезпечення, охорону здоров'я та інші соціальні права і гарантії. Крім того, передбачається

заборона дитячої праці, право на справедливі та рівні умови праці.

Розділ V «Права громадян» (статті 39-46) включає права, користування якими, як правило, пов'язане з наявністю в особи громадянства ЄС. До цього Розділу були включені деякі права, про які йдеться в інших положеннях Договору про ЄС, зокрема право на доступ до документів (ст. 15 ДФЕС). Крім того, передбачається право подання скарги на порушення прав людини до Омбудсмена ЄС, а також подання петиції до Європарламенту.

Розділ VI «Правосуддя» (статті 47-71) закріплює не стільки права, скільки гарантії прав особистості, переважно в межах кримінального процесу: ефективний судовий захист порушених прав, презумпція невинуватості, неприпустимість зворотної сили закону, який передбачає або посилює відповідальність, покарання, співмірне тяжкості злочину тощо.

Розділ VII «Загальні положення, що регулюють тлумачення та застосування Хартії» (статті 50-54) є заключним. Його призначення – визначити умови та порядок застосування Хартії органами ЄС та державами-членами, а також урегулювати непросте питання про співвідношення її норм із нормами інших джерел основних прав, прийнятих на універсальному, європейському та внутрішньодержавному рівнях [4].

Вагомість цього документа щодо України визначається тим, що українська правова система має розвиватися у напрямі задоволення Копенгагенських критеріїв щодо стабільності суспільства, верховенства права і функціонування ринкової економіки, [5, с. 24]. Дотримання прав людини є одним із найважливіших доказів, виявом дотримання принципу верховенства права.

С.В. Добрянський у своїх роботах зазначив, що системний аналіз Хартії ЄС дає підстави дійти висновку про подальший розвиток інституту прав людини у напрямі дедалі більшого задоволення потреб людини [6, с. 12]. Тобто такого розуміння прав людини, яке відображається можливостями людини, необхідними для задоволення її життєво необхідних потреб.

Отже, Хартія ЄС беззаперечно посприяла забезпеченню більш високого рівня міжнародно-правового гарантування фундаментальних прав людини, а певні норми цього документа здатні слугувати взірцем для удосконалення конституційно-правового захисту прав людини в Україні. Навіть коротке ознайомлення з структурою Хартії ЄС, а також із номенклатурою закріплених у ній прав людини дозволяє побачити нове «осмислення прав людини», яке отримує нормативне втілення в установчих документах ЄС і що є доречним запропонувати внести деякі доповнення до тексту чинної Конституції України з положень Хартії ЄС. Гадаю, що окремого дослідження і відповідного відображення у Конституції України потребують закріплені в Хартії ЄС соціально-економічні права, які прописані в Конституції України, але реалізація цих прав є не на достатньому рівні. Положення Хартії ЄС мають велике значення для самої мети модернізації Конституції України, яка полягає в розширенні, змістовному збагаченні й посиленні реалістичності конституційно-правового статусу людини і громадянина, а отже, у підвищенні рівня гуманістичності Основного Закону.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Баштанник В.С. Регламентація захисту прав людини у системі права ЄС: організаційно-правовий аспект I В. Баштанник II Право України. 2006. № 9. С. 56.
3. Заблоцька Л.І. Формування ідеї прав людини в Європейському Союзі. Законотворчість. Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним та європейським правом (збірник науково-практичних матеріалів). Вип. 4. Київ, 2005. С. 99.
4. Хартія Європейського Союзу об основних правах. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_524.
5. Добрянський С.В. Хартія основних прав Європейського Союзу як регіональний праволюдний стандарт. Вісник Національної академії правових наук України. 2013. № 3 (74). С. 23-30.
6. Добрянський С.В. Хартія основних прав Європейського Союзу: здобутки та перспективи. Вісник Львівського університету. Сер.: Юридична. 2014. Вип. 59. С. 9-16.

Небеська М. С.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Одеського державного університету
внутрішніх справ*

Проданець Н. М.,

*викладач кафедри теорії та історії держави і права
Одеського державного університету
внутрішніх справ*

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Бурангулов А. В.

У науковій статті досліджено запропоновані вченими позиції щодо визначення поняття «спеціальна операція», яку проводять органи та підрозділи МВС України. За підсумками проведеного аналізу наукових праць і положень чинного законодавства України запропоновано авторське визначення поняття «спеціальна операція» та з'ясовано його зміст.

Ключові слова: спеціальні операції, органи та підрозділи МВС України, тактичні операції, службово-бойова діяльність, спеціальні заходи, надзвичайна ситуація.

В научной статье исследованы предложенные учеными позиции относительно определения понятия «специальная операция», которую проводят органы и подразделения МВД Украины. По итогам проведенного анализа научных работ и положений действующего законодательства Украины предложено авторское определение понятия «специальная операция» и выяснено его содержание.

Рассмотрены основные признаки специальных операций, а также установлена взаимосвязь последних с чрезвычайными обстоятельствами и особыми условиями деятельности органов и подразделений МВД Украины.

Ключевые слова: специальные операции, органы и подразделения МВД Украины, тактические операции, служебно-боевая деятельность, специальные меры, чрезвычайная ситуация.

This scientific article examines the positions proposed by scientists regarding the definition of the concept of "special operation", which are carried out by the bodies and subdivisions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

Based on the results of the analysis of scientific works and provisions of the current legislation of Ukraine, the content of the concept "special operation" is established.

A separate issue examined the main features of special operations, as well as the relationship of the latter with extraordinary circumstances and special conditions for the activities of bodies and units of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

The further theoretical development of the classification of special operations conducted by the bodies and subdivisions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, which includes special operative preventive and complex operative preventive operations, is grounded.

Key words: special operations, bodies and subdivisions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, tactical operations, service and combat activities, special measures, emergency.

Постановка проблеми. Проведення спеціальних операцій органами та підрозділами Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) України сьогодні є найбільш ефективним засобом вирішення завдань боротьби зі злочинністю за особливих умов для їхньої діяльності. Ми погоджуємося з думкою тих науковців, які вважають, що це насамперед пов'язано з тим, що за результатами проведення зазначених заходів забезпечується нормалізація оперативної обстановки, безпека громадян, а також здійснюється профілактичний вплив на осіб, що вчиняють протиправне діяння [1].

Безперечно, необхідність у проведенні спеціальних операцій виникає в умовах ускладнення оперативної обстановки, коли для її нормалізації необхідне здійснення комплексу рішучих і швидких спеціальних заходів, які виходять за межі повсякденної службової діяльності співробітників органів і підрозділів МВС України. Спеціальні операції є одним із найбільш складних видів діяльності зазначених органів. Характерним для них є залучення порівняно великої кількості різних за складом, підпорядкованістю та призначенням сил і засобів органів і підрозділів МВС України, а в деяких випадках й інших державних органів. Кінцева мета спеціальної операції досягається вжиттям низки заходів: оперативних, режимних, слідчих та інших заходів і різного роду бойових дій, що відрізняються високою маневреністю, швидкою зміною обстановки, динамічністю.

Одним із проблемних моментів під час здійснення на практиці спеціальної операції органами та підрозділами МВС України є відсутність повного всеохоплюючого розуміння поняття «спеціальна операція». На жаль, у чинному законодавстві відсутні поняття і тлумачення операцій, що здійснюються зазначеними органами, їх різновидів, умов проведення й загальних принципів організації. Натомість у нормативних документах МВС України наявні різні трактування поняття «операція», у свою чергу, поняття «спеціальна операція» зараховано до широкого кола здійснюваних заходів. Однак загальноприйнятої дефініції цього поняття нині немає. Відповідно, виникає потреба у визначенні поняття «спеціальна операція», яке є найбільш наближеним до прийнятого у військовій науці. Відсутність визначення теоретичного складника цього поняття призводить до того, що недостатньо чітко зазначаються деякі пріоритетні напрями діяльності органів і підрозділів МВС України. Відповідно, проблема визначення поняття «спеціальна операція» має досить складний характер і заслуговує на особливу увагу.

Виходячи із цього, метою статті є аналіз наукових позицій учених і нормативно-правових актів, які подають тлумачення поняття «спеціальна операція», що проводять органи та підрозділи МВС України, з'ясування поняття і змісту спеціальної операції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти визначення поняття «спеціальна операція» та його тлумачення досліджувалися в наукових працях вітчизняних і зарубіжних учених. Серед останніх можна назвати К.В. Антонова, В.П. Бахіна, В.П. Бірюкова, Р.С. Белкіна, Д.В. Гребельського, М.О. Демидова, Ю.В. Дубка, О.Ф. Долженкова, М.В. Корнієнка, В.В. Крикуна, В.М. Кульчицького, І.П. Козаченка, В.А. Лаптія, А.Ф. Майдікова, Ю.Б. Оболенського, В.М. Плішкіна, М.А. Погорєцького, А.І. Пясецького, В.Л. Регульського, М.Б. Саакяна, В.Г. Самолова, І.В. Сервецького, В.А. Ситника, М.М. Смолюної, А.С. Спаського, В.Л. Трасковського й інших науковців.

Аналіз теоретичних поглядів указаних науковців дав можливість не тільки оцінити стан проблеми, що

досліджується, а й визначити коло питань, які раніше не обиралися як предмет наукових досліджень. Відповідно, відсутність самостійних досліджень загальнотеоретичних засад визначення поняття і змісту спеціальних операцій, які проводять органи та підрозділи МВС України у складних сучасних умовах, негативно відображається на розвитку теоретичних аспектів, спрямованих на вдосконалення їхньої діяльності, а отже, і на практичну реалізацію.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз законодавчих актів України свідчить про те, що нормативна база не містить визначення поняття «спеціальна операція», які проводять органи та підрозділи МВС України, тобто нині маємо відсутність однозначного розуміння спеціальної операції. Зокрема, Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» у п. 5 ст. 8 передбачає право оперативних підрозділів «проводити операції із захоплення злочинців, припинення злочинів, розвідувально-підривної діяльності спецслужб іноземних держав, організацій та окремих осіб» [2], але не дає тлумачення цього поняття. До вказаного варто додати, що відомчі нормативні акти МВС України і спеціальна література містять різні визначення, що стосуються того чи іншого виду операцій. Отже, відсутність загальноприйнятої дефініції поняття «спеціальна операція» сприяє необхідності визначення цього поняття, наближеного до прийнятого у військовій науці, що містить ознаки всіх операцій, проведених органами та підрозділами МВС України.

Відповідно до викладеного, вважаємо за необхідне передусім розглянути поняття «операція». Відомо, що слово «операція» походить від латинського «operatio», тобто дія, спрямована на виконання певного завдання: фінансового, кредитного, виробничого, торгівельного тощо [3, с. 356].

В історичному аспекті поняття «операція» щодо військової справи вперше вжив у мемуарах англійський військовий теоретик Генріх Ллойд (1729–1783). Пізніше ідеї Г. Ллойда про поняття «операція» розвили в працях німецький генерал Дітріх Бюлов (1757–1807) і генерал французької, а потім російської армії Антуан Анрі Жоміні (1779–1869). Як влучно зазначив Р.А. Савушкін, «на рубежі XIX–XX ст. це поняття було доволі розповсюджено у військовій науці, хоча операція, як форма воєнних дій, застосовувалася давно, з виникненням збройної боротьби» [4, с. 78–79].

Енциклопедичне визначення поняття «операція» (воєн.) передбачає форму ведення воєнних дій оперативними (оперативно-стратегічними) об'єднаннями збройних сил; сукупність погоджених за метою, місцем і часом битв, боїв та ударів, проведених на театрі воєнних дій чи стратегічному (операційному) напрямку за єдиним задумом і планом для вирішення стратегічних оперативно-стратегічних або оперативних завдань [5, с. 64].

Часто в наукових дослідженнях з криміналістики, оперативно-розшукової діяльності, кримінально-виконавчого права, окрім поняття «операції», учені вживають поняття «тактичні операції» «профілактичні операції», «комплексні операції» та «спеціальні операції». Розглянемо деякі із зазначених понять.

Відзначимо, що найбільш розповсюджено є поняття «операція», яке використовувалося ще в нормативних документах радянської міліції. До 90-х років ми-

нулого сторіччя в більшості робіт поняття «операція» передбачало комплекс заходів з локалізації відповідних подій без визначення та кваліфікації цих заходів, таких ознак операції, як задум, задіяні сили, плановість та узгодженість їх дій, термін, місце (територія та її умови), порядок управління [6]. Водночас до початку 1970-х років у військовій науці було введено поняття «спеціальна операція», «профілактична операція», «комплексна операція».

Щодо найбільш розповсюдженого поняття «операція» існують такі думки учених. Так, Д.В. Гребельський визначає операцію як систему (сукупність) оперативно-розшукових та інших службових заходів, здійснюваних централізовано й за скоординованим планом у короткий відрізок часу, при максимальному зосередженні сил і засобів на визначеному напрямі боротьби зі злочинністю [9, с. 77]. Розкриваючи зміст цього поняття, І.М. Лузгін вважає, що операція – це складаний комплекс оперативно-тактичних і пошукових заходів, спрямованих на виявлення й затримку злочинця, пошук викраденого майна [8, с. 109], при цьому підкреслюючи, що її проведення здійснюється без участі слідчого.

Загалом військова наука ще з часів Клаузевіца (1780–1831), який стверджував, що тільки «бій є справжньою військовою діяльністю» і «війна володіє тільки одним засобом – боєм» [9, с. 218], розглядає бій як основну форму тактичних дій і навіть єдиний засіб досягнення перемоги [10, с. 16]. Отже, у військовій науці під операцією варто розуміти сукупність погоджених і взаємозалежних за метою, місцем і часом битв, боїв та ударів.

Відзначимо, що в оперативно-службовій діяльності органів і підрозділів МВС України, спеціальні бойові дії допускаються лише як крайній захід, до якого вдаються тільки тоді, коли всі інші заходи вичерпані й не принесли позитивного результату. Відповідно до викладеного, деякі автори вважають, що поняття «операція», що проводять органи та підрозділи МВС України, можна визначити як комплекс погоджених і взаємозалежних за метою, місцем і часом заходів і дій, які здійснюють вищезазначені державні органи за єдиним планом і задумом, спрямовані на захист суспільних відносин від протиправних зазіхань [11, с. 31]. На нашу думку, частина таких операцій взагалі не передбачає ведення спеціальних бойових дій.

Разом із тим будь-яка операція, яку проводять органи та підрозділи МВС України, має перелік характерних ознак. Уважаємо за необхідне акцентувати увагу виключно на ключових ознаках. По-перше, це наявність комплексу заходів (організаційних, правових, оперативно-службових, карно-процесуальних, психологічних, матеріально-технічних тощо), які лише в сукупності можуть забезпечити виконання завдань у надзвичайних умовах.

По-друге, це скоординоване використання сил і засобів Національної поліції, Національної гвардії й інших органів і підрозділів МВС України.

По-третє, єдине керівництво угрупованням сил і засобів; значний просторовий розмах (залежно від виду й масштабу надзвичайної пригоди, обсягу заподіяних негативних наслідків).

По-четверте, планова основа, узгодження та координація всього комплексу заходів і дій за метою, часом, місцем, способом; керівництво з боку спеціально

створеного органа: об'єднаного оперативного штабу, оперативного штабу чи групи управління.

По-п'яте, виникнення надзвичайних обставин зумовлює зміну форм діяльності органів і підрозділів МВС України, що виражається в тимчасових перебудовах структури, у методах і прийомах роботи угруповання сил і засобів.

Водночас ці ознаки повною мірою притаманні операціям, що здійснюються на оперативно-стратегічному або оперативному рівнях. Операції, проведені на оперативно-тактичному рівні, відрізняються значно меншим просторовим обсягом вирішуваних завдань.

У свою чергу, останнім часом серед іншого в таких науках, як оперативно-розшукова діяльність, часто використовується поняття «спеціальна операція». Уважаємо, що тлумачення поняття «спеціальна операція», яке зазначають учені в наукових роботах і навчальних посібниках, різноманітне, однак підхід щодо визначення цього поняття простежується загальний.

Так, на думку В.О. Лаптія, спеціальна операція являє собою комплекс погоджених і взаємопов'язаних за метою й часом роз'яснювально-профілактичних, запобіжно-наглядних, оперативно-розшукових, розвідувально-пошукових, кримінально-процесуальних заходів, примусових, бойових та інших передбачених законом дій, що здійснюють органи внутрішніх справ за єдиним задумом і планом для вирішення завдань захисту прав і свобод людини, життя і здоров'я громадян, інтересів суспільства й держави, власності всіх форм, навколишнього середовища від протиправних посягань, якщо вичерпані всі способи, методи та форми упередження, локалізації й ліквідації надзвичайних ситуацій і вони не принесли бажаного результату [12, с. 99].

Ця наукова позиція автора зазнає деякої критики, а саме ми погоджуємося з думкою М.Б. Саакяна, який вважає, що тут потребує уточнення застосування й відповідність понять «операція» та «спеціальна операція» за конкретним видом надзвичайних ситуацій.

Так, В.О. Лаптія зараховує до «спеціальної операції» тільки такі операції, які виконують завдання, що виникають із соціальних явищ криміногенного характеру. До цих явищ учений зараховує ті, що являють собою підвищену суспільну небезпеку: припинення групових антигромадських проявів; розшук злочинців, які вчинили злочин; визволення захоплених злочинцями транспортних засобів і визволення заручників; відбиття нападу на важливі об'єкти, затримання озброєних злочинців, що чинять збройний опір. Отже, оскільки наведений перелік вичерпний, тому нескладно визначитись, що кожна наведена надзвичайна ситуація криміногенного характеру має відповідне правове регулювання протидії: різноманітні настанови (типові плани), закріплені наказами МВС України (операції «Сирена», «Грім» тощо).

Наукові пошуки Ю.В. Дубка щодо визначення поняття «спеціальна операція» зводяться до комплексу погоджених за метою, часом і місцем (пунктом) спеціальних заходів, бойових та інших дій, що здійснюються за єдиним задумом і планом органами внутрішніх справ самостійно чи у взаємодії з військовими, іншими зацікавленими відомствами для нормалізації надзвичайної

обстановки або локальної надзвичайної ситуації, захисту законних прав та інтересів громадян, суспільних відносин від протиправних зазіхань [11, с. 35].

Досліджуючи поняття «спеціальна операція» й підтримуючи попередню позицію Ю.В. Дубка, А.І. Пясецький і В.ІІ. Трасковський під спеціальною операцією розуміють комплекс погоджених єдиним планом і пов'язаних між собою єдиним задумом і часовим періодом оперативно-розшукових, режимних заходів і бойових дій органів внутрішніх справ, які здійснюються у взаємодії з іншими органами, підрозділами або самостійно, за наявності надзвичайної обстановки, особливих умов з метою якнайшвидшої нормалізації цієї обстановки й захисту законних прав громадян, суспільних відносин від протиправних посягань [13, с. 223].

Вивчаючи дії підрозділів органів внутрішніх справ під час затримання озброєних злочинців, інші учені, а саме Г.М. Крутов і В.Т. Васильєв, розуміють під спеціальною операцією сукупність узгоджених за метою, місцем і часом оперативно-розшукових, слідчих, режимних заходів і військових дій, які проводяться органами внутрішніх справ за єдиним планом і під єдиним керівництвом, спільно з іншими силовими структурами з метою вирішень тактичних завдань [14, с. 5].

З приводу тлумачення поняття «спеціальна операція» О.Ф. Долженков, М.Б. Саакян і В.Л. Ортинський сформулювали таке визначення: «... це комплекс погоджених та взаємопов'язаних за метою та часом заходів та дій, що здійснюються за єдиним задумом і планом, типовий варіант яких передбачений відомчими нормативними актами з метою локалізації надзвичайної обстановки криміногенного (некриміногенного) характеру» [15, с. 5].

У дослідженнях В.А. Ситника з приводу визначення спеціальної операції в теорії правничих наук простежується таке більш вузьке авторське визначення. Так, на думку цього автора, спеціальна операція – це поєднання комплексу роз'яснювально-профілактичних, оперативно-розшукових, режимних, кримінально-процесуальних і силових заходів, використовуваних для припинення діяльності організованих злочинних структур у тих напрямках, де вони заподіюють найбільшу шкоду державі [16, с. 3-5].

Отже, з урахуванням зазначених дефініцій вважаємо за необхідне сформулювати авторське визначення поняття «спеціальна операція», під яким доцільно розуміти сукупність ретельно спланованих і скоординованих оперативно-профілактичних, розшукових, слідчих та інших дій (заходів), які виконують більшість органів і підрозділів МВС України, що здійснюються централізовано за єдиним планом, в одному або декількох регіонах, очолювані керівником спецоперації (заступником міністра МВС, головою Національної поліції, начальником відповідного ГУМП), спільно з іншими силовими структурами, спрямовані на досягнення єдиної мети й максимальних результатів щодо охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю. До вказаного додамо, що дії органів і підрозділів МВС України в спеціальних операціях є ефективними тільки тоді, коли здійснюються на основі єдиного задуму і плану, погоджені за метою, часом і місцем (пунктам), тобто мають усі ознаки операції як такої.

Література

1. Пясецький А.І., Трасковський В.Л. Поняття спеціальної операції та його значення для практичної діяльності органів внутрішніх справ. URL: <http://inter.criminology.opua.edu.ua/?p=1075>.
2. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 року. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 22. Ст. 303.
3. Словарь иностранных слов. 18-е. изд. Москва: Рус. яз., 1989. 624 с.
4. Савушкин Р.А. К вопросу о возникновении и развитии операций. Военно-исторический журнал. 1979. № 5. С. 78-82.
5. Советская военная энциклопедия: в 8 т. / гл. ред-комиссия: Н.В. Огарков (предс.) и др. Москва: Воениздат, 1978. Т. 6: Объекты - Радиокомпас. 671 с.
6. Бородич А.А. Операции по задержанию группы преступников. Омск: Омск. высш. шк. милиции МВД СССР, 1990. 69 с.
7. Гребельский Д.В. Теоретические основы и организационно-правовые проблемы оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел. Москва, 1977. 174 с.
8. Лузгин И.М. Методологические проблемы расследования. Москва: Юрид. лит., 1993. 216 с.
9. Клаузевиц К. О войне. 5-е изд. Москва: Воениздат, 1941. Т. 1. 356 с.
10. Тактика / под ред. В.Г. Резниченко. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Воениздат, 1987. 496 с.
11. Дубко Ю.В. Про термін «спеціальна операція». Вісник Ун-ту внутр. справ. 2001. Вип. 13. С. 30-36.
12. Лаптії В.А. Система управління органами внутрішніх справ в особливих умовах: теоретичні та практичні проблеми: навч. посіб. Київ: РВВ МВС України, 1997. 136 с.
13. Пясецький А.І., Трасковський В.Л. Поняття спеціальної операції та його значення для практичної діяльності органів внутрішніх справ. Науковий вісник Нац. акад. внутр. справ України. 2001. № 4. С. 219-221.
14. Дії підрозділів органів внутрішніх справ при захопленні озброєних злочинців та визволенню заручників / Г.М. Крутов, В.Т. Васильєв та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук А.М. Бандурки. Харків: Ун-т внутр. справ, 2000. 33 с.
15. Долженков О.Ф., Саакян М.Б., Ортинський В.Л. Оперативно-тактичні операції: монографія. Львів: ОЮІ НУВС ЛІВС, 2004. 358 с.
16. Ситник В.А. Визначення спеціальної операції в теорії правничих наук. Форум права. 2014. № 2. С. 403-408. URL: [Http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_2_71.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_2_71.pdf).

Бурангулов А. В.,
викладач кафедри тактико-спеціальної
та вогневої підготовки
Одеського державного університету
внутрішніх справ

ГЕНЕЗИС ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ ТА ПРОТИДІЇ ЇЇ В УКРАЇНІ

Доценко О. С.

У науковій статті розглядається зародження й зростання організованої злочинності в Україні, а також ужиття адміністративно-правових заходів щодо протидії їй на різних етапах. Визначено небезпеку організованої злочинності на сучасному етапі розвитку держави та зроблено висновки щодо застосування адміністративно-правового механізму протидії їй.

Ключові слова: організована злочинність, протидія, небезпека, суб'єкти протидії.

В научной статье рассматривается возникновение и развитие организованной преступности в Украине, а также принятые административные и правовые меры для противодействия ей на разных этапах. Определена опасность организованной преступности на нынешнем этапе развития государства, сделаны выводы о применении административно-правового механизма для противодействия ей.

Ключевые слова: организованная преступность, противодействие, опасность, субъекты противодействия.

In the scientific article discusses the origin and growth of organized crime in Ukraine, as well as taking administrative and legal measures for combating it. Definitely a danger of organized crime at the present stage of development of the State and the conclusions on the application of administrative and legal mechanism for combating it.

Key words: organized crime, counteraction, danger, subjects countermeasures.

Постановка проблеми. Організована злочинність виникла в Україні ще за часів Радянського Союзу, особливо це проявлялося у виробничій сфері, де були створені й діяли організовані злочинні угруповання з розкрадання державної (соціалістичної) власності. Але протягом багатьох років тодішньою владою це не визнавалося, що суттєво стримувало висвітлення об'єктивного стану розвитку організованої злочинності й призводило до неправильного (помилкового) визначення пріоритетних напрямів боротьби із цим небезпечним явищем. Такі обставини сприяли розвитку й укоріненню організованої злочинності, яка сьогодні досягла стану, що загрожує національній безпеці України.

Стан дослідження. Уперше організована злочинність у колишньому СРСР стала предметом спеціального кримінологічного дослідження тільки на початку 1980-х років [1, с. 4; 2, с. 6]. Теоретичному вивченню організованої злочинності як соціально-правовому явищу на той час передувала оперативно-розшукова, слідча та судова практика, яка свідчила про прояв злочинного професіоналізму, відродження «злочинських законів», зв'язок «криміналу» з ділками тіньової економіки й політичними діячами, формування «національних» злочинних угруповань зі складною їх побудовою, жорсткою дисципліною, глибокою конспірацією, міжрегіональними зв'язками та широким діапазоном злочинної діяль-

ності як за територіальними ознаками, так і за видами злочинної діяльності [3, с. 89].

Незважаючи на визнання на початку 1980-х років організованої злочинності такими вченими, як Ю.М. Антонян, А.Н. Волобуєв, В.Г. Гриб, О.І. Гуров, А.І. Долгова, С.В. Дьяков, І.І. Карпець, Ю.Г. Козлов, В.В. Лунєєв, В.В. Осін, А.С. Нікіфоров, В.В. Панкратов, В.Д. Пахомов та інші, у кримінальному законодавстві це ніяк не визначалося. Злочинні дії організованих злочинних угруповань кваліфікувалися як злочини, вчинені групою осіб. Унаслідок ідеологічних концепцій «розвинутого соціалізму» в юридичній практиці дуже рідко, як виняток, особливо тяжкі розбійні напади, вчинені стійкими організованими злочинними угрупованнями з використанням зброї, кваліфікувалися як бандитизм [4, с. 35-46].

Цьому сприяла як політика тих часів, так і позиція окремих науковців, які «йшли в ногу» з офіційною політикою держави. Наприклад, Р.Р. Галіакбаров під час визначення видів злочинних організацій посилався на суттєві позитивні зміни в суспільному житті, поступальний розвиток радянської держави та зміцнення її позицій на міжнародній арені, а також на зміни в злочинності. Він наголошував, що в суспільстві повністю зникло підґрунтя для виникнення організованих злочинних угруповань. До організованих злочинних угруповань учений зараховував лише антирадянську організацію та бандитизм, які стали, на його думку, рідкісними. Тому збереження в теорії співучасті злочинного співтовариства як самостійної співучасті загалом утрачає сенс, оскільки воно фактично не зумовлене структурою сучасної групової злочинності [5, с. 126-130]. Таких думок серед науковців було чимало, що теж сприяло стримуванню досліджень у цьому напрямі і створенню механізму протидії організованій злочинності. Адже якщо в кримінальному законодавстві на той період не визначалося поняття організованої злочинності й не було передбачено кримінальної відповідальності за вчинення злочинів організованою злочинною групою, то й боротися було ні з чим.

Виклад основного матеріалу. Історія підтверджує, що всі докорінні перетворення, усі круті злами в житті суспільства завжди супроводжуються зростанням злочинності, причому в її найнебезпечніших формах [6].

Початком стрімкого зростання організованої злочинності в колишньому СРСР і в Україні як союзній республіці вважається 1985 рік. Це пов'язано з процесом соціально-політичних, економічних перетворень у суспільстві та послабленням державного й суспільного контролю, що призвело до поширення корисливо-господарських злочинів, розкрадання державної та суспільної власності в значних та особливо значних розмірах, посадових зловживань і хабарництва. Крім того, у цей період розпочався кооперативний рух – створення приватних підприємств і зайняття підприємницькою діяльністю, що також часто пов'язано було зі стрімким збагаченням окремих категорій громадян. Збільшення

прибутків у населення, в т. ч. й незаконних, стимулювало процес розвитку організованої злочинності.

Перші спроби налагодження системи реагування на прояви організованої злочинності в 1985 році зводилися до необхідності централізованого контролю за виявленням злочинних груп, їх обліку та оперативної перевірки. Такий контроль покладалася на Головне управління карного розшуку МВС СРСР, а в управліннях і відділах карного розшуку МВС союзних республік, ГУВС, УВС – на створені спеціалізовані підрозділи (6-ті відділи), які входили в структуру карного розшуку.

На той час ще не було реальної оцінки й уявлення про масштаби та наслідки організованої злочинності, не прийнято було показувати глибину корумпованості державних структур. За терміном «прояви організованої злочинності» ховалася тенденція обмежити проблему загальною злочинністю по лінії карного розшуку, у зв'язку з чим у нормативних актах були переглянуті лише заходи, розраховані на цю службу [7].

До кінця 1989 року досить чітко проявилися особливості організованої злочинності, вертикальні та горизонтальні зв'язки її структур, система її «активної оборони», заснована на корупції в державному апараті й лавиноподібному вторгненні в економіку, стала очевидною необхідність створення спеціалізованих підрозділів щодо боротьби з організованою злочинністю, і вони були створені у вигляді самостійного 6-го управління МВС СРСР. У МВС України теж було створено самостійне 6-е управління, в ГУВС, УВС областей – відділи.

Подальший розвиток протидії організованій злочинності, безсумнівно, пов'язаний із розпадом СРСР і набуттям Україною незалежності.

Виходячи з підвищеної небезпеки та активного розвитку організованої злочинності, необхідності стрімкого нарощування сил, які можуть їй протистояти, у 1991 році спеціальні підрозділи МВС України щодо боротьби з організованою злочинністю докорінно були реорганізовані в штатному і структурному планах. У структурі МВС України було створено Головне управління по боротьбі з організованою злочинністю (ГУБОЗ) та його самостійні управління, відділи, відділення в областях, містах, на транспортних (залізничних) магістралях, міжрайонні відділи (відділення).

Водночас практика тих часів продиктувала необхідність нових підходів до протидії організованій злочинності, особливо правових. Одним із перших законодавчих актів такого роду є прийнятий у червні 1993 року Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю». Цим Законом уперше визначено мету боротьби з організованою злочинністю; систему органів, які здійснюють боротьбу з організованою злочинністю; основні напрями боротьби з організованою злочинністю; міжнародне співробітництво; компетенцію й повноваження державних органів щодо боротьби з організованою злочинністю; заходи щодо забезпечення боротьби з організованою злочинністю; взаємодію спеціальних підрозділів щодо боротьби з організованою злочинністю й інших державних органів; інформаційне, фінансове, матеріально-технічне та науково-дослідне забезпечення боротьби з організованою злочинністю; гарантії прав громадян і юридичних осіб під час здійснення заходів боротьби з організованою злочинністю; контроль і нагляд за виконанням законів у сфері боротьби з організованою злочинністю [8].

Основними суб'єктами протидії організованій злочинності було визначено спеціальні підрозділи МВС України щодо боротьби з організованою злочинністю (далі – спеціальні підрозділи БОЗ) і спеціальні підрозділи СБУ щодо боротьби з організованою злочинністю та корупцією.

За період 1991-2015 роки спеціальні підрозділи БОЗ в організаційному, структурному й матеріально-технічному аспектах постійно розвивалися, що давало можливість: а) збільшення питомої ваги їхньої роботи не тільки в протидії організованій злочинності, а й у загальному обсязі боротьби зі злочинністю, особливо у сфері економіки; б) здійснити активізацію впровадження в діяльність спеціальних підрозділів БОЗ досягнень науки і практики; в) забезпечити розширення системи підготовки, перепідготовки й підвищення кваліфікації персоналу; г) налагодити взаємодію з іншими суб'єктами протидії організованій злочинності та міжнародні зв'язки. Але, на жаль, у 2015 році Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування органів внутрішніх справ» від 12 лютого 2015 року № 193-VIII спеціальні підрозділи МВС України щодо боротьби з організованою злочинністю було ліквідовано [9]. Із тих пір в Україні взагалі про проблеми протидії організованій злочинності не йшлося, усі захопилися протидією корупції. При цьому ніхто не бере до уваги, що корупція тісно пов'язана з організованою злочинністю і є її складником. Сьогодні діють досить добре озброєні, оснащені сучасною технікою, організовані, законспіровані злочинні угруповання. За участі організованих злочинних угруповань (організацій) нині вкрай загострилися багато соціальних питань. Держава внаслідок цих причин починає втрачати здатність ефективно і вчасно виконувати свої основні функції в галузі економіки, у соціальній і політичній сферах. Організована злочинність, охоплюючи кредитно-банківську сферу, сферу приватизації, нерухомості, паливо-енергетичний комплекс, гірничодобувну та металургійну галузі, зовнішньоекономічну діяльність, використовуючи відкриті й таємні методи, виходить за межі національних кордонів [10].

Негативні процеси в суспільстві, кризові явища в економіці, безробіття, безвізовий в'їзд на територію України, «прозорі кордони» сприяли перетворенню України на величезний плацдарм нелегальної міграції з країн Сходу до Західної Європи. Міграційні процеси швидко опиняються під контролем організованої злочинності, яка набуває ознак транснаціональності. На цьому тлі великого поширення набуває діяльність транснаціональної злочинності, пов'язаної з використанням території України як масштабного полігону і транзитного шляху для незаконного обігу наркотичних засобів [10].

Останніми роками предметом злочинних оборудок організованої злочинності стають не тільки стрілецька зброя, а й ракетні комплекси, орендована земля, об'єкти нерухомості й інше військово майно [10]. Це особливо загострилось під час проведення АТО.

Організована злочинність останніми роками стала визначати характер і напрями реалізації реформ не тільки у сфері економіки, а й у системі державного будівництва і правоохоронної діяльності. Кризовий стан значною мірою спричинений зв'язком організованої злочинності з корумпованими державними чиновниками, що дає можливість перерозподіляти ресурси

та прибутки рентабельних підприємств і формувати напрями соціального впливу. За підрахунками фахівців, майже третину тіньового капіталу в Україні сформовано безпосередньо за сприянням посадових осіб органів влади, управління та правоохоронних органів (за окремими оцінками, загальний обсяг тіньового обігу в чотири рази перевищує бюджет нашої держави). Сьогоднішні тенденції впливу на соціально-політичну й економічну ситуацію в Україні дають підстави дійти висновку, що незабаром найбільшу небезпеку для суспільства становитимуть організовані злочинні синдикати, які становлять розгалужену систему легальних, напівлегальних і нелегальних бізнесових структур, що діють у найрізноманітніших сферах економіки, мають відповідні інформаційно-розвідувальні та силові структури, систему прикриття в органах влади й засобах масової інформації, вербувальну базу серед маргінальних верств населення (незайнятої молоді, національних меншин, які відчувають утиск, військових, звільнених з армії, тощо). Тому подальше поширення впливу організованої злочинності в економіці на сфері суспільного життя найближчими роками може призвести до таких найнебезпечніших наслідків, як суттєве ускладнення процесу проведення економічних і соціальних реформ; політична дестабілізація; перетворення України на кримінально-кланову державу; кооперування з транснаціональними злочинними угрупованнями інших країн [11].

Усе більших обертів організована злочинність набуває в кредитно-банківській сфері, зокрема під час розкриття механізму переведення безготівкових грошових коштів у готівку, і чинне законодавство не дає змоги ефективно припиняти цей вид злочину. Закон України «Про банки і банківську діяльність» є малоефективним і викликає чимало труднощів у протидії організованій злочинності, що й зумовлює безкарні дії злочинних структур [12].

Організована злочинність призводить не просто до корупції в органах публічної влади, а до переродження інститутів влади, які перестають працювати на державу й суспільство, підмінюючи це власними інтересами. Злочинні організації проникають до органів державної влади, місцевого самоврядування, правоохоронних та інших державних органів, в результаті чого відбувається підміна нормальних суспільних відносин відносинами кримінального характеру, і, врешті-решт, населення втрачає контроль за процесами, що відбуваються у сфері економіки й політики, а влада переходить до рук злочинних організацій, кланів тощо. На жаль, Україна за увесь період незалежності не змогла позбутись цих негативних явищ. І сьогодні організована злочинність в Україні уже загрожує національній безпеці. Тому не випадково у Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України від 14 березня 2016 року серед найбільш актуальних у середньостроковій перспективі загроз названо й поширення транскордонної організованої злочинності [13].

Водночас реформаційні процеси в системі МВС призвели до зниження рівня протидії організованій злочинності. Сьогодні протидія організованій злочинності в основному покладається на Департамент кримінального розшуку, в якому функціонує управління по боротьбі з ор-

ганізованою злочинністю, Департамент кіберполіції, Департамент протидії наркозлочинності й Департамент захисту економіки. Очевидно, що співробітники перелічених підрозділів із цим завданням не зможуть справитися. Як бачимо, ці підрозділи є різними, які виконують різні, свої специфічні завдання, а протидія організованій злочинності для них має побічний характер. Отже, протидію організованій злочинності знову звели тільки до злочинів в основному по лінії кримінального розшуку, тобто загальнокримінальної злочинності, що мало місце в 1985–1989 роках.

Сьогоднішні рішення керівництва Національної поліції підтверджують наші висновки, що у 2015 році прийнято помилкове рішення – ліквідацію спеціальних підрозділів БОЗ. Тому в лютому 2018 року ухвалено рішення про створення Департаменту стратегічних розробок та аналізу, який займатиметься протидією суспільно небезпечним організованим групам і злочинним організаціям, зокрема кримінальним авторитетам, які мають вплив на суспільно важливі сфери життя [14]. Але, на жаль, багато чого повернути вже неможливо – досвідчених працівників, масиви оперативної інформації, негласний апарат і багато іншого. Крім того, враховуючи, що до цього підрозділу набираються в основному працівники кримінального розшуку, то й напрям їхньої діяльності стає вже зрозумілим, і є побоювання, що вся протидія організованій злочинності зведеться знову до загальнокримінальної злочинності. Тому варто погодитись із думкою, що злочинність влади, багатства й інтелекту, тобто інституціональна організована й корупційна злочинність, практично недоторканна: «Система кримінальної юстиції спрямована, головним чином, на бідні, слабоадаптовані, алкоголізовані, деградовані й маргінальні прошарки населення, які вчиняють традиційні кримінальні діяння» [15]. Водночас ми бачимо, що, за даними фахівців Всесвітнього економічного форуму, вплив організованої злочинності на бізнес в Україні є одним із найвищих. Україна посіла 113 місце серед 137 країн світу [16].

Висновки. На підставі викладеного можна резюмувати, що організована злочинність в Україні стійко розвивається і структурується, втягнувши в цей процес органи державної влади й місцевого самоврядування, правоохоронні органи, судову владу тощо. Тенденція розвитку організованої злочинності вже сьогодні загрожує національній безпеці та цілісності держави, і, якщо в найближчий період не вжити суттєвих ефективних заходів, ми можемо втратити державу. Нині за допомогою організованих злочинних формувань влада вже навіть не говорить про проблеми протидії організованій злочинності, усі переключилися начебто на боротьбу з корупцією, яка є складником організованої злочинності, але не відображає всього її спектру, небезпеки й наслідків. Тому в Україні назріла необхідність у виробленні дієвих шляхів адміністративно-правового механізму протидії організованій злочинності. Необхідно створити такий механізм протидії цим негативним явищам, щоб у ньому брали участь не тільки окремі представники правоохоронних органів, яким це самим не під силу, а всі гілки державної влади, місцевого самоврядування, усі державні й недержавні органи та установи, а також населення.

Література

1. Организованная преступность / под ред. А.И. Долгой, С.В. Дьякова. Москва: Юрид. лит., 1989. 352 с.
2. Основы борьбы с организованной преступностью: монография / под ред. В.С. Овчинского, В.Е. Эминова, Н.П. Яблокова. Москва: ИНФРА-М, 1996. 400 с.
3. Грохольський В.Л. Управління діяльністю спеціальних підрозділів МВС України по боротьбі з організованою злочинністю: дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.07. Харків: Нац. ун-т внутр. справ, 2004. 416 с.
4. Оперативно-розыскная деятельность: учебник / под ред. К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, А.Ю. Шуилова. Москва: ИНФРА-М, 2002. 794 с.
5. Галиакбаров Р.Р. Групповые преступления: постоянные и переменные признаки: учебное пособие. Свердловск, 1973. 140 с.
6. Ущаповський В. Організована злочинність як фактор дестабілізації суспільних відносин та зростання тіньової економіки. Право України. 2001. № 12. С. 72-75.
7. Грохольський В.Л. Загальні тенденції розвитку управління спеціальними підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю. Вісник Національного університету внутрішніх справ. 2003. № 22. С. 80-85.
8. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30.06.1993 № 3341-XII. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 35. Ст. 358 (зі змінами та доповненнями).
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування органів внутрішніх справ: Закон України від 12.02.2015 № 193-VIII. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2015. № 21. Ст. 134.
10. Вербенський М.Г. Генеза транснаціональної організованої злочинності в Україні. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету. 2010. № 1 (47). С. 3-11.
11. Кравчук С.Й. Організована злочинність у сфері економіки України: проблеми припинення та шляхи їх вирішення. Право України. 2011. № 8. С. 301-308.
12. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 07.12.2000 № 2121-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 5-6. Ст. 30 (зі змінами та доповненнями).
13. Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України: Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 04.03.2016: Указ Президента України від 16.03.2016 № 92/2016. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/922016-19832>.
14. У Нацполіції оголосили про набір до нового підрозділу по боротьбі з організованою злочинністю. URL: https://zaxid.net/u_natspolitsiyi_ogolosili_pro_nabir_do_novogo_pidrozdilu_po_borotbi_z_organizovanoyu_zlochinnistyu_n1448485.
15. Шостко О.Ю. Сучасний стан організованої злочинності в Україні. URL: <http://oaji.net/articles/2017/3229-1484730886.pdf>.
16. В Україні один з найвищих у світі впливів організованої злочинності на бізнес. URL: http://zik.ua/news/2017/11/26/v_ukraini_odyn_z_nayvyshchych_u_sviti_vplyviv_organizovanoi_zlochynnosti_na_1213613.

*Доценко О. С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри управління
та роботи з персоналом
Національної академії внутрішніх справ*

ГОЛОВНІ ПРАВИЛА ПЕРЕГОВОРІВ ПІД ЧАС МАСОВИХ ЗАВОРУШЕНЬ ІЗ КОНФЛІКТНИМИ ОСОБАМИ ПЕВНОЇ ФОРМИ ПОВЕДІНКИ

Оверченко Д. Г.

Автором у статті описано тактико-психологічні особливості переговорів поліцейських Групи превентивної комунікації Управління превентивної діяльності Головного управління Національної поліції України під час масових заворушень із конфліктними особами певних форм поведінки. Описано головні правила переговорів під час масових заворушень із конфліктними особами певних форм поведінки («танк», «обвинувач», «паровий каток», «розгнівана дитина»). Наголошено на тому, що саме ці рекомендації сприятимуть підвищенню у поліцейських Групи превентивної комунікації Управління превентивної діяльності Головного управління Національної поліції України комунікативної компетентності у галузі переговорної діяльності.

Ключові слова: поліцейський, превентивна комунікація, конфліктна особа, форма поведінки, Національна поліція України, головні правила.

Автором в статье описано тактико-психологические особенности переговоров полицейских Группы превентивной коммуникации Управления превентивной деятельности Главного управления Национальной полиции Украины во время массовых беспорядков с конфликтными лицами определенных форм поведения. Описаны основные правила переговоров во время массовых беспорядков с конфликтными лицами определенных форм поведения («танк», «обвинитель», «паровой каток», «разгневанная ребенок»). Отмечено, что именно эти рекомендации будут способствовать повышению в полицейских Группы превентивной коммуникации Управления превентивной деятельности Главного управления Национальной полиции Украины коммуникативной компетентности в области переговорной деятельности.

Ключевые слова: полицейский, превентивная коммуникация, конфликтная лицо, форма поведения, Национальная полиция Украины, главные правила.

The author in this article described tactical-psychological peculiarities of negotiations by the police officers of the preventive communication Group of preventive activity Department of Chief department of National police of Ukraine during mass riots with conflict people of certain forms of behavior («tank», «accuser», «scream roller», «angry child»). It was emphasized, that only these recommendation will provide the raising in police officers of the preventive communication Group of preventive activity Department of Chief department of National police of Ukraine communicative competence in area of negotiation activity.

Key words: police officer, preventive communication, conflict person, form of behavior, National police of Ukraine, chief rules.

Постановка проблеми. У Головних управліннях Національної поліції України створено постійно діючі робочі груп поліцейських із питань комунікації з ор-

ганізаторами та учасниками масових заходів. Однак сьогодні існує безліч проблем у методичному забезпеченні переговорної діяльності переговорників Групи превентивної комунікації Управління превентивної діяльності (далі – УПД) Головного управління Національної поліції України (далі – ГУНПУ).

Зазначені групи створено з метою апробації в Україні європейських стандартів у сфері забезпечення публічної безпеки та порядку в публічних місцях у зв'язку з проведенням мирних зібрань та інших масових заходів, відповідно до підпункту 2 пункту 40 «Плану дій із реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року», затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23.11.2015 № 1393-р, пункту 60 «Плану заходів Національної поліції України з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року», затвердженого наказом Національної поліції України від 03.06.2016 № 466, доручення Національної поліції України «Про реалізацію в окремих територіальних органах і підрозділах Національної поліції пілотного проекту щодо запровадження діяльності груп комунікації під час проведення мирних зібрань та інших масових заходів» від 02.02.2017 № 1178/02/20-2017; першої статті 22 Закону України «Про Національну поліцію», підпункту 16 пункту 11 «Положення про Національну поліцію», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 року № 877 та ін.

Відповідно до пункту 5 доручення Національної поліції «Про запровадження в територіальних органах і підрозділах Національної поліції постійно діючих робочих груп поліцейських із питань комунікації з організаторами та учасниками масових заходів» [1], поліцейські групи превентивної комунікації повинні залучатися під час:

- проведення масових заходів підвищеного ступеня ризику відповідно до критеріїв оцінки;
- проведення мирних зібрань біля органів влади та на об'єктах транспорту незалежно від ступеня ризику;
- масових заворушень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемі компетентності поліцейського під час переговорів присвячено низку наукових статей (Г.А. Брайнінга, Т.В. Матієнко, Н.І. Ковальчишиної, Л.І. Казміренко, С.І. Яковенка та ін.). Однак головні правила переговорів під час масових заворушень із конфліктними особами певних форм поведінки, науковцями не були розкриті.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Як відомо, під час масових заворушень мають місце такі рольові позиції учасників масового заходу [2]: 1) організатор; 2) підбурювачі; 3) активні учасники (найнебезпечніше ядро масових дій); 4) конфліктні особи; 5) ті що добровільно помиляються (помилково щось розуміють або знаходяться під впливом чутток);

6) емоційно-нестійкі (ті, що легко піддаються масовому психозу, впливу); 7) ті, хто долучився під впливом погроз із боку організаторів і підбурювачів; 8) зацікавлені спостерігачі та ін.

Узагальнивши практичний досвід роботи та скориставшись зазначеною типологією, опишемо головні правила переговорів під час масових заворушень із конфліктними особами певної форми поведінки.

Слід зазначити, що не буває чистого типу акцентуації характеру та темпераменту, однак є певна ступінь вираженості провідного типу. Кожна особа (залежно від умов виховання та проживання) формує у собі певні форми поведінки, які закріплюються у її свідомості так, як найбільш ефективні. Тому особа різного типу акцентуації характеру та темпераменту може обирати різні форми поведінки. Розглянемо основні характеристики конфліктних осіб певних форм поведінки та головні правила переговорів із ними.

Отже, практичний досвід роботи та типологія Д.Г. Скотта [3] дозволяють нам виокремити такі **форми поведінки конфліктних осіб під час масових заворушень**, як «танк», «обвинувач», «паровий каток», «розгнівана дитина». Тому розглянемо їх.

Конфліктний тип особистості з формою поведінки «Танк».

Основні індивідуально-психологічні характеристики:

- егоїстичний і впевнений у своїй правоті;
- грубий та безцеремонний;
- іде на пролом, зневажаючи тонкощами взаємин та чужими почуттями;
- переконаний, що оточуючі повинні поступатися йому дорогою;
- стурбований своїм авторитетом;
- болісно самолюбивий;
- у нього розвинутий сильний дух тоталітаризму;
- насторожено ставиться до жартів, у кожному жарті він вбачає приховану атаку на його особистість і гідність;
- націлений на справу;
- люди для нього – це інструмент для досягнення мети.

Головні конкретно-персональні правила поведінки переговорників групи превентивної комунікації з такою особою:

- 1) не жартувати;
- 2) поводити себе впевнено, спокійно;
- 3) демонструвати внутрішню силу та наполегливість.

Поліцейському слід пам'ятати, що під час переговорів із таким типом багатство аргументації та ораторське мистецтво не мають жодного значення і не дадуть ніякого ефекту.

Конфліктний тип особистості з формою поведінки «Паровий каток».

Основні індивідуально-психологічні характеристики:

- схильний пробивати дорогу до наміченої цілі через будь-які перешкоди;
- використовує різні методи тиску (маніпуляції, залякування і погрози) для того, щоб змусити прийняти його умови;
- занадто наполегливий;
- полюбить накаляти обстановку;
- образливий;
- не вміє прогнозувати наслідки власної поведінки.

Головні конкретно-персональні правила поведінки переговорників групи превентивної комунікації з такою особою:

- 1) стримувати себе та не піддаватися його впливові;
- 2) не давати втягувати себе в суперечку на підвищених тонах;
- 3) демонструвати завзяту спокійну наполегливість та впевненість. Слід пам'ятати, що лють «парового катка» можна придушити тільки власним спокоєм;
- 4) давати йому зрозуміти, що законність вимог є пріоритетним й поступатися його тиску ніхто не буде;
- 5) у жодному не критикувати його (інакше можна спровокувати вороже ставлення до себе).

Конфліктний тип особистості з формою поведінки «Обвинувач».

Основні індивідуально-психологічні характеристики:

- для нього усі люди – дурні, негідники та нероби;
- схильний до критики (критикує захоплено, із жаром, зі знанням справи, використовуючи факти та роблячи висновки);
- професійний скаржник;
- у нього власна точка зору стосовно того хто та як повинен жити і працювати.

Головні конкретно-персональні правила поведінки переговорників групи превентивної комунікації з таким типом:

- 1) його слід дуже уважно вислухати. Не важливо, має рацію він чи ні. Слід пам'ятати, що ним рухає пристрасне бажання виговоритися і бути почутим. Це одна з причин того, що він постійно незадоволений;
- 2) не перебивати його, оскільки це буде провокувати ще більшу агресію;
- 3) стримувати себе та не піддаватися його впливові, не давати втягувати себе в суперечку на підвищених тонах;
- 4) демонструвати завзяту спокійну наполегливість та впевненість;
- 5) не слід казати, що він у чомусь не має рації або він висловив не всі доводи;
- 6) демонструвати розуміння того, що він каже (повторювати сказане ним іншими словами);
- 7) поступово перевести розмову на іншу тему.

Слід пам'ятати, що такий тип є професійним скаржником, тому превентивну бесіду слід проводити дуже обережно та обмірковано. Так, наприклад, під час превентивної бесіди з таким типом можна запитати його: «Що б ви хотіли зробити в цій ситуації?». Як що у нього немає відповіді, то можна запитати: «Чим я можу вам допомогти?». Якщо й це не допоможе, то слід разом із ним придумати те, хто конкретно та реально може допомогти в певній ситуації.

Конфліктний тип особистості з формою поведінки «Розгнівана дитина».

Основні індивідуально-психологічні характеристики:

- вибухає, як дитина, у якої поганий настрій;
- вибух його емоцій відображає страх та бажання взяти ситуацію під контроль;
- вимогливий;
- бажає негайно вирішити проблему.

Головні конкретно-персональні правила поведінки переговорників групи превентивної комунікації з такою особою:

- 1) вивести з натовпу;
- 2) надати можливість «випустити пар»;
- 3) заспокоїти її;
- 4) доброзичливо та спокійно запропонувати допомогу у вирішенні певної її проблеми або відволікти від її проблеми.

Таким чином, конфліктних осіб треба обов'язково вилучати з натовпу та проводити превентивні бесіди з ними. Якщо це не робити, то такі особи не зупиняться й знову повернуться у натовп ще з більшим конфліктним настроєм. Слід пам'ятати, що у конфліктних осіб головна потреба та бажання – це прагнення щоби їх почули.

Під час масового заходу серед учасників натовпу є й категорія **емоційно-нестійких осіб**. Саме ця категорія може бути осередком паніки під час масового заворушення.

Основні індивідуально-психологічні характеристики цих осіб:

- легко піддаються масовому психозу, впливу;
- ранимі, чутливі;
- тривожні;
- не здані контролювати себе у складних ситуаціях.

Головні правила поведінки переговорників групи превентивної комунікації з таким типом осіб:

- 1) демонструвати впевненість, спокій;
- 2) говорити переконливо;
- 3) усуляти думку про те, що для них краще спокійно покинути масове заворушення;
- 4) якщо виникла паніка чітко, то впевнено та спокійно надавати розпорядження щодо послідовності дій;
- 5) поліцейські групи превентивної комунікації, працюючи з особами, які **помилково щось розуміють або знаходяться під впливом чуток**, повинні:
 - а) уточнювати розуміння осіб щодо певного предмету чуток;
 - б) логічно спростовувати чулки;
 - в) чітко надавати пояснення;
 - г) запропонувати залишити місце масового заворушення через штучно створений коридор для їх виходу з місця масового заворушення.

Працюючи з особами, які **долучилися до масового заворушення під впливом погроз із боку організаторів і підбурювачів**, поліцейські групи превентивної комунікації повинні:

- 1) пояснити безпідставність цих погроз;
- 2) пояснити та роз'яснити законодавчі норми;
- 3) підкреслити, що масове заворушення – це злочин.

Активне взяття у ньому участі є також злочином.

Під час масового заворушення серед натовпу є категорія **зацікавлених спостерігачів**. Поліцейські групи превентивної комунікації повинні:

- 1) запропонувати залишити місце масового заворушення через штучно створений коридор для їх виходу з місця масового заворушення;
- 2) логічно та переконливо пояснювати основні правила проведення масових заходів та необхідність їх дотримання;
- 3) не провокувати конфлікт.

Висновки. Таким чином, під час масового заворушення є різні рольові позиції його учасників. Знаючи ці рольові позиції та індивідуально-психологічні особливості учасників масового заворушення, стратегії та форми поведінки, психологічні особливості натовпу та тощо, поліцейські групи превентивної комунікації УПД ГУНПУ разом із поліцейськими інших підрозділів зможуть своєчасно припинити масове заворушення та не допустити людських втрат.

Література

1. Про реалізацію в окремих територіальних органах і підрозділах Національної поліції пілотного проекту щодо запровадження діяльності груп комунікації під час проведення мирних зібрань та інших масових заходів: доручення Національної поліції від 02.02.2017 № 1178/02/20-2017
2. Назаретян, А.П. Агрессивная толпа, массовая паника, слухи : лекции по социальной и политической психологии: учеб. пособие для студ. вузов, обучающихся по спец. психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 189 с. ISBN 5-88782-359-3: 59.67 р.
3. Джини Г. Скотт. Конфликты. Пути их преодоления. Киев: Внешторгиздат, 1991. 186 с. ISBN 5-85025-05-7.

Оверченко Д. Г.,
аспірант аспірантури та докторантури
Одеського державного університету
внутрішніх справ,
заступник начальника
Управління превентивної діяльності
Головного управління Національної поліції
в Одеській області

РЕГЛАМЕНТАЦІЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ, ЗБОРІВ (ОБОВ'ЯЗКОВИХ ПЛАТЕЖІВ): ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ЗАГАЛЬНОГО ТА КОНТИНЕНТАЛЬНОГО ПРАВА

Старинець Є. А.

Розглядаються методи боротьби з ухиленням від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) у різних країнах загального та континентального права. Виокремлюються особливості заходів із протидії злочинному ухиленню від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) з урахуванням національних інтересів кожної держави.

Ключові слова: удосконалення, уніфікація, ухилення від сплати, збори, злочин, кримінальна відповідальність, обов'язкові платежі, податки, проступок.

Рассматриваются методы борьбы с уклонением от уплаты налогов, сборов (обязательных платежей) в различных странах общего и континентального права. Выделяются особенности мероприятий по противодействию преступному уклонению от уплаты налогов, сборов (обязательных платежей) с учетом национальных интересов каждого государства.

Ключевые слова: совершенствование, унификация, уклонение от уплаты, сборы, преступление, уголовная ответственность, обязательные платежи, налоги, проступок.

Methods of struggle against evasion from payment of taxes, fees (mandatory payments) in various countries of general and continental law are considered here. Specifics features of measures to counteract criminal evasion from payment of taxes, fees (mandatory payments), taking into account their national interests of each state, are marked out.

Key words: improvement, unification, evasion, fees, crime, criminal liability, mandatory payments, taxes, misconduct.

Постановка проблеми. Останніми роками в нашій країні вживаються заходи для поліпшення ситуації зі збором податків. Як відомо, завдяки податкам формуються основні для держави і муніципальних утворень ресурси, від яких цілком залежить система життєзабезпечення всього суспільства. Це зумовлює необхідність активного захисту бюджетної системи від злочинних посягань, зокрема завдяки запозиченню окремих норм, положень та інститутів законодавства інших держав. З огляду на поширення компаративних методів досліджень у законодавчій діяльності, цікавою є еволюція кримінального законодавства про відповідальність за ухилення від сплати податків у країнах із загальною та континентальною правовою системою. Дані держави, хоча і відрізняються одна від одної, проте мають багато схожих рис у галузі кримінального права.

Стан дослідження. Кримінальна відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів досліджувалася так чи інакше П.П. Андрушком, Л.П. Брич, Н.О. Гуторовою, О.О. Дудоровим, М.І. Коржанським, П.С. Матишевським, В.О. Навроць-

ким, Є.Л. Стрельцовим, М.І. Хавронюком та іншими українськими вченими.

Закордонний досвід здійснення контролю за справлянням податків та інших обов'язкових платежів був предметом цікавості багатьох учених, зокрема: П.Т. Гегі, Є.В. Калюги, А.М. Куліша, Я.В. Литвиненка, В.М. Опаріна, Н.Ю. Пришви, Г.О. П'ятаченка, Ю.О. Самури й інших. Однак, якщо взяти до уваги складність досліджуваної проблеми, вона залишається актуальною.

Отже, для найбільш послідовного і ґрунтовного вивчення питання ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) в Україні доцільно звернутися до досвіду деяких іноземних країн загального та континентального права з метою вдосконалення й уніфікації кримінальної відповідальності у сфері ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів).

Виклад основних положень. Країни загального права: *Сполучені Штати Америки* (далі – США). Основним законодавчим актом у США, що регулює на федеральному рівні кримінальну відповідальність за ухилення від сплати платежів, є р. 26 Зводу законів США. Ключову роль у встановленні відповідальності за несплату платежів до бюджетів відіграє Закон «Про внутрішні доходи» 1954 р. (чинна редакція – Кодекс внутрішніх доходів 1986 р.). Залежно від рівня оподаткування відповідальність встановлюється за ухилення від сплати федеральних податків (до них відносять і митні платежі), податків штату, а також місцевих податків. На підставі р. 26 Зводу законів США виділяються злочини, які з необережності порушують податкове законодавство, а також злочини з усиченою і формальною конструкцією, коли вчинення лише однієї дії достатньо для визнання даного діяння закінченим. Федеральне законодавство США не відмежовує ухилення від сплати податків і митних платежів, кримінальному переслідуванню підлягає несплата податків згалом. Особливістю федерального законодавства США є те, що кількість порушень, які передбачають відповідальність за ухилення від сплати платежів, становить понад 40 злочинів. У кожному конкретному разі (злочині) законодавець підтримується розмежування залежно від виду податку, від якого ухиляються; об'єкта оподаткування; способу скоєння злочину, чим і пояснюється встановлена кількість злочинів.

Великобританія. Відповідальність за ухилення від сплати податків в Англії встановлена зазвичай у спеціальних законодавчих актах, хоча іноді вона визначається на підставі норм загального права [3, с. 42]. На відміну від законодавства США, Законом про кримінальне право 1967 р. у Великобританії скасовано традиційний поділ злочинів на фелонію і місдімінор. Норми про кримінальну відповідальність за податкові злочини

Протидія злочинності: проблеми практики та науково-методичне забезпечення

в Англії містяться у фінансових законах, як-от Закон про грошові платежі 1935 р., Закон про порядок збору податків 1970 р. Згідно із загальними правилами, ухилення від сплати обов'язкових платежів відносять до «злочинів проти держави, корони або уряду (політичних злочинів)». Основні види злочинів, пов'язаних із несплатою платежів, такі:

- вчинення шахрайських дій для ухилення від сплати податку на прибуток;
- будь-який обман державних органів, який призводить до ненадходження грошей у бюджет;
- умисне підроблення документів та викривлення інформації, а також вчинення шахрайських дій із метою ухилення від сплати акцизу на імпортовані товари або контрабанда товарів (наприклад, алкоголь, сигарети). Більшість ухилень від сплати платежів, які передбачають кримінальну відповідальність, пов'язують із скоєнням шахрайських дій. Відповідальність за них, як було сказано раніше, встановлюється окремими законодавчими актами. Винятком є «обман державних органів», відповідальність за який встановлюється загальним правом.

Канада. Система відповідальності за несплату платежів до бюджетів, встановлена в Канаді, дуже близька до системи США, проте вона має і специфічні ознаки. Всі види обов'язкових платежів, що надходять до бюджету, незалежно від виду податку відносять до податкових. Кримінальна відповідальність за несплату платежів в Канаді встановлена законами та Кримінальним кодексом (далі – КК) Канади (законои «Про акцизний податок», «Про прибутковий податок», «Про митницю»). Розмежування і суспільна небезпека діянь у формі несплати обов'язкових платежів тут залежать від способу вчинення даного злочину. Так, податкове шахрайство є більш суспільно небезпечним злочином, ніж просте ухилення від сплати податків, і стаття про кримінальну відповідальність за нього міститься в КК Канади. Зокрема, відповідно до ст. 238 Закону «Про прибутковий податок», якщо після закінчення фінансового року платник податків не подав декларацію про доходи, він вважається винним у скоєнні злочину. Покарання за таке діяння призначається судом і передбачає штраф від 1 до 25 тисяч канадських доларів, суд також може засудити винного до позбавлення волі строком до 12 місяців. У разі вчинення такого діяння, коли винний ввів в оману Агентство доходів Канади, за ст. 239 цього Закону встановлено штраф не менше 50%, але не більше 200% від суми ухилення, а також позбавлення волі строком до 2 років. Найбільш суспільно небезпечним, як було зазначено раніше, за законодавством Канади, є саме податкове шахрайство, яке визначено в ст. 380 КК Канади. На відміну від США і Великобританії, тут відсутня спеціальна стаття про податкове шахрайство. Покарання за дане діяння – штраф або позбавлення волі на строк до 14 років. Кримінально-правові методи регулювання в Канаді застосовуються разом із соціальним контролем. Досить цікавим здається той факт, що після винесення обвинувального вироку за несплату платежів здійснюється обов'язкова публікація зазначених відомостей у засобах масової інформації [1, с. 309]. Тут так само, як і в розглянутих вище країнах, є поняття податкової мінімізації (зменшення податків), яке не варто плутати з ухилянням від сплати податків, що є правопорушенням. Особливістю Канади є й те, що «незалежно

від вини платника податків у разі вчинення повторного порушення протягом трьох років особа зобов'язана сплатити штраф у розмірі 10% від суми задекларованого податку» [4, с. 255-259].

Країни континентального права. Франція. Відповідно до класифікації, наданої в КК Франції, суспільно небезпечні порушення податкового та митного законодавства можна поділити на кримінальні проступки і злочини. До кримінально-правових проступків Податковий кодекс відносить несвоєчасну сплату податків (ст. 7130-7130 В). За порушення зазначених вище норм встановлюється відповідальність у вигляді штрафу на суму від 50 євро до 50 тисяч євро, як і санкції у вигляді збільшення сум податків, що підлягають сплаті, до 80%. До злочинів, згідно із законодавством Франції, відноситься вчинення податкового шахрайства. Спроба ухилення від сплати податків шахрайським способом є злочином (ст. 1741 Податкового кодексу) та карається штрафом у розмірі до 500 тисяч євро і тюремним ув'язненням терміном до 5 років. На окрему увагу заслуговує звернення до деяких кваліфікованих ознак цього злочину (зокрема, за сприяння організацій, що розташовані за кордоном; коштом фізичних або юридичних осіб, або якої-небудь організації, створеної за кордоном), за які санкція у вигляді штрафу збільшується до 2 мільйонів євро, а позбавлення волі – до 7 років [6].

Специфічна ознака у Франції – можливість суду позбавити винного у вчиненні податкового злочину цивільних, політичних прав, а також права на комерційну діяльність. Франція перейняла великий досвід країн загального права.

Німеччина. Кримінальний кодекс (Кримінальне укладення) Федеративної Республіки Німеччина 1871 р. [8] не містить складів податкових злочинів, винятками є лише підробка знаків сплати мита (§ 148) і порушення податкової таємниці (§ 355). Статті про податкові, митні правопорушення та злочини містяться в Положенні про податки і платежі 1977 р. [5]. До податкових платежів у Німеччині відносять всі види платежів, зокрема митні, що визначено в § 369 зазначеного вище Положення. Зауважимо, що Положення про податки і платежі досить чітко розмежовує податкові правопорушення (§§ 377-384) і податкові злочини (§§ 369-376), визначає різні їхні ознаки і поміщає в самостійні розділи. За правопорушення передбачається санкція у вигляді адміністративного штрафу, злочини же караються кримінальними штрафами і позбавленням волі на певний строк. Зокрема, злісне ухилення від сплати податків (§ 370) [7]. У ч. 1 § 370 передбачено покарання до 5 років або штраф для тих, хто:

- надає у фінансові й інші державні установи неповні або неправильні відомості щодо оподаткування;
- протиправно використовує податкові пільги для звільнення від сплати податку або його зменшення для себе або інших осіб;
- у ч. 2 встановлено кримінальну відповідальність за замах на ухилення від сплати платежів, вчинене з ознаками, передбаченими § 370.

Більш тяжким податковим злочином, згідно із ч. 3 § 370, визнається діяння, коли злочинець:

- значно скоротив податки невинуватим отриманням податкових пільг;
- використовував своє становище державного службовця;

– скоїв це діяння в складі групи осіб, які займаються цим на професійній основі.

У Положенні про податки і платежі передбачено покарання за вищезазначені злочини у вигляді позбавлення волі на строк від 6 місяців до 10 років.

Висновки. Отже, вивчення законодавства деяких закордонних держав загального та континентального права дозволяє виокремити особливості законодавчої регламентації відповідальності за ухилення від сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів. У США ухилення від сплати податків прирівнюється до тяжкого злочину і, згідно з обвинувальним вироком, карається штрафом від 100 тис. дол. для фізичних осіб, 500 тис. дол. для корпорацій або позбавлення волі на строк до 5 років, або того й іншого одночасно, а також на особу, яка вчинила злочин, покладаються всі витрати із судового розгляду. В Англії, як і в США, застосовується кримінальна відповідальність (із санкцією у вигляді штрафу) до юридичних осіб. У Великобританії кримінальна відповідальність за несплату платежів більш жорстка, перелік пом'якшуючих обставин, подібний до наведеного раніше, тут, по суті, відсутній, а угоди про визнання вини не поширені. Покарання за умисну несплату податків та інших платежів передбачає штраф або тюремне ув'язнення до 7 років. Ці покарання також можуть бути призначені за сукупністю. Лише такий злочин, як «обман державних органів», який призводить до ненадходження грошей у бюджет, передбачає максимальне покарання – довічне позбавлення волі або необмежений штраф. Прецедент, аналогічний США, який встановлює принципи кримінальної відповідальності за несплату платежів, наявний і в Англії. Особливістю Канади є те, що «незалежно від вини платника податків у разі скоєння повторного порушення протягом трьох років особа зобов'язана сплатити штраф у розмірі 10% від суми задекларованого податку». Відповідно до класифікації, даної в КК Франції, суспільно небезпечні порушення податкового та митного законодавства можна поділити на кримінальні проступки і злочини. Статті про кримінальну відповідальність за ухилення від сплати платежів у Франції містяться в Податковому кодексі 1950 р. (ст. ст. 1727-1756). Кримінальний кодекс Франції 1992 р. не наводить складів податкових злочинів. Специфічна ознака Франції – можливість суду позбавити винного в податковому злочині цивільних, політичних прав, а також права на комерційну діяльність. Франція перейняла великий досвід країн загального права. Спільною ознакою законодавства Франції та Німеччини є розмежування податкового проступку та злочину за розміром ухилення від сплати податків.

Досвід закордонних країн є найважливішим компонентом вдосконалення й уніфікації норм національного права про податкові злочини, аналіз національного й іноземного законодавства дозволяє нам подивитися на ефективність і механізми застосування норми права під час її реалізації. Водночас кожна держава сформулювала власний комплекс заходів із протидії злочинному ухиленню від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) з урахуванням її національних інтересів, запропонувала свої методи попередження злочинів і боротьби з ними. Закордонна практика притягнення до кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) досить різноманітна і цікава, а найбільш вдалі моделі боротьби з податковими злочинами гідні пильного вивчення і впровадження в межах вітчизняного права.

Література:

1. Кучеров И.И. Налоговое право зарубежных стран: курс лекций. М., 2003. 374 с.
2. Международное налогообложение: учебник. СПб.: Изд-во В.А. Михайлова, 2006. 384 с.
3. Соловьев О., Гешелин М. Особенности регламентации квалифицированных составов экономических преступлений в уголовном праве Англии. Международное публичное и частное право. 2011. № 3. С. 40-42.
4. Уголовное законодательство зарубежных государств: Общая часть / под ред. И. Козочкина. М.: Институт международного права и экономики им. А.С. Грибоедова, 2001. С. 255-259.
5. Abgabenordnung. URL: http://www.gesetze-iminternet.de/ao_1977.
6. Code général des impôts. Version consolidée au 16 mars 2016. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006069577>.
7. Dr. Barandt K.-D. Peter. German criminal tax fraud law from an American perspective, including criminal evasion of German inheritance (estate) tax. URL: http://www.barandt.com/e_german_criminal_tax_fraud_law_from_an_american_perspective_including_criminal_evasion_of_german_inheritance_estate_tax.html.
8. Strafgesetzbuch. URL: <http://www.gesetze-im-internet.de/stgb/index.html>.

Старинець Є. А.,
аспірант кафедри кримінального права
та кримінології
Одеського державного університету
внутрішніх справ

КРИМІНОГЕННІ РИЗИКИ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В МІЖНАРОДНОМУ ВИМІРІ

Степанченко О. О.

Стаття присвячена дослідженню криміногенних ризиків реалізації антитерористичних операцій у міжнародному вимірі. Виділено три групи кримінально-криміногенних практик, пов'язаних з антитерористичною діяльністю: ігнорування легальних механізмів притягнення до кримінальної відповідальності; масові порушення права на таємницю телефонних розмов, кореспонденції; вчинення злочинів агресії під виглядом антитерористичних операцій. Надано їх характеристики.

Ключові слова: етнорелігійний тероризм, антитерористична операція, криміногенні ризики, злочини агресії, порушення прав.

Статья посвящена исследованию криминогенных рисков реализации антитеррористических операций в международном измерении. Выделены три группы криминально-криминогенных практик, связанных с антитеррористической деятельностью: игнорирование легальных механизмов привлечения к уголовной ответственности; массовые нарушения права на тайну телефонных разговоров, корреспонденции; совершение преступлений агрессии под видом антитеррористических операций. Дана их характеристика.

Ключевые слова: этнорелигиозный терроризм, антитеррористическая операция, криминогенные риски, преступления агрессии, нарушения прав.

The article is devoted to the discovering of anti-terrorist operations implementation criminogenic risks in the international dimension. It has identified three groups of criminality-criminal practices, related to anti-terrorist activities: ignoring legal mechanisms of criminal prosecution; massive violations of the right to privacy of telephone conversations, correspondence; the commission of aggression crimes under the guise of anti-terrorist operations. Their characteristics has given.

Key words: ethnoreligious terrorism, antiterrorist operation, criminogenic risks, crimes of aggression, violation of rights.

У сучасних умовах інституціоналізації етнорелігійних терористичних практик, що іноді супроводжується формуванням квазідержавних утворень («Ісламська держава»), захопленням територій («Аль-Каїда», «Бокко-Харам» та ін.), міжнародний вимір механізму протидії їх відтворення об'єктивно не може обійтися й без силової компоненти. Остання реалізується: а) через політику санкцій щодо країн-спонсорів тероризму; б) з використанням правозастосовних інструментів Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) та залученням сил НАТО, військових альянсів ad hoc країн-членів Європейського Союзу (далі – ЄС) (наприклад, середземноморська військова операція EU Navfor Med/SOPHIA); в) через активні в міжнародно-правовому аспекті військові антитерористичні операції окремих країн на території інших держав (наприклад, Російської Федерації (далі – РФ) у Сирії, Сполучених Штатів Америки (далі – США) – у Сомалі, Нігері тощо). Ця обставина ставить на порядок денний питання безпекового

формату. Вочевидь, є ризик суттєвого порушення прав і свобод громадян, вчинення злочинів проти миру, людяності під час застосування силових сценаріїв реагування на дійсні або удавані терористичні загрози. Дослідження цих ризиків – невід'ємний складник наукового, кримінологічного супроводження антитерористичної діяльності.

Теоретичні і прикладні проблеми протидії тероризму розроблялися низкою вчених. Широковідомими є наукові праці В. Антипенка, Л. Багрій-Шахматова, Я. Гілінського, В. Глушкова, О. Джужи, А. Долгової, В. Ємельянова, П. Кабанова, О. Кальмана, Р. Козакова, Є. Кожушка, О. Литвинова, В. Ліпкана, Ю. Орлова, О. Хлестової, Д. Шестакова й ін. Визнаючи їхній вагомий внесок у розвиток наукових засад протидії тероризму, водночас варто зазначити недостатню увагу до кримінологічного аналізу тих ризиків, які формуються у зв'язку зі здійсненням антитерористичної діяльності і які вмонтовані в процеси криміногенної детермінації. Саме цією обставиною і зумовлюється актуальність теми статті.

Метою статті є встановлення, науковий опис та пояснення основних криміногенних ризиків антитерористичної діяльності, що реалізується на міжнародному рівні.

З огляду на аналіз досвіду проведення антитерористичних операцій у світі та підвищені запити щодо гарантування внутрішньодержавної безпеки від терористичних загроз, можна виділити три групи криміногенних аспектів окремих антитерористичних операцій і системних практик:

1. *Ігнорування легальних механізмів притягнення до кримінальної відповідальності*, позасудова діяльність щодо визначення вини (призначення винних) лідерів терористичних угруповань, їх фізична ліквідація за відсутності обставин, що виключають злочинність діяння (по суті – протиправне позбавлення життя). Такою, зокрема, була ліквідація Осамі бен Ладена силами спеціальних операцій США, а також низка широковідомих подібних операцій ізраїльського Відомства розвідки і спеціальних завдань «Моссад», Федеральної служби безпеки РФ тощо. Зазвичай такі заходи не спричиняють ані суспільного резонансу в цивілізованих країнах, ані протестів чи санкцій на міжнародному рівні комунікацій. Навіть більше, такі дії досить часто сприймаються як бажані, необхідні, висвітлюються у схвальному контексті. Тож маємо парадоксальну ситуацію: з одного боку, декларується вища цінність людини, її життя й свободи, формується цілий каскад конвенцій, угод, прокламацій, з іншого ж – ця цінність цілком елімінується, втрачає свій універсалізм під приводом протидії тероризму, захисту національної безпеки. Люди не виявляються рівними, навіть у доступі до справедливого правосуддя, до засобів правового захисту від обвинувачень.

Оскільки не йдеться про визначену правом процедуру встановлення й доказування вини, зокрема в терористичній діяльності, остільки маємо визнати всю

ілюзорність підстав для позбавлення життя людини, призначеної винною спеціальними службами. Фактично йдеться про соціальне конструювання образу ворога і подальшу його персоніфікацію. Цілі таких акцій можуть бути різними: від посилення внутрішньополітичних позицій панівної групи, згортання громадянських, особистих прав під гаслом боротьби з тероризмом й до зміни балансу сил у геополітичному регіоні.

Немає сумнівів, що такі практики абсолютно не відповідають духу й букві міжнародного гуманітарного права, як і права загалом. На шляху до мінімізації їх відтворення одними з необхідних мають бути такі заходи: а) укладення конвенції про міжнародні принципи протидії тероризму (зокрема, етнорелігійному) з безумовним акцентом на пріоритеті декларованих у цивілізованих суспільствах цінностей й відданості підписантів процесуальним засадам забезпечення права на справедливий суд; б) розроблення механізмів притягнення до міжнародної відповідальності держави за порушення вказаних принципів працівниками її органів і служб. Ідеться також і про реформування практики діяльності Міжнародного суду ООН, долучення його до Цільової групи зі здійснення контртерористичних заходів (далі – ЦГЗКЗ), уточнення його функцій, забезпечення контролю з боку ООН за антитерористичною діяльністю національних урядів на предмет застосування ними позаправових, позасудових силових заходів до осіб, підозрюваних (запідозрених) у терористичній діяльності.

2. *Масові порушення права на таємницю телефонних розмов, кореспонденції*, що виражається у встановленні постійного «антитерористичного» контролю за обміном інформацією між користувачами телекомунікаційних систем, електронних соціальних мереж. Жваво обговорюваним (зокрема, на дипломатичному рівні) інцидентом саме цього розряду порушень прав стали опубліковані на початку 2014 р. дані прослуховування телефонних розмов лідерів кількох європейських країн, а також американських дипломатів, зокрема, щодо подій в Україні періоду масових акцій протесту листопада 2013 – лютого 2014 рр. У цьому контексті не зайвим також буде згадати й оприлюднені Е. Сноуденом дані про планетарні масштаби охоплення електронним стеженням із боку американських спеціальних служб. Основними суб'єктами, які і в науковій літературі, і в публіцистиці, за результатами журналістських розслідувань, обвинувачуються в організації й здійсненні таких правопорушень, є Агентство національної безпеки США (далі – АНБ), Таємна служба розвідки Великобританії MI6 й деякі інші.

Так, наприклад, Є. Стрельцов в одному зі своїх досліджень дійшов такого висновку: достатньо підстав вважати, що АНБ здійснює електронне стеження й прослуховує телефонні розмови громадян США не лише на території цієї країни, а й за її межами. І не лише щодо голів іноземних держав і членів уряду, а й щодо пересічних громадян по всьому світу. Лише за одну добу кількість акумульованих відомостей сягає 200 млн. повідомлень [1, с. 251]. Правовою підставою для цього є окремі положення виконавчого наказу № 12333 [2], Директива США із розвідки сигналів № 18 законів США про нагляд за зовнішньою розвідкою (1978) [3], про боротьбу з тероризмом, які від 2012 р. [4] не вимагають наявності судового дозволу на прослуховування телефонних розмов та електронне стеження (т. зв. про-

грама PRISM – програма для робототехніки, інтелектуальних зондів і мехатроніки) не тільки за громадянами США, а й за іноземними громадянами на території інших країн. Діяльність АНБ у цьому напрямі супроводжується федеральним Судом у справах про нагляд за іноземною розвідкою США (FISC). Його рішення, які здебільшого скасовують відмінюють судів першої інстанції за позовами громадян США до АНБ щодо незаконності зняття телефонної й електронної інформації, є секретними й оскарженню не підлягають.

Навіть на цьому єдиному прикладі окремих антитерористичних аспектів функціонування служби зовнішньої розвідки однієї країни можна сформулювати уявлення про масштабність порушень прав на приватність, захист персональних даних громадян по всьому світові. Навіть більше, подібні електронні програми збирання й інтелектуального аналізу інформації антитерористичного спрямування часто використовуються для інформаційного забезпечення процесів втручання у внутрішні справи держави, впливу на внутрішньополітичну обстановку й опосередковано – на вектор зовнішньополітичної діяльності, політичну ситуацію в регіоні та світі загалом. Отже, виходимо на цілий пласт політико-криміногенних проблем, що візуалізуються в спектрі детермінації численних політичних кримінальних практик – від політичної корупції й до насильницької зміни конституційного ладу в державі, злочинів агресії, тероризму, що відтворюються в контексті глобальних управлінських акцій.

Інакше кажучи, внаслідок неправового використання антитерористичних ресурсів, зловживання ними в суто політичних, економічних цілях, запускаються потужні терогенні механізми. Має бути усвідомлення того, що саме служби зовнішніх розвідок держав нерідко самі стають суб'єктами активізації терористичної діяльності, у контексті асиметричної «політичної гри» також. Тому міжнародний вимір механізму протидії етнорелігійному тероризму обов'язково має включати низку «запобіжників» такої структурно-функціональної інверсії. Останні потребують передусім відповідної міжнародно-правової конвенційної основи з подальшою її імплементацію в національні законодавства, забезпечення належних можливостей відкритого контролю, зокрема й судового, за діяльністю служб розвідки.

3. *Вчинення злочинів агресії під виглядом антитерористичних операцій (інтервенцій)*. У науковій літературі небезпідставно підкреслюється, що перетворення вже наявних блокових структур, насамперед НАТО, на координуючі органи з боротьби з тероризмом не забезпечуватиме потрібного ефекту. Ці організації занадто функціонально спеціалізовані, орієнтовані на ведення не «точкових», а широкомасштабних бойових дій. А в очах світової громадськості вони мають імідж провідників «життєво важливих інтересів» вельми невеликої групи країни, що саме й обвинувачуються не тільки терористами, а й багатьма політиками країн, що розвиваються, в узурпації права вирішувати долі народів, зокрема й односторонніми силовими методами [5, с. 845]. Тому тільки заснування широкої антитерористичної коаліції поза межами окремих блоків і союзів (НАТО, ЄС, РЕ тощо) сприятиме створенню у світі єдиної системи безпеки. Це в кінцевому підсумку і стане запорукою стабільності, співробітництва й взаємодопомоги у світі [5, с. 846].

Ю. Орлов у своєму дослідженні виділяє окрему гібридну форму застосування сили – так звану антитерористичну інтервенцію. Учений констатує, що міжнародна практика застосування таких інтервенцій засвідчує, що зазвичай приводом для них стає резолюція Ради Безпеки ООН, в якій офіційно засуджується діяльність відповідних організацій, формалізується її назва. Але парадоксальність цієї ситуації полягає в тому, що, окрім осуду, резолюція не містить жодних інших рішень, які б надавали застосуванню сили чітко правового характеру. Резолюція Ради Безпеки виявляється правовстановлюючим актом, яким підтверджується наявність юридичного факту. Водночас «об'єктивні» дані для його встановлення й тлумачення, як власне і проекти резолюцій, подаються окремими країнами. Процедура збирання ними інформації про терористичну діяльність, причетність до неї конкретних організацій, їхню територіальну локацію жодним міжнародним нормативно-правовим актом не регламентується. У зв'язку із цим мусимо говорити про ризики політичних маніпуляцій міжнародно-правовими інструментами [6, с. 253-254].

Зловживання антитерористичними інтервенціями з боку як окремих країн, так і їх груп, військових альянсів відкриває широкі можливості для глобального перевлаштування світоустрою, зміни балансу сил на геополітичній мапі світу зі всіма економічними ефектами, що із цього випливають. У зв'язку із цим вбачається гостра потреба в реформуванні діяльності Ради Безпеки ООН у таких напрямках: а) зниження бюрократичного тиску на процеси оперативного ухвалення рішень, особливо коли наявна нагальна потреба у втручанні міжнародного військового миротворчого та / або антитерористичного контингенту. Створення останніх, до речі, взагалі не регламентоване міжнародно-правовими актами ООН, що й змушує вдаватися до застосування національних та блокових сил. Однак у цьому, як було доведено, й криється основна небезпека використання терористичної проблематики суто як приводу для силового втручання у внутрішні справи держав; б) внесення доповнень до ст. 1 Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р. № 3314 (XXIX) [7], в якій надається визначення агресії та розширено перелік суб'єктів, з боку яких агресія можлива, через включення до нього міжнародних організацій та військово-політичних блоків; в) запровадження механізмів подолання вето через кваліфіковану більшість постійних членів Ради Безпеки ООН.

У підсумку зазначимо, що здійснений аналіз міжнародного досвіду реалізації антитерористичних операцій і систем протидії етнорелігійному тероризму дозволив виділити й охарактеризувати три групи кримінально-криміногенних практик, пов'язаних з антитерористичною діяльністю: 1) ігнорування легальних меха-

нізмів притягнення до кримінальної відповідальності, позасудова діяльність щодо визначення вини лідерів терористичних угруповань, їх фізична ліквідація за відсутності обставин, що виключають злочинність діяння; 2) масові порушення права на таємницю телефонних розмов, кореспонденції, що виражається через встановлення постійного «антитерористичного» контролю за обміном інформацією між користувачами телекомунікаційних систем, електронних соціальних мереж; 3) вчинення злочинів агресії під виглядом антитерористичних операцій.

Визначено пріоритетні напрями і заходи щодо нейтралізації детермінаційного комплексу цих практик. Серед них: а) укладення конвенції про міжнародні принципи протидії тероризму; б) розроблення правового механізму притягнення до міжнародної відповідальності в межах діяльності Міжнародного суду ООН тих держав, які допускають порушення вказаних принципів працівниками їхніх органів і служб; в) реформування Ради Безпеки ООН у напрямі зниження бюрократичного тиску на процеси оперативного ухвалення рішень, а також запровадження механізмів подолання вето через кваліфіковану більшість її постійних членів тощо.

Література:

1. Стрельцов Є. Регулювання складних соціальних процесів у міжнародному та національному прав. Юридичний вісник. 2014. № 1. С. 249-255.
2. The provisions of Executive Order 12333 of Dec. 4, 1981, appear at 46 FR 59941, 3 CFR, 1981 Comp., 200 p. URL: <https://www.archives.gov/federal-register/codification/executive-order/12333.html> (дата звернення: 20.10.2017).
3. The Foreign Intelligence Surveillance Act of 1978. URL: <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/STATUTE-92/pdf/STATUTE-92-Pg1783.pdf> (дата звернення: 20.10.2017).
4. National Defense Authorization Act (2012). URL: <http://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/A-11.7/> (дата звернення: 21.10.2017).
5. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси / Д. Архїрейський, О. Бажан, Т. Бикова та ін.; відповід. ред. В. Смолій. К.: Наук. думка, 2002. 952 с.
6. Орлов Ю. Антитерористична інтервенція: від протидії міжнародному тероризму до злочинів агресії. Протидія терористичній діяльності: міжнародний досвід і його актуальність для України: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 30 вересня 2016 р.). К.: Національна академія прокуратури України, 2016. С. 252-254.
7. Определение агрессии: резолюция 3314 (XXIX) Генеральной Ассамблеи ООН от 14 декабря 1974 г. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_001-74 (дата обращения: 21.10.2017).

*Степанченко О. О.,
кандидат юридичних наук, докторант
Донецького юридичного інституту
Міністерства внутрішніх справ України*

ОСОБЛИВОСТІ ЗОВНІШНЬОГО ВИГЛЯДУ ОСОБИ, ХВОРОЇ НА НАРКОМАНІЮ

Ташматов В. А.

У статті розглянуто питання визначення за зовнішніми ознаками осіб, що допускають немедицинське вживання наркотичних засобів та інших психостимуляторів.

Ключові слова: наркотичні засоби, психотропні речовини, стан наркотичного сп'яніння, способи вживання.

В статье рассмотрены вопросы определения по внешним признакам лиц, допускающих немедицинское употребление наркотических средств и других психостимуляторов.

Ключевые слова: наркотические средства, психотропные вещества, состояние наркотического опьянения, способы употребления.

This article will consider the issues of determining the appearance of people who are allowed to use drugs and other psycho-stimulants.

Key words: narcotic drugs, psychotropic substances, state of narcotic intoxication, ways of using.

Актуальність дослідження. За інформацією Міністерства охорони здоров'я (далі – МОЗ) України, отриманою під час дослідження чисельності груп підвищеного ризику зараження ВІЛ, кількість одних тільки наркоманів, що вживають препарати ін'єкційно, становить приблизно **425 тис. населення** (майже 1,3% населення віком 15-64 років). Згідно з останніми даними досліджень, проведених «Інститутом Горшеніна», із проблемою наркоманії стикається кожна десята родина в Україні. Рівень наркотизації в Україні – найвищий в Європі. За даними МОЗ, від 8% до 26% школярів віком 13-16 років вживали наркотики хоча б один раз. Кількість наркоманів щорічно збільшується приблизно на 10%. Смертність від наркоманії досягла майже 12 тис. чоловік на рік (для порівняння, у дорожньо-транспортних пригодах на українських дорогах щорічно гине приблизно три тисячі людей). Єдиний спосіб ефективно протидіяти наркоманії – це сильна та гнучка система профілактики. А перший крок до профілактики – виявлення осіб, хворих на наркоманію. Основний тягар виявлення таких осіб лягає на підрозділи Національної поліції України.

Мета статті – убезпечити поліцейського від можливого шкідливого впливу осіб, що допускають немедицинське вживання наркотичних засобів. Це може бути зараження під час спілкування різними видами особливо небезпечних захворювань (ВІЛ, гепатит та ін.), можливе застосування сили щодо поліцейських особами, що перебувають у нетипових для людини небезпечних станах (наркотичне сп'яніння, абстинентний синдром).

Для вирішення такої проблеми поліцейський повинен знати, як визначити за зовнішнім виглядом особу, що перебуває в стані наркотичного сп'яніння або допускає немедицинське вживання наркотичних засобів.

Саме слово «наркоманія» складається означає «заціпеніння» і «манія, пристрасть». Наркоманія – це хворобливий потяг до вживання наркотиків. Весь світ розуміє проблему наркоманії, однак наркоманія для України – реальна загроза національній безпеці. Інформацію

про наркоманію відбиває статистика, отримана з офіційних (Міністерство внутрішніх справ, Міністерство охорони здоров'я) та неофіційних джерел (громадські організації, фонди). Статистика взятих на облік наркоманів – лише вершина айсберга під назвою «наркоманія в Україні».

Наркотичні засоби – речовини природні чи синтетичні, препарати, рослини, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 770 від 6 травня 2000 р. (далі – Перелік).

Препарат – суміш речовин у будь-якому фізичному стані, що містить один чи декілька наркотичних засобів та (або) одну чи декілька психотропних речовин, включених до таблиць II і III Переліку, або суміш речовин у будь-якому фізичному стані, що містить один чи декілька наркотичних засобів, психотропних речовин, включених до таблиць II і III, і прекурсорів наркотичних засобів і психотропних речовин, включених до таблиці IV Переліку.

Прекурсори наркотичних засобів і психотропних речовин (далі – прекурсори) – речовини, які використовуються для виробництва, виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин, включених до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

Психотропні речовини – речовини природні чи синтетичні, препарати, природні матеріали, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

Треба постійно пам'ятати, що всі ознаки наркотичного сп'яніння відносні. Прояви сп'яніння від тієї або іншої речовини залежать від особливостей нервової системи конкретної людини. Розбиратися в явищах сп'яніння більш точно – справа лікаря або експерта.

Героїн та інші опіати

Вживаються найчастіше ін'єкційним шляхом або шляхом вдихання.

Ознаки сп'яніння особливо суперечливі, вони дуже залежать від стажу і прийнятої дози. Людина, що перебуває під впливом опіатів, мовчазна, занурена в себе, уникає контактів і хоче тиші або, навпаки, занадто товариська, до нав'язування себе іншим. Вона може сказати, що пішла спати, але лягти в ліжко і погасити в кімнаті світло боїться. Зате може засипати на ходу, але якщо до неї в цей момент звернутися – моментально приходить у бадьорий стан без будь-яких ознак сонливості. Плуває день із ніччю, що проявляється в порушенні ритму сну, часто вночі бродить по квартирі, а вдень спить.

Добродушна і поступлива, вона раптово може стати замисленою і розсіяною. Розтягує слова, але може й, навпаки, бути легкою в спілкуванні, після багатогодин-

Ташматов В. А., 2018

ного занудства миттєво перетворюється на дотепного співрозмовника. Настрій змінюється постійно, і ці зміни непередбачувані. Під час їжі може забути про те, що в неї в руках ложка, і обпектися, однак болю не відчує.

Шкіра бліда, суха і тепла. Зіниці вузькі і не розширюються в темряві, тому знижується зір за вечірнього освітлення. На стадії абстиненції виявляються ознаки занепокоєння, нервозності, дратівливості і запальності. Гарчково шукає наркотики, привід піти з дому. Легка форма «ломання» може нагадувати звичайну застуду. Починається нежить, озноб, наркоман кутається в усе тепле, його може нудити, болить живіт, за важкої форми спостерігається блювота і пронос. Порушується сон. Такий стан може тривати приблизно п'ять діб.

Марихуана

Вживається курінням. Зловживання марихуаною вторгається в життя так само швидко, як вода проникає в пісок. За зовнішніми ознаками пізнати наркомана нескладно. За вживання невеликих доз спостерігається підвищена активність, людина може справляти враження енергійної, яка швидко вирішує, але, на жаль, вона діє несвідомо. У розмові торохтить, немов боїться не встигнути щось сказати, мова збивається, прості думки висловлює багатьма фразами, з ліричними відступами. У групі людей, які вживають наркотик, спостерігається ланцюгова реакція: якщо комусь одному весело – сміються всі, причому, над чим вони сміються, можуть не знати самі. Характерна різка зміна настрою на прямо протилежний: добродушність і поступливість змінюються агресією, запальністю. Сп'яніння проявляється підвищеним, невгамовним апетитом, ніби людина готова поглинати все їстівне, що потрапляє на очі, і у великих обсягах. Очі скляні, з розширеними зіницями, іноді здається, що наркоман дивиться ніби крізь того, з ким спілкується, властиве почервоніння губ, сухість у роті. У разі вживання великих доз марихуани обличчя людини стає блідим, зіниці звужуються. Наркоман замикається в собі, намагається сховатися від зовнішнього світу, відчуває якість безсилля. Загальмований, не може зосередитися, і отримати від нього зрозумілу, а часто взагалі будь-яку, відповідь на поставлене йому запитання практично неможливо.

Стан сп'яніння змінюється абстиненцією, що супроводжується депресією, сонливістю зі спалахами дратівливості. Може виникнути безсоння, запаморочення, тривога, озноб. Не виключені психози з галюцинаціями.

Кокаїн та інші психостимулятори

Психостимуляторами є такі наркотики, як: ефедрон, фенамін, екстазі, кокаїн, первітін. Кокаїн вдихають носом, первітін вводять тільки уколми.

Наркоман, який перебуває під впливом психостимуляторів, здається дуже жвавим, рухається різко і рвучко, всі виконує швидко. Його ніби постійно несе кудись невідома сила, йому важко всидіти на місці, він постійно в русі, діяльний, причому ця діяльність може не мати жодної практичної мети. Наприклад, наркоман може взятися розбирати новий телевізор, потім збирати його та знову розбирати. Він не може дотримуватися постійності у справах і думках, тому може братися за безліч справ одночасно, але жодної не довести до кінця.

Говорити з такою людиною важко, бо її повсякчас щось «кликає вперед», вона не може обговорювати одну тему, її думки сумбурні, якщо висловлюватися вона ще

зможе, то слухати – ні за що. Їй важко бути пасивною, нехай навіть слухачем, важко перебувати наодинці із собою, не відволікаючи себе чимось. Вона може раптово задумати яку-небудь поїздку і поспішати в дорогу, а потім нікуди не виїде. Вона схожа на тенісний м'ячик, по якому хтось постійно вдаряє ракеткою та змушує його стрибати з місця на місце. У стадії сп'яніння людина може цілодобово не спати. Зіниці розширені, шкірний покрив сухий, пульс прискорений.

На стадії абстиненції – пасивність і дратівливість. Депресія змішується із тривогою. Загальна пригніченість. Рухи невпевнені, координація порушена. У наркоманів із великим стажем можлива манія переслідування. Спостерігається блідість шкіри, пітливість, пронос, практично постійно прискорений пульс.

Екстазі, якщо і не діє так само швидко, як ін'єкційні препарати, у разі регулярного вживання призводить до спадів у настрої, зниження інтелекту і появи галюцинацій на стадії абстиненції. У тих, хто вживає ефедрон, може бути гладкий, набряковий, густо-червоний язик.

Галюциногени

Галюциногени (LSD, ксилобіцин, мескалін) – найбільш «загадкові» і важко впізнавані речовини. Ці наркотики поміщають під язик до розсмоктування.

Такі речовини вважаються наркотиками, що змінюють свідомість у містичний бік, а «важкими» тому, що ознаки їх вживання дуже схожі на аспекти поведінки людей, яких навколишні сприймають за диваків. Вони бачать у звичайних предметах те, повз чого проходять всі інші.

Звичайні кольори для них набувають насиченості, глибини і «сріблястості». Їх може зачепити вигин травинки біля дороги, в якій вони бачать містичну скульптуру, підлітки можуть застигнути і годинами милуватися рослиною. Вони можуть сприймати в сп'янінні неживі предмети як живі істоти і намагатися розмовляти з ними. Рухи уповільнені, плавні. Чоловіки в сп'янінні замкнені, часто щось невиразне бурмотять собі під ніс. Можуть розмовляти самі із собою, розмахуючи водночас руками. На зовнішні подразники, наприклад, на окрики, реагують уповільнено, неохоче. До них дуже важко «достукатися», щоб отримати відповідь на запитання. Їх цілком поглинають містичні проблеми світобудови, тому вони кидаються то у філософію, то в релігію, являють собою ідеальний матеріал для різних сект. Вони шукають способів проникнення в інші світи з метою отримання більш комфортного, осмисленого духовного існування. Вони вважають, що більшість людей їх ніколи не зрозуміють, часто цураються всіх і вся. Темп мовлення і мислення зазвичай уповільнені.

Розчинники

До них належать ацетон, бензин та інші розчинники, які входять до складу клеїв, наприклад, «БФ-2», «Момент». Хоча ці речовини не є наркотичними, інтоксикація ними нагадує алкогольне сп'яніння. Очі за такого сп'яніння каламутні, мова невиразна, змазана, хода хитка. Спостерігається підвищена і підкреслена емоційність, гучна мова, зухвала, деколи агресивна поведінка, до постійного бажання бійки. За відсутності запаху алкоголю від такої людини тхне розчинником. Шкіра сірувато-землиста, волосся поступово стає ламким.

Систематичне вживання побутових розчинників призводить до відставання в розумовому розвитку, що

позначається на поведінці. Ці зміни відбуваються динамічно, а не стрибками, тому близьким важко їх помітити, а також можуть бути початковою стадією психічного захворювання.

Заспокійливі препарати

На світі є величезна кількість заспокійливих препаратів із різноманітними властивостями. Більшість із них у разі вживання не в терапевтичних цілях у великих дозах може спричинити гальмівну дію. Майже будь-які такі препарати можуть бути використані для досягнення стану сп'яніння. Конкретні ознаки сп'яніння залежатимуть від того, якими саме ліками намагалася себе одурманити людина. Описати їх усі майже неможливо. У великих дозах інтоксикація проявляється зниженням здатності до сприйняття зовнішнього світу, неадекватною поведінкою, зниженням розумових здібностей. Людина діє бездумно. Можливі спалахи люті, агресивної поведінки. Порушена координація рухів, як за сильного алкогольного сп'яніння, сильне запаморочення, відсутність концентрації уваги. Мова надмірно емоційна, інколи нерозбірлива. Зіниці розширені. Шкіра бліда, підвищена частота пульсу. Стан сп'яніння триває до чотирьох годин. Потім настає друга фаза – млявість і сон. Сон важкий, з утрудненим диханням. Стадія абстиненції супроводжується сильною слабкістю, головним болем, пітливістю. З'являються нудота, запаморочення, тремтіння в усьому тілі, болі в суглобах, безсоння, неспокій за власне життя.

Найбільш небезпечними є можливість пригнічення дихання в разі передозування і велика ймовірність появи епілептичних випадків під час виходу зі стану сп'яніння.

Література:

1. Конституція України: Закон від 28 червня 1996 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/>.
2. Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засбів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними: Закон України від 15 лютого 1995 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/62/95-%D0%B2%D1%80>.
3. Про обіг в Україні наркотичних засобів, аналогів та прекурсорів: Закон України від 5 лютого 1995 р. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/60/95-%D0%B2%D1%80>.
4. Про Національну поліцію: Закон України від 5 липня 2015 р. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19.
5. Постанова Кабінету Міністрів України № 770 від 6 травня 2000 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/770-2000-%D0%BF>.
6. Наркоманія в Україні. URL: <http://narconon.kiev.ua/uk/narkomaniya-v-ukra%D1%97ni/>.

Ташматов В. А.,
кандидат психологічних наук, підполковник поліції,
доцент кафедри тактико-спеціальної
та вогневої підготовки
Одеського державного університету
внутрішніх справ

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ЗАХОДІВ ПРИМУСУ ТА ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ ПРАЦІВНИКАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Ульянов О. І.

Стаття присвячена дослідженню нормативно-правового регулювання відносин у сфері застосування поліцейських заходів примусу та вогнепальної зброї працівниками Національної поліції України.

Ключові слова: поліцейські заходи примусу, вогнепальна зброя, національна поліція, права і свободи громадян, міжнародне законодавство.

Статья посвящена исследованию нормативно-правового регулирования отношений в сфере применения полицейских мер принуждения и огнестрельного оружия работниками Национальной полиции Украины.

Ключевые слова: полицейские меры принуждения, огнестрельное оружие, права и свободы граждан, международное законодательство.

The article is devoted to the investigation of the legal regulation of relations in the sphere of application of police coercive measures and firearms by the policemen of the National Police of Ukraine.

Key words: police coercive measures, firearms, civil rights and freedoms, international legislation.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, у зв'язку із чим держава повинна забезпечити реалізацію прав і свобод громадян.

Одним із центральних органів виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, є Національна поліція України.

Відповідно до ст. 2. Закону України «Про Національну поліцію», завданнями поліції є надання поліцейських послуг у сферах:

- 1) досягнення публічної безпеки і порядку;
- 2) охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави;
- 3) протидії злочинності;
- 4) надання в межах, визначених законом, послуг із допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги.

Варто звернути увагу на те, що поліцейський на всій території України незалежно від посади, яку він обіймає, місцезнаходження і часу доби в разі звернення до нього будь-якої особи із заявою чи повідомленням про події, що загрожують особистій чи публічній безпеці, або в разі безпосереднього виявлення таких подій зобов'язаний вжити необхідних заходів із метою рятування людей, надання допомоги особам, які її потребують, і повідомити про це найближчий орган поліції.

Зазначене свідчить про те, що працівник поліції повинен бути постійно готовим до професійного втручання в ту чи іншу ситуацію, яка виникає як під час виконання ним службових обов'язків, так і поза ними. Особливо це стосується патрульних поліцейських, які першими реагують на повідомлення про правопорушення, а також враховуючи їхнє цілодобове несення служби.

Безумовно, не всі правопорушення патрульним поліцейським вдається припинити без застосування тих чи інших поліцейських заходів. Тому під час виконання обов'язків з охорони прав і свобод людини, запобігання загрозам публічній безпеці і порядку або припинення їх порушення працівники поліції застосовують у межах їхньої компетенції поліцейські превентивні заходи та заходи примусу.

Поліція для охорони прав і свобод людини, запобігання загрозам публічній безпеці і порядку або припинення їх порушення застосовує в межах її компетенції поліцейські заходи примусу, а саме: фізичний вплив, спеціальні засоби, вогнепальну зброю.

Найбільш суворим заходом примусу є застосування вогнепальної зброї, у зв'язку із чим вкрай важливим є дотримання вимог законодавства працівниками поліції з метою недопущення перевищення повноважень та завдання шкоди. Зазначене актуалізує дослідження нормативно-правового регулювання відносин у сфері застосування поліцейських заходів примусу та вогнепальної зброї під час виконання працівниками Національної поліції службових функцій.

Питання нормативно-правового регулювання застосування поліцейських заходів примусу та вогнепальної зброї досліджували такі вчені, як: П.П. Андрушко, О.М. Бандурка, Ю.В. Баулін, В.П. Віденко, В.В. Новиков, В.І. Осадчий, Т.П. Мінка й ін.

Мета статті полягає у визначенні повноти, ефективності правового регулювання відносин у сфері застосування поліцейських заходів примусу та зброї працівниками поліції.

Виклад основного матеріалу. Правові засади застосування поліцією заходів примусу, процедурні аспекти й обмеження щодо інтенсивності застосування фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї поліцейськими визначено як у національному, так і в міжнародному законодавстві.

В Україні питання застосування вогнепальної зброї закріплено в Законі України «Про Національну поліцію» [1].

Сам факт закріплення на законодавчому рівні найсуворішого заходу примусу є позитивним і таким, що відповідає міжнародним правовим актам щодо застосування вогнепальної зброї. Водночас постають питання щодо термінології, вжитої в статті, яка регламентує застосування вогнепальної зброї.

Відповідно до ст. 46 Закону, поліцейський уповноважений на зберігання, носіння вогнепальної зброї, а та-

кож на її застосування і використання лише за умови, що він пройшов відповідну спеціальну підготовку.

Далі в зазначеній статті прописані виняткові випадки застосування вогнепальної зброї, а також випадки, коли вогнепальна зброя застосовується без попередження. Як бачимо, і в першому, і в другому разі законодавець вживає термін «застосування» вогнепальної зброї. Тобто не має градації щодо використання й активного використання зброї. У п. 10 коментованої статті прописано, що поліцейський зобов'язаний у письмовій формі повідомляти свого керівника про застосування вогнепальної зброї, а також негайно повідомити про активне застосування вогнепальної зброї свого керівника, який, у свою чергу, зобов'язаний поінформувати центральний орган управління поліції та відповідного прокурора. Увівши поняття «активне застосування», законодавець не розкриває його і не пояснює різницю між ним і терміном «використання». Навіть більше, у п. 13 цієї ж статті зазначено, що поліцейський може використати вогнепальну зброю для подання сигналу тривоги або виклику допоміжних сил, або для знешкодження тварини, яка загрожує життю чи здоров'ю поліцейського й інших осіб. Тобто введено ще один термін – «використання» вогнепальної зброї.

З метою визначення семантики зазначених термінів звернемося до відповідних джерел.

Так, відповідно до «Словника української мови», «застосовувати», «застосувати» означає «використовувати що-небудь, запроваджувати вжиток», а термін «використовувати», «використати» визначається через категорію «застосувати, вживати що-небудь із користю, користуватися чимось» [2].

Отже, терміни «застосувати» та «використати» – синоніми. У зв'язку із чим вважаємо недоцільним одночасне використання в Законі категорій «застосування», «активне застосування» та «використання» зброї.

Зауважимо, що в ст. 15 Закону України «Про міліцію» «Застосування вогнепальної зброї» та в ст. 15-1 цього Закону «Гарантії особистої безпеки озброєного працівника міліції» вживається термін «застосування» вогнепальної зброї [3].

Аналіз міжнародно-правових актів щодо застосування вогнепальної зброї дозволяє зробити висновок про те, що вони є більш виваженими і чіткими щодо врегулювання зазначеного питання.

Так, відповідно до ст. 3 Кодексу поведінки посадових осіб із підтримання правопорядку, ухваленого Резолюцією № 34/169 Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН), вогнепальна зброя не повинна застосовуватися, за винятком випадків, коли підозрюваний правопорушник чинить збройний опір чи іншим чином ставить під загрозу життя інших і коли інші заходи, що мають менший винятковий характер, недостатні для затримання підозрюваного правопорушника. Про кожний випадок застосування вогнепальної зброї має бути негайно повідомлено компетентні органи влади [4].

У «Декларації про поліцію», ухваленій Парламентською асамблеєю Ради Європи (Резолюція № 690 (1979 р.)) зазначено, що офіцери поліції повинні отримувати зрозумілі та чіткі розпорядження щодо способу й обставин, за яких вони мають застосовувати зброю, поліцейські повинні отримувати ясні і чіткі вказівки щодо порядку і обставин застосування зброї [5].

Застосування сили та вогнепальної зброї регламентовано в «Основних принципах застосування сили та вогнепальної зброї службовцями органів правопорядку», ухвалених Восьмим конгресом ООН із попередження злочинності та поводження з порушниками (Гавана, Куба, 27 серпня – 7 вересня 1990 р.).

У цьому документі зазначається, що службовці органів правопорядку під час виконання своїх обов'язків повинні, наскільки це можливо, застосовувати ненасильницькі засоби, перш ніж вдаватися до застосування сили і вогнепальної зброї. Вони можуть застосовувати силу і вогнепальну зброю тільки тоді, коли інші засоби є неефективними або не мають жодних шансів на досягнення бажаного результату.

Що стосується застосування зброї, то в зазначеному документі визначено, що службовці органів правопорядку не повинні застосовувати вогнепальну зброю проти людей, за винятком самозахисту або захисту інших осіб від неминучої загрози смерті або серйозного травмування, для запобігання вчиненню особливо серйозного злочину, пов'язаного із серйозною загрозою життю, для арешту особи, яка становить таку загрозу та чинить опір їхнім наказам, або для запобігання її втечі, і тільки тоді, коли менш рішучі заходи недостатні для досягнення цих цілей. За будь-яких обставин умисне застосування сили, що має смертельний наслідок, допустиме лише тоді, коли цього абсолютно неможливо уникнути з метою захисту життя [6].

Проаналізовані три міжнародні нормативно-правові акти дозволяють діти таких висновків:

- службовці правопорядку повинні у своїй діяльності використовувати ненасильницькі засоби;
- застосування вогнепальної зброї є крайнім заходом;
- зброя застосовується тоді, коли інші заходи є неефективними та не дали бажаного результату, з метою самозахисту та захисту інших осіб від неминучої загрози смерті чи інших тяжких злочинів.

Характерним є те, що в зазначених актах вжито термін «застосування» у всіх випадках, пов'язаних із вогнепальною зброєю.

Під час аналізу законодавства деяких закордонних країн маємо таку ж ситуацію щодо застосування вогнепальної зброї.

Так, відповідно до Закону про завдання і повноваження Баварської державної поліції від 14 вересня 1990 р. [7], у всіх випадках, що стосуються вогнепальної зброї, вживається термін «застосування». Наприклад, ст. 66 «Загальні приписи про застосування вогнепальної зброї»; ст. 67 «Застосування зброї проти осіб»; ст. 68 «Застосування зброї проти осіб у натовпі».

У ст. 56 «Застосування зброї» Закону Чеської Республіки «Про поліцію Чеської Республіки» (2008 р.) закріплено повноваження поліцейського і випадки, за яких він має право застосовувати зброю [8].

У ст. 17 Закону Республіки Польща «Про поліцію» (1990 р.) [9] зазначено, якщо засоби безпосереднього примусу виявилися недостатніми або їх застосування, з огляду на обставини даної події, неможливе, поліцейський має право застосувати вогнепальну зброю. Застосування вогнепальної зброї має відбуватися в спосіб, який завдає якомога меншої шкоди особі, проти якої застосовано вогнепальну зброю.

Отже, проведений аналіз законодавства, яке регулює діяльність поліції низки європейських країн, дає підстави для такого висновку: коли йдеться про вогнепальну зброю, вживається термін «застосування» зброї.

Основна мета застосування вогнепальної зброї полягає в захисті життя як працівників поліції, так і інших осіб, які перебувають у небезпеці. Попри це, недотримання встановлених вимог, перевищення повноважень чи, навпаки, незастосування зброї за необхідних умов, може призвести до трагічних наслідків. У зв'язку із чим положення законодавства, яке визначає умови застосування зброї, мають бути чіткими та зрозумілими.

Література:

1. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19/page2>.
2. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. Білодіда; Інститут мовознавства АН УРСР. К.: Наукова думка, 1970-1980. Т. 1. С. 412.
3. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 р. № 565-XII. Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 4. Ст. 20.
4. Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку: Резолюція № 34/169 Генеральної Асамблеї ООН від 17 грудня 1979 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_282/card2#Card.
5. Декларація про поліцію: Резолюція № 690 (1979) Парламентської асамблеї Ради Європи від 8 травня 1979 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_803.

6. Основні принципи застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку від 7 вересня 1990 р. / Організація Об'єднаних Націй. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_334.

7. Про завдання і повноваження Баварської державної поліції: Закон від 14 вересня 1990 р. Переклад з нім. мови здійснено Бернхардтом Шльоером, Геннадієм Рижковим (Німецький фонд міжнародного правового співробітництва). URL: pravo.org.ua/files/Criminal%20justice/Bav_90.pdf.

8. Про поліцію Чеської Республіки: Закон Чеської Республіки від 17 липня 2008 р. Переклад із чеської мови здійснено Андрієм Поритком коштом програми «Матра» Посольства Королівства Нідерландів. URL: pravo.org.ua/files/Criminal%20justice/cheh_2.pdf.

9. Про поліцію: Закон Республіки Польща від 1990 р. Переклад із польської мови здійснено Андрієм Поритком коштом програми «Матра» Посольства Королівства Нідерландів. URL: pravo.org.ua/files/Criminal%20justice/cheh_2.pdf.

10. Статус поліції: міжнародні стандарти і зарубіжне законодавство / за заг. ред. О. Банчука. К., 2013. 588 с.

11. URL: <https://www.slideshare.net/CentrePravo/ss-59925791>.

*Ульянов О. І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри тактико-спеціальної
та вогневої підготовки
Одеського державного університету
внутрішніх справ*

НЕОБХІДНА ОБОРОНА ІЗ ТРАВМАТИЧНОЮ ЗБРОЄЮ

Федоров В. М.

Дії, вчинені в стані необхідної оборони, якщо не було перевищено її межі, вважаються правомірними і не можуть бути підставою для притягнення особи не тільки до кримінальної, а й до цивільно-правової чи будь-якої іншої юридичної відповідальності.

Поява стану необхідної оборони неминуче пов'язується з установленням законних засад його виникнення і визначених законом меж його допустимості. Якщо небезпечне для людини посягання за всіх часів неминуче було приводом і підставою для вжиття заходів захисту, то встановлення меж необхідності оборони дозволило відмежувати необхідну оборону від інших правових заходів захисту. Тобто в самому понятті «необхідна оборона» закладено умови її правомірності.

Поняття «оборона» означає протиставлення визначених дій якому-небудь посягання. «Необхідність» – встановлення таких меж допустимості, що виправдовуються моральними підставами, визначеними суспільством. За справедливими твердженням О. Коні, ймовірно, що дії людини в цій сфері не можуть бути безмежними, обмеження її зумовлене самим існуванням суспільства, держави [8, с. 3]. Межі правомірності необхідної оборони визначають її обсяг і відображають становище особистості в державі.

Це багато в чому зумовлюється тим, що в ст. 36 Кримінального кодексу (далі – КК) України зазначене лише суспільно небезпечне посягання як підстава для права на необхідну оборону. Закон визначає межі допустимого захисту через оціночне поняття перевищення меж необхідної оборони і водночас не йдеться про часові межі здійснення захисту.

Отже, складається ситуація, за якої ні закон, ні інші нормативні акти не містять вичерпного переліку ознак, що визначають правомірність необхідної оборони. Тому визначення умов правомірності є справою науки кримінального права і практики судово-слідчих органів.

Найбільше ускладнень на практиці пов'язано з визначенням меж допустимого захисту. Ця ж обставина є суттєвим стимулом до застосування самими громадянами необхідної оборони для захисту від злочинних посягань. Проте визначення поняття й ознак меж допустимості оборони будуть більш детальними, якщо розглянути їх у взаємодії і взаємозв'язку з усіма умовами правомірності необхідної оборони.

У кримінально-правовій літературі поширений поділ усіх умов необхідної оборони на дві групи. До першої групи вчені відносять умови, що характеризують посягання. Проте серед юристів немає єдиної думки щодо кількості та якості зазначених умов. Так, одні автори умовами, що характеризують посягання, вважають: 1) суспільну небезпеку посягання; 2) наявність посягань; 3) дійсність посягань [11, с. 30]. Як умови, що характеризують захист, виділяють такі: 1) захищати можна особу, права особи, що обороняється, інших осіб, суспільство та державу; 2) захист має полягати в завданні шкоди тому, хто посягає; 3) захист не повинен перевищувати меж необхідної оборони [19, с. 16].

Вирішення питання про необхідність визначення тимчасової межі оборони більш повно можна розгля-

нути з використанням іншої класифікації умов правомірності оборони. Професор І. Тишкевич зазначав, що розподіл умов правомірності оборонних дій на дві групи (одні належать до нападу, інші – до захисту) дещо штучний. Оскільки йдеться про умови правомірності оборони, то всі вони належать саме до неї, тобто характеризують її як дозволу законом дію із припинення суспільно небезпечного посягання [13, с. 48].

Іншу систему розгляду умов правомірності необхідної оборони пропонував В. Кириченко, який зауважив: «Більш правильним був би поділ цих умов на дві групи, а саме: на умови, що стосуються виникнення й припинення права необхідної оборони, й умови, що визначають межі допустимого захисту» [6, с. 17]. Ця думка була панівною й у дореволюційній доктрині кримінального права.

О. Коні виділяв: 1) умови права на необхідну оборону; 2) межі необхідної оборони [8, с. 20]. Така позиція є більш точною, оскільки відображає сутність необхідної оборони, що полягає в правомірному захисті від суспільно небезпечного посягання шляхом завдання визначеної шкоди тому, хто посягає. Із цього положення випливає, що під час оцінювання правомірності оборони необхідно визначити: по-перше, ознаки, що визначають підстави для застосування необхідної оборони; по-друге, межі можливої поведінки особи, що обороняється. Отже, всі умови правомірності необхідної оборони можна поділити на умови, що визначають підстави для необхідної оборони, й умови, що визначають межі допустимого захисту.

Умовами правомірності необхідної оборони, що визначають підстави, є: 1) суспільна небезпечність посягання; 2) реальність посягання; 3) завдання шкоди тільки тому, хто посягає. До умов правомірності необхідної оборони, що визначають межі допустимого захисту, варто віднести такі: 1) захист повинен здійснюватися вчасно (часову межу оборони); 2) захист не повинен перевищувати інтенсивну межу необхідної оборони.

Абсолютна більшість авторів зазначають, що необхідна оборона шляхом завдання тому, хто посягає, шкоди можлива лише за наявності суспільно небезпечних діянь, що посягають на інтереси і права особи, суспільства і держави, охоронювані кримінальним законом [4, с. 7].

Предметом дискусії залишається питання про допустимість необхідної оборони проти суспільно небезпечних діянь неосудних і осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності. Деякі вчені розглядають захист проти суспільно небезпечних посягань неосудних і малолітніх за правилами крайньої необхідності [13, с. 49]. Але варто зазначити, що «стан необхідної оборони є об'єктивною реальністю, яка спричинена об'єктивно небезпечним посяганням, і водночас знання чи незнання особою, яка обороняється, суб'єктивного стану нападника не може змінити характеру посягання і тим виключити стан необхідної оборони» [15, с. 63].

Федоров В. М., 2018

З позиції об'єктивності суспільної небезпеки як іманентної властивості будь-якого злочинного діяння варто розглядати і дискусійне питання про допустимість необхідної оборони проти незаконних дій посадових осіб. Оскільки протиправні дії посадових осіб створюють небезпеку охоронюваним законом інтересам, було б несправедливо заборонити громадянам захищатися від них. Та обставина, що ці дії вчиняються службовою особою, як відомо, не знижує ступеня їхньої суспільної небезпеки. Навпаки, у разі використання влади всупереч закону і створення цим загрози завдання шкоди особистим, суспільним і державним інтересам, характер і ступінь суспільної небезпеки різко підвищуються [10, с. 41].

Другою умовою правомірності необхідної оборони є справжність посягання, що означає його наявність в об'єктивній реальності. Якщо посягання наявне тільки в уяві особи, тоді оборона від нього визнається уявною. Уявна оборона розуміється як оборона проти уявного, уданого посягання, якого насправді немає [2, с. 258].

Особи, що неправильно оцінюють дії потерпілого, помилково припускають наявність такого посягання [1, с. 43].

Уявна оборона зумовлюється об'єктивними обставинами, що створюють обстановку вчинення суспільно небезпечного посягання. Для визначення юридичних наслідків уявної оборони використовуються загальні правила про фактичну помилку. Під час кваліфікації дій особи, що перебувала в стані уявної оборони, можливі три варіанти:

1) відповідальність особи виключається за правилами ст. 36 КК України, якщо ситуація давала підстави думати, що все відбувається насправді, й особа, яка оборонялася, не могла думати, що посягання не існує;

2) відповідальність настає за перевищення меж необхідної оборони, якщо особа в обстановці події, яка давала підставу думати, що вчиняється реальне посягання, перевищує межі захисту, допустимі в умовах відповідного реального посягання;

3) відповідальність настає за завдання шкоди через необережність, якщо особа не усвідомлювала наявності посягання, але відповідно до обставин справи повинна була і могла це усвідомлювати. Для визнання необхідної оборони правомірною необхідно, щоб шкода завдавалася тільки особі, яка посягає [9, с. 96].

Отже, викладені умови визначають юридичну підставу для необхідної оборони. Наявність стану необхідної оборони можна визнати лише в тому разі, коли шкода завдана особі, яка посягає на охоронювані кримінальним законом інтереси і права особи, яка обороняється, чи інших осіб, суспільства, держави.

Хоча зазначені умови і є підставою для виникнення права на необхідну оборону, їх недостатньо для визнання дій того, хто обороняється, правомірними. Обсяг права на необхідну оборону визначається межами необхідної оборони.

Відповідно до чинного законодавства, питання про межі допустимості необхідної оборони є питанням факту. Через відсутність чітких законодавчих ознак їх визначення теорія кримінального права і судова практика, з огляду на підстави для необхідної оборони і поняття перевищення меж необхідної оборони, розробляє загальні принципи визначення останніх.

Часовими межами необхідної оборони називаються межі здійснення захисту, що визначаються наявністю

реальної небезпеки завдання шкоди охоронюваним кримінальним законом інтересам, спричиненої суспільно небезпечним посяганням. Установлення цих меж визначає формальні межі оборони. Матеріальний зміст оборони, тобто допустимий розмір шкоди, якої можна завдати під час посягання, визначається в літературі неоднозначно. Так, матеріальний зміст захисту визначається характером дій того, хто обороняється, та їхньою інтенсивністю. Ознака інтенсивності – «рівень напруженості, зусилля», достатній для характеристики матеріального змісту оборонних дій. Інтенсивність оборони й інтенсивність нападу в кримінально-правовій літературі визначаються такими ознаками, як: 1) засоби, які застосовуються під час нападу; 2) стрімкість нападу і спосіб вчинення посягання; 3) об'єкт посягання, його важливість; 4) сили і можливості злочинця довести до кінця задуманий злочин; 5) сили і можливості того, хто обороняється, його вік і фізичні сили; 6) характер благ, що охороняються [18, с. 17]. Загалом, рівень напруженості за необхідної оборони характеризується всіма об'єктивними і суб'єктивними обставинами ситуації протистояння, про що свідчать і наведені узагальнені ознаки.

Отже, матеріальний зміст оборони визначається інтенсивною межею допустимості необхідної оборони. Таке тлумачення впливає із законодавчого поняття перевищення меж необхідної оборони, що в ч. 3 ст. 36 КК України визначається як «умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту». Зважаючи на законодавче розуміння перевищення меж необхідної оборони, інтенсивну межу допустимості оборони можна визначити через визначену відповідність дій того, хто обороняється, й ознаки характеру і ступеня суспільної небезпеки посягання.

Основним моментом в інституті необхідної оборони є межа можливої поведінки особи, яка захищається: наскільки вільною є людина під час опору суспільно небезпечному посяганню. Свобода того, хто обороняється, обмежується допустимістю необхідної оборони, що обґрунтовує її необхідність. Вирішальну роль у визначенні меж допустимого захисту відіграє його мета – запобігання суспільно небезпечному посяганню чи його припинення. Сутність цього питання ускладнюється тим, що варто встановити, чи виникло право оборони. Це питання повинно зважуватися з погляду психічного сприйняття особи, яка обороняється, заснованого на об'єктивних даних, з огляду на які в неї з'явилося суб'єктивне уявлення про безпосередню загрозу посягання. Серед таких об'єктивних даних суспільно небезпечне діяння визнається головною ознакою, що зумовлює появу права оборони. Але воно не є єдиною такою ознакою. За безпосередньої небезпеки появи посягання як ознаки, що визначає початковий момент оборони, є всі обставини справи. Зокрема, необхідно враховувати особливості особи, яка намагалася вчинити злочин, її поведінку, стан, в якому вона була в момент загрози. Отже, суб'єктивне сприйняття того, хто обороняється, передбачає наявність усвідомлення характеру і ступеня наявної суспільної небезпеки чи майбутнього посягання, обстановки захисту й розуміння того, що його дії спричинені безпосереднім, майбутнім, чи тим, що вже розпочалося, але ще не закінченим посяганням. Інакше кажучи, суб'єктивне уявлення особи, яка вдається

до необхідної оборони, про те, що суспільно небезпечно посягання вже почалося або безпосередньо має бути, повинно бути засноване на всій фактичній обстановці, на діях того, хто посягає, що створюють реальну загрозу для суспільних чи індивідуальних інтересів, які охороняються кримінальним законом.

Питання про виникнення й припинення стану необхідної оборони потрібно вирішувати з урахуванням конкретних обставин кожного випадку в їх сукупності. Водносам початковий і кінцевий моменти суспільно небезпечно посягання відіграють важливу роль у визначенні тимчасових меж оборони, проте надання їм вирішального значення, без урахування інших обставин справи, спричиняє помилки під час оцінювання правомірності необхідної оборони і, як наслідок, необґрунтований осуд осіб, що вчинили правомірний захист. У зв'язку із цим варто погодитися з висновком про доцільність визначати разом із межами допустимої шкоди необхідної оборони також часові межі оборони. Варто зосередити увагу на «початковому» і «кінцевому» моментах стану необхідної оборони для встановлення, коли може мати місце необхідна оборона, коли її ще не може бути чи коли її вже не повинно бути. Так, першим видом меж допустимості необхідної оборони є межі її здійснення в часі.

Другим видом меж необхідної оборони законодавство закріплює межі допустимості оборонних дій, зумовлені характером цих дій. Сутність цього виду меж полягає у відповідності дій того, хто обороняється, характеру і ступеню суспільної небезпеки посягання. Це положення впливає із закону, що завдання шкоди тому, хто посягає, визнається правомірним, «якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони» (ст. 36 КК України).

Законодавець визначив межі правомірності оборони, що належать до характеру оборонних дій, через визначення їх перевищення. Так, відповідно до ч. 3 ст. 36 КК України, «перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту». Через таке неконкретне оціночне формулювання визначення перевищення меж необхідної оборони немає єдиної думки серед учених про критерії та принципи визначення зазначених меж. Ця обставина негативно впливає на використання громадянами права необхідної оборони.

Найбільш поширеними й істотними труднощами під час з'ясування ознак правомірності необхідної оборони є відсутність чіткої межі між необхідною обороною і кримінально карним перевищенням її меж.

Теоретики кримінального права неодноразово вказували на той факт, що застосування оціночних понять на практиці пов'язане з певними труднощами. Тому важливою гарантією правильного застосування цих понять є формування адекватних їм стандартів (еталонів) оцінки, з якими зіставляються конкретні обставини кожної справи.

Здебільшого виділяють ознаку інтенсивності посягання і захисту. Так, професор Т. Шавгулідзе висловлює думку, що законодавець, «коли визначає явну невідповідність захисту характеру і небезпеці посягання», безсумнівно, має на увазі лише таку оборону, коли явно порушена відповідність між інтенсивністю посягання і захистом [15, с. 47]. Проте в літературі від-

сутня єдина думка щодо юридичного змісту цієї ознаки. Зокрема, В. Козак пише, що під час вирішення питання про правомірну оборону варто враховувати в сукупності завдану і відвернену шкоду й інтенсивність посягання [7, с. 85]. Навпаки, професор Х. Кадарі зазначає, що критерій інтенсивності нападу повинен бути відкинутий. Оскільки, на його думку, спроба надати йому більш змістовного значення фактично замінює цей критерій іншою вимогою, відповідно до якої завдана для відбиття нападу шкода не повинна різко перевищувати загрозової шкоди [5, с. 77].

Такі протилежні погляди можна об'єднати, якщо повно розкрити поняття інтенсивності із зазначенням всіх змістовних ознак. Термін «інтенсивність» визначається як рівень напруженості зусилля. Стосовно ситуації необхідної оборони її рівень напруженості може визначатися всіма обставинами, що характеризують посягання і захист.

Ця позиція висвітлена теоретиками кримінального права. Зокрема, І. Слуцький інтенсивністю посягання називає «ступінь його небезпеки, а також силу і стрімкість нападу» [12, с. 23] і вважає, що інтенсивність посягання залежить від об'єкта злочину (життя, воля, майно), способу дії злочинця і тих засобів, що були застосовані тим, хто нападає, чи тим, хто захищається (ціпок, ніж, кастет, пістолет тощо). Найбільш повну і змістовну оцінку ознаці інтенсивності дає професор М. Якубович, який зауважує, що інтенсивність нападу зумовлюється як об'єктом посягання, так і способом дії того, хто нападає. Науковець зазначив, що коли йдеться про інтенсивність оборони і про інтенсивність нападу, то необхідно оцінювати всі обставини в сукупності, а саме: 1) засоби, використані під час нападу; 2) стрімкість нападу і спосіб вчинення посягання; 3) об'єкта посягання, його важливість; 4) сили і можливості злочинця довести до кінця задумане посягання; 5) сили і можливості того, хто обороняється, його вік і фізичні сили; 6) характер благ, що захищаються, засоби, які використовує той, хто обороняється [18, с. 85].

Отже, з наведених позицій видно, що під час розкриття змісту інтенсивності посягання більшість авторів називають ознаки, що характеризують характер і ступінь суспільної небезпеки посягання. Таке розуміння інтенсивності посягання впливає з тексту закону. У ч. 3 ст. 36 КК України прямо визначається: «Перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту». Відповідно до буквального тлумачення цього положення, інтенсивність посягання варто визначити за допомогою системоутворювальних чинників його суспільної небезпеки. Оскільки склад злочину – це передбачена кримінальним законом система істотних об'єктивних і суб'єктивних елементів і ознак злочину, що утворюють і характеризують його суспільну небезпеку, то зміст інтенсивності посягання можна розглянути через елементи й ознаки складу злочину.

Саме усвідомлення в діях або в безпосередній погрозі складу конкретного злочину, передбаченого Особливою частиною КК України, дозволяє правильно оцінити інтенсивність посягання. Зміст інтенсивності посягання варто визначити за об'єктивними та суб'єктивними ознаками, що характеризують його суспільну небезпеку. До них належать:

Протидія злочинності: проблеми практики та науково-методичне забезпечення

1) об'єкти і предмети, на які посягає суспільно небезпечне діяння;

2) діяння, розмір завданої шкоди, місце, спосіб, знаряддя, засоби й обстановка вчинення злочину;

3) вина, мотив, мета;

4) суб'єкт посягання.

Необхідно також зазначити, що склад злочину не усуває питання про коло системоутворювальних чинників суспільної небезпеки діяння. Склад суспільно небезпечного діяння – лише визначена, хоча і головна, частина злочину. Останній може охоплювати і такі прояви та супровідні обставини, що не є істотними, типовими і постійними для всього роду чи виду таких негативних явищ, але які все ж таки, за наявності, можуть впливати на конкретний ступінь суспільної небезпеки даного конкретного посягання.

Оскільки необхідна оборона являє собою єдність суспільно небезпечного посягання й оборонних дій, питання про межі її правомірності вирішуються з огляду на визначене співвідношення інтенсивності посягання й інтенсивності захисту. Отже, визначення змісту інтенсивності суспільно небезпечного посягання явно недостатньо. Для правильного визначення меж допустимої оборони необхідно з'ясувати зміст інтенсивності захисту. Аналіз захисту як вчинку, що виключає злочинність діяння, дозволяє виділити сукупність стійких відносин між елементами, що утворюють дані вчинки.

Ю. Баулін визначив склад, що виключає злочинність діяння як систему юридичних ознак суб'єкта, об'єкта, суб'єктивної й об'єктивної сторін, що характеризують його як суспільно корисний чи соціально прийнятний [3, с. 78]. Ознаки, що характеризують склад необхідної оборони як обставини, що виключають злочинність діяння, повинні стати вирішальними.

Визначення інтенсивності необхідної оборони тісно пов'язане із засобами захисту, дозволеними законом. Тому велике значення має законопроект «Про дозвільну систему у сфері поводження зі спеціальними певними видами зброї, бойових припасів до неї, засобів індивідуального захисту та активної оборони, вибуховими матеріалами промислового призначення». Серед багатьох питань, порушених у цьому законопроекті, найбільш гострі суперечки точаться щодо прав фізичних осіб (громадян) на певні об'єкти дозвільної системи. Так, у ст. 7 передбачено, що громадяни України, які досягли 18-тирічного віку, мають право володіти такими об'єктами дозвільної системи:

1) вогнепальна зброя (мисливська гладко твольна) та бойові припаси до неї;

2) холодна зброя (шаблі, мечі, кинджали, мисливські ножі), така екзотична і водночас небезпечна зброя, як арбалет; пневматична зброя калібру понад 4,5 мм і швидкістю польоту кулі понад 100 м на секунду;

3) газова зброя (пістолети і револьвери та патрони до них, спорядженні речовинами сльозоточивої та дратівливої дії);

4) пістолети і револьвери, що стріляють гумовими й аналогічними за властивостями патронами.

Крім того, особи, які досягли віку 21 років, будуть мати право володіти мисливською нарізною зброєю, яка за своїми властивостями по суті є бойовою.

Всі перелічені в законопроекті предмети належать до засобів індивідуального захисту й активної оборо-

ни. Отримати право на їх придбання можна через органи дозвільної системи Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС). Набір документів, необхідних для цього, традиційний: медична довідка, відомості про відсутність судимості. Крім того, необхідно прослухати короткий курс бесід про вивчення матеріальної частини зброї, правил поводження з нею та порядок застосування.

Хоча даний законопроект значно розширює перелік засобів самооборони, найбільш гострі дискусії розгорнулися в засобах масової інформації щодо травматичної зброї, яку в документі віднесено до зброї несмертельної дії. Але це не зовсім так. У разі стрільби із близької відстані із цієї зброї робиться постріл, що пробиває наскрізь людський череп.

Колись травматика було дозволено придбавати вузькому колу суб'єктів: працівникам правоохоронних органів, журналістам тощо. Якщо ж говорити більш точно, то в користуванні громадян є не менше п'ятисот тисяч одиниць цієї зброї, хоча, за даними МВС, дозвіл на її придбання отримували трохи більше 100 тисяч осіб.

Мимоволі з'являється запитання: де ж «добували» громадяни ці «стволы»? Варіантів незаконного придбання травматика досить багато: її контрабандне ввезення, перероблення з газових і стартових зразків, отримання дозволу на носіння такої зброї за допомогою підроблених документів тощо. Але всі ці канали озброєння об'єднує те, що будь-яка відповідальність за незаконне придбання цієї зброї відсутня. Тому травматика купують без перешкод, про всяк випадок. І випадок цей зазвичай трапляється. То хтось на вас не так подивився, то щось не те сказав, то чиясь машина не така дорога, як ваша, неправильно вас обігнала або, як кажуть водії, «підрізала». Хоча жодна із зазначених дій не є криміналом, а отже, не передбачає необхідної оборони, у хід іде травматика.

Тільки за минулий рік, за даними МВС, зареєстровано приблизно 1 000 таких випадків. Сумну пальму першості в цьому «змаганні» завоювала Одеса. За влучним висловом деяких центральних телевізійних каналів, вона стала більше нагадувати не курортне місто, а Чикаго 20-х рр. минулого століття. Причому кількість цих «стрільців» різко зросла саме влітку цього року. Звичайно ж, щось можна віднести на південний темперамент, щось пояснити спекотною погодою і загазованим повітрям. Але головна причина цього явища криється в тому, що в населення з'явилося багато травматичної зброї.

Автори даного законопроекту стверджують, що поява в населення на законних підставах травматичної зброї істотно поліпшить і його безпеку. Так, але якщо вона буде застосовуватися тільки для захисту від злочинів, якщо вона буде використана за правилами її застосування (після попередження, з відстані не менше 1,5 метрів і тільки в «спеціально дозволені» для того частини тіла тощо). Але практика показує, що ці правила діють лише на папері.

На відміну від минулих років, МВС України виступає за ухвалення даного законопроекту. Можливо, воно вже не вірить у власні сили, адже, за даними деяких соціологічних досліджень, цьому відомству довіряють, а значить, і сподіваються на його допомогу, приблизно 1% населення. Але є й інші пояснення: останніми роками в збройний бізнес прийшла велика кількість колишніх

високопоставлених «силовиків», які зацікавлені в отриманні відповідного прибутку.

Законопроект поки що залишається тільки на папері. Але щоб не зробити фатальної помилки, варто діяти досить обережно, насамперед коли йдеться про травматичну зброю, оскільки вона не є нешкідливою і з неї можна вбити або покалічити людину. По-перше, відповідальність за незаконні дії з нею варто передбачити в ст. ст. 262, 263 КК України. Якщо і розширювати перелік осіб, які можуть носити таку зброю для самооборони, то спочатку варто дозволити її лише приватним охоронним структурам, водночас залишити можливість використання її тими суб'єктами, в яких це право було і раніше.

Література:

1. Про судову практику у справах про необхідну оборону: постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 1. Постанови Пленуму Верховного Суду у кримінальних справах (1973-1974 рр.) / за ред. В. Малярченка. Офіційне вид. К.: Ін Юре, 2004. С. 43.
2. Бажанов М., Баулін Ю., Борисов В. Кримінальне право України: Загальна частина. К.; Х.: Юрінком-Інтер; Право, 2002. 416 с.
3. Баулін Ю. Обстоятельства, исключающие преступность деяния. Х., 1991. 360 с.
4. Зуев В. Необходимая оборона и крайняя необходимость. Вопросы квалификации и судебно-следственной практики. М., 1996. 96 с.
5. Кадари Х. К вопросу о превышении пределов необходимой обороны в советском уголовном праве. Таллинн, 1995. 159 с.
6. Кириченко В. Обстоятельства, исключающие уголовную ответственность. Советское государство и право. 1958. № 8. С. 90.
7. Козак В. Право граждан на необходимую оборону. Саратов, 1972. 85 с.
8. Кони А. О праве необходимой обороны. М., 1865. Т. 1. 358 с.
9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. П. Андрушка, В. Гончаренка, Є. Фесенка. 2 вид., переробл. та доп. К.: Дакор, 2008. 1428 с.
10. Побегайло Э. Необходимая оборона и задержание преступника в деятельности ОВД. М., 1987. 54 с.
11. Саїнчин О. Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у випадку перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця. Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. 2002. № 3. С. 33-35.
12. Слущкий И. Обстоятельства, не включающие уголовную ответственность. Л., 1956. 76 с.
13. Ткаченко В. Необходимая оборона. Законность. 1995. № 1. С. 48-51.
14. Тишкевич И. Условия и пределы необходимой обороны. М., 1969. 97 с.
15. Шавгулидзе Т. Необходимая оборона. Тбилиси, 1996. 158 с.
16. Юридична енциклопедія: у 6 т. / ред. кол.: Ю. Шелищенко та ін. К.: Укр. енцикл., 2004. Т. 1-6.
17. Юшков Ю. Проблемы пределов необходимой обороны. Концепция уголовного законодательства России. Омск, 1992. С. 24-29.
18. Якубович М. Вопросы теории и практики необходимой обороны. М., 1961. 227 с.
19. Якубович М. Обстоятельства, исключающие общественную опасность и противоправность деяния. М., 1979. 64 с.

Федоров В. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
Національного університету
«Одеська юридична академія»

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ТА РОБОТИ НЕПОВНОЛІТНІХ

Хімченко С. В.

Автор аналізує чинне законодавство України та досліджує проблемні аспекти працевлаштування неповнолітніх, визначає шляхи підвищення рівня працевлаштування молоді.

Акцентується увага на тому, що норми трудового права, які регламентують суспільні відносини між роботодавцем і найманим неповнолітнім працівником, можуть дотримуватися лише за юридично значущої діяльності суб'єктів таких правовідносин. Пошуки робочого місця, гідних умов праці та відповідність рівня освіти майбутній трудовій діяльності є найбільш гострими й актуальними питаннями для неповнолітніх.

Необхідність визначення проблемних питань працевлаштування неповнолітніх та винайдення шляхів їх вирішення зумовлена насамперед наявністю в них характерних вікових фізіологічних і психологічних особливостей, що визначають їхню підвищену вразливість. Розгляд процедурних особливостей механізму захисту має велике значення для вирішення проблемних питань працевлаштування неповнолітніх.

Нормативні акти, що регулюють правовідносини між роботодавцем та неповнолітнім працівником, покликані забезпечити гідні умови праці та захистити від шкідливих впливів на життя та здоров'я. Вітчизняне законодавство гарантує неповнолітнім працівникам, як і дорослим, певний обсяг прав, як-от права на: безпечні умови праці, відповідно до вимог законодавства; справедливую оплату праці; щорічну відпустку; судовий захист трудових прав та ін.

Автор наголошує на необхідності закріплення на законодавчому рівні найбільш ефективного, такого, що відповідає сучасності, механізму залучення молоді до праці. Держава повинна активно вживати заходів щодо сприяння створенню молодіжних центрів праці та громадських організацій, метою роботи яких було б забезпечення працевлаштування неповнолітніх.

Ключові слова: неповнолітні, праця, працевлаштування, молодь, правові норми, законодавство, гідні умови праці, залучення до праці, працівник, роботодавець, найманий неповнолітній працівник, соціальний захист.

Автор, анализируя действующее законодательство Украины, исследует проблемные аспекты трудоустройства несовершеннолетних, определяя пути повышения уровня трудоустройства молодежи.

Акцентируется внимание на том, что правовые нормы, регламентирующие общественные отношения между работодателем и наемным несовершеннолетним работником, могут соблюдаться при юридически значимой деятельности субъектов таких правоотношений. Поиски рабочего места, достойных условий труда и соответствие уровня образования будущей трудовой деятельности являются наиболее острыми и актуальными вопросами для несовершеннолетних.

Необходимость определения проблемных вопросов трудоустройства несовершеннолетних и изобретение путей их решения обусловлена прежде всего характерными для них возрастными физиологическими и психологическими особенностями, определяющими их повышенную уязвимость. Изучение процедурных особенностей механизма

защиты имеет большое значение для решения проблемных вопросов трудоустройства несовершеннолетних.

Нормативные акты, регулирующие правоотношения между работодателем и несовершеннолетним работником, призваны обеспечить достойные условия труда и защитить от вредных воздействий на жизнь и здоровье. Отечественное законодательство гарантирует несовершеннолетним работникам, как и взрослым, определенный объем прав, а именно права на: безопасные условия труда, в соответствии с требованиями законодательства; справедливую оплату труда; ежегодный отпуск; судебную защиту трудовых прав и др.

Автор подчеркивает необходимость закрепления на законодательном уровне наиболее эффективного, соответствующего современности механизма привлечения молодежи к труду. Государство должно активно принимать меры по содействию созданию молодежных центров труда и общественных организаций, целью работы которых является обеспечение трудоустройства несовершеннолетних.

Ключевые слова: несовершеннолетние, труд, трудоустройство, молодежь, правовые нормы, законодательство, достойные условия труда, привлечение к труду, работник, работодатель, наемный несовершеннолетний работник, социальная защита.

The author, analyzing the current legislation of Ukraine, examines the problematic aspects of employment of minors and determines ways to increase the level of employment of young people.

The emphasis is placed on the fact that the labor law regulating social relations between the employer and the hired minor employee can only be realized through legally significant activities of the subjects of such legal relations. Finding a workplace, decent working conditions, and meeting the quality of education in future employment are the most acute and topical issues for minors.

The need to identify problematic issues of employment of minors and the identification of ways to solve them is due in the first place to the presence of characteristic age-related physiological and psychological characteristics that determine their increased vulnerability. Consideration of procedural peculiarities of the mechanism of protection is essential for solving the problematic issues of employment of minors.

Regulatory acts regulating the legal relationship between the employer and the minor worker are intended to ensure decent working conditions and to protect against harmful effects on life and health. Domestic legislation guarantees minors, as well as adults, a certain amount of rights, namely the right to: safe working conditions, in accordance with the requirements of the legislation; fair wages annual leave; judicial protection of labor rights, etc.

The author stresses the necessity to consolidate at the legislative level the most effective, the one that corresponds to the present, mechanism of youth involvement in work. The state should actively take measures to promote the creation of youth labor centers and civic organizations whose purpose would be to ensure the employment of minors.

Key words: minors, labor, employment, youth, legal norms, legislation, decent working conditions, employment, worker, employer, hired minor worker, social protection.

Вступ. На шляху до побудови демократичної правової держави, в умовах глобалізації світової економіки, актуальним є питання щодо працевлаштування та роботи найбільш вразливої категорії населення, такої соціально-демографічної групи, як неповнолітні. Пошуки робочого місця, гідних умов праці та відповідність рівня освіти майбутній трудовій діяльності є найбільш гострими й актуальними питаннями для неповнолітніх.

Вже давно в європейських державах молодь веде боротьбу за гідну роботу, а держава гарантує їй відповідні права та свободи щодо праці. Здебільшого в розвинених країнах батьки залучають неповнолітніх до праці з навчально-виховною метою, однак у нашій державі мотив дещо інший, пов'язаний з обмеженістю навчальних можливостей для молоді.

Трудово-правові норми, які регламентують суспільні відносини між роботодавцем та найманим неповнолітнім працівником, можуть бути дотримані лише за юридично значущої діяльності суб'єктів таких правовідносин. Розгляд процедурних особливостей механізму захисту має велике значення для вирішення проблемних питань працевлаштування неповнолітніх. Необхідність визначення проблемних питань працевлаштування та роботи неповнолітніх, винайдення шляхів їх вирішення зумовлена насамперед наявністю в них характерних вікових, фізіологічних і психологічних особливостей, що визначають їхню підвищену вразливість.

Постановка завдання. Деякі проблемні питання щодо працевлаштування та роботи неповнолітніх розглядали такі науковці: М.І. Іншин, К.Р. Рибалко, Л.В. Мединська, О.О. Коваленко, В.І. Прокопенко, Ю.Ю. Івчук та багато інших. Однак на багато запитань так і не знайдено відповідей, чимало проблем залишаються невирішеними.

З огляду на дискусійність та масштабність проблематики працевлаштування неповнолітніх, завданням нашого дослідження буде визначення проблем працевлаштування та роботи неповнолітніх, а також пошук можливих шляхів їх вирішення.

Результати дослідження. Праця неповнолітніх (англ. minors employment) – це врегульована трудовим законодавством праця неповнолітніх осіб, що не досягли 18 років [1]. Прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів, які досягли 14-тирічного віку, допускається за умов надання легкої роботи, яка не шкодить здоров'ю та не порушує процесу навчання, а також за обов'язковою згодою одного з батьків.

Конституція України проголосила право кожного на працю, у ст. 43 встановлено право громадянина на працю, що передбачає можливість заробляти собі на життя роботою, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується, тобто право на отримання гарантованої роботи [2].

Чинний Кодекс законів про працю (далі – КЗпП) України встановлює низку заборон щодо залучення до праці осіб, молодше 18-ти років. Так, відповідно до п. п. 1 та 2 ст. 190, забороняється застосування праці осіб молодше 18-ти років на важких роботах і на роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах; забороняється також залучати осіб молодше 18-ти років до підіймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми. У ст. 192 КЗпП України заборонено залуча-

ти працівників молодше 18-ти років до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні [3].

Чинні норми, затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я України, зобов'язують до обов'язкового проходження медичного огляду перед працевлаштуванням неповнолітнього; така вимога поширюється на всю територію держави (на навчальні заклади, фізичних та юридичних осіб, що використовують працю молоді, віком від 14 до 18 років).

У ст. 7 Конвенції Міжнародної організації праці зазначено, що прийом на роботу осіб, які досягли 14-тирічного віку, допускається за наявності таких умов:

а) ці особи повинні бути учнями загальноосвітніх шкіл чи інших навчальних закладів відповідної класифікації;

б) виконувана робота має бути легкою і не завдавати шкоди здоров'ю чи розвитку;

в) робота не повинна завдавати шкоди відвідуваності навчального закладу, порушувати навчальний процес, має виконуватися у вільний від навчання час;

г) отримано згоду одного з батьків або особи, яка його замінює [4].

Отже, КЗпП України гарантує неповнолітнім працівникам, як і дорослим, певний обсяг прав, серед яких такі права:

- на безпечні умови праці, відповідно до вимог законодавства;

- на справедливую оплату праці;

- на щорічну відпустку;

- на судовий захист трудових прав та ін.

Однак варто зазначити, що в час ринкових реформ посилений захист молоді в соціально-трудовах відносинах сприймається досить негативно. Держава повинна активно вживати заходів для сприяння створенню молодіжних центрів праці та громадських організацій, метою роботи яких було б забезпечення працевлаштування неповнолітніх.

Як зазначає М.І. Іншин, освіта є основним чинником забезпечення конкурентоспроможності країни в сучасних умовах, коли виробництво набуває інноваційного характеру. Тому особливий попит серед сучасної молоді мають спеціалізовані навчальні заклади, коледжі (училища), які ведуть підготовку за найбільш потрібними та високооплачуваними професіями та надають одночасно повну середню освіту. У випускників таких навчальних закладів в основному немає проблем, пов'язаних із пошуками роботи в майбутньому [5]. Однак ринок праці переповнений кадрами, спостерігається скорочення робочих місць, а нові практично не створюються. Через відсутність професійних знань та достатнього практичного досвіду реалізувати своє право на працю молоді стає дедалі складніше.

Звідси й випливає проблема відсутності гарантій щодо забезпечення працевлаштування молодого покоління. Виникає необхідність закріплення на законодавчому рівні найбільш ефективного, такого, що відповідає сучасності, механізму залучення молоді до праці.

Р.С. Рибалко зауважує: «<...> Більшість роботодавців воліють мати у своєму підпорядкуванні досвідчених, сумлінних, освічених і, найголовніше, таких працівників, які вже мають стаж роботи. Зрозуміло, що про стаж роботи підлітка, який вперше бажає працевлаштуватися, не може йти мова. Це є великою перешкодою для молоді, адже де можна отримати необхідний стаж

роботи, коли на кожній роботі необхідний той самий стаж? <...>» [6]. Ми вважаємо, що необхідно врегулювати зазначене питання шляхом подовження терміну стажування в закладах освіти для більш поглибленої адаптації до умов праці. Майбутні працівники будуть більше обізнані в професії, здобудуть більше навиків, що підвищить їхню можливість влаштуватися на роботу.

Також поширеним є невиконання законодавчих вимог щодо укладання письмового трудового договору з неповнолітньою особою. Саме в ст. 24 КЗпП України наголошено на його письмовій формі, оскільки закріплення прав та обов'язків сторін надає гарантію молоді на безпечні умови праці. Трапляється багато випадків, коли неповнолітні працюють у тіні, отримують невідповідні заробітну плату, умови праці, нестабільний графік роботи та нефіксований робочий графік. Негативним є не тільки те, що є досить високий ризик залишитися в будь-який час без робочого місця, навіть іноді без оплати праці, також постає проблема працевлаштування на іншу роботу (стаж роботи юридично відсутній). Перекопати майбутнього роботодавця в обізнаності та достатньому професійному рівні неповнолітнього досить складно, за час довгого пошуку іншої роботи наявна загроза втрати професійних навичок, що впливає на фізичне та психічне здоров'я молоді. Тому, на нашу думку, важливо це питання врегулювати через закріплення додаткових норм (не обмежуючись ст. 24 КЗпП України) щодо посилення контролю за роботодавцями стосовно неофіційного працевлаштування неповнолітніх та підвищення рівня відповідальності за порушення таких вимог.

Нерідко від праці неповнолітніх виграють лише роботодавці, які заощаджують на них, уникають додаткових витрат, пов'язаних з оподаткуванням, соціальним страхуванням, маніпулюють оплатою їхньої праці [7, с. 102].

Варто погодитися з тим, що «<...> працевлаштуванню і професійному навчанню молоді повинна приділятися велика увага державних органів, посадових осіб, громадських організацій та інших структур, у сферу діяльності яких входять ці питання <...>»; «<...> необхідно розробляти державні програми із залучення неповнолітніх працівників, прагнути до формування в молодих фахівців реальних очікувань щодо працевлаштування. Важливу роль у цьому питанні відіграє саме держава, яка повинна виділяти для реалізації цих програм необхідні фінансові ресурси <...>» [6].

На нашу думку, щоби неповнолітні змогли реалізувати своє право на працю, держава повинна гарантувати таку можливість не тільки на законодавчому рівні, але й через ефективне функціонування відповідних органів, які покликані контролювати та забезпечувати відповідні умови праці.

Згідно із трудовим законодавством, неповнолітні наділені певними пільгами, дотримання яких обов'язкове:

а) скорочена тривалість робочого часу: працівникам віком від 16 до 18 років – 36 годин на тиждень; для осіб віком від 15 до 16 років, учнів віком від 14 до 15 років, які працюють у період канікул, – 24 години на тиждень;

б) право на оплату праці за скороченої тривалості щоденної роботи. Водночас заробітна плата працівникам молодше 18-ти років за скороченої тривалості щоденної роботи виплачується в такому ж розмірі,

як і працівникам відповідних категорій за повної тривалості щоденної роботи. Тобто скорочення робочого часу для неповнолітніх означає, що їхній скорочений робочий час оплачується за тією ж тарифною ставкою (тим же посадовим окладом), що й нормальний робочий час дорослого працівника того ж фаху, кваліфікації і за інших рівних умов. Праця працівників молодше 18-ти років, допущених до відрядних робіт, оплачується за відрядними розцінками, встановленими для дорослих працівників, з доплатою за тарифною ставкою за час, на який тривалість їхньої щоденної роботи скорочується порівняно із тривалістю щоденної роботи дорослих працівників (ст. 194 КЗпП України);

в) право на безкоштовний медичний огляд. Усіх неповнолітніх осіб приймають на роботу лише після попереднього медичного огляду. Надалі, до досягнення ними 21-го року, вони щороку підлягають обов'язковому медичному огляду. За особами віком до 21-го року, які вже працюють, на час проходження медичного огляду зберігається середня заробітна плата (ст. 169, 191 КЗпП України);

г) право працівника віком до 18-ти років на щорічну відпустку в зручний для нього час тривалістю 31 календарний день (ст. ст. 75, 195 КЗпП). Це означає, що під час складання графіків надання відпусток власник та профспілковий комітет зобов'язані врахувати зазначену норму. Неповнолітній працівник має бути повідомлений власником про дату початку відпустки не пізніше ніж за два тижні до початку відпустки (ст. 79 КЗпП України). За перший рік роботи відпустка неповнолітньому має бути надана за його заявою до настання шестимісячного строку безперервної роботи на цьому підприємстві.

Необхідно зобов'язати на законодавчому рівні батьків, усиновителів, піклувальників неповнолітніх, а також державні органи та службових осіб, які здійснюють нагляд і контроль за дотриманням законодавства про працю, контролювати надання таких пільг неповнолітнім працівникам.

У разі порушення законних інтересів неповнолітніх працівників, зокрема обмеження вищезазначених пільг, батьки та держава мають право вимагати розірвання трудового договору неповнолітніх працівників із роботодавцем. Якщо порушуються законні інтереси неповнолітніх, батьки та держава (відповідні органи) першочергово повинні відреагувати та вжити належних заходів. Проте неповнолітні працівники не завжди обізнані у своїх правах, батьки часто не поінформовані про такі обмеження, а держава не забезпечує належного нагляду. Тому, на нашу думку, необхідно на законодавчому рівні не тільки наділяти пільгами неповнолітніх, але й забезпечити посилення механізму їх реалізації.

Варто зауважити, що рівень злочинності останнім часом досить зріс. Зайнятість неповнолітнього населення держави певним чином відволікає його від незаконних дій (проступків та злочинів). Тому наявна потреба в стимулюванні неповнолітнього населення через заохочувальні виплати, створення професійних спілок підприємницьких ініціатив, підтримку молодіжної політики через фінансування молодіжних програм. Доречно було б законодавчо закріпити норми щодо механізму стимулювання неповнолітніх до працевлаштування. Отже, неповнолітній частині населення необхідне сприяння в поліпшенні умов працевлаштування.

Висновки. Отже, особливою категорією працівників є неповнолітні, які відрізняються віком, соціальним, правовим статусом та умовами праці. Нормативні акти, що регулюють правовідносини між роботодавцем та неповнолітнім працівником, покликані забезпечити гідні умови праці та захистити від шкідливих впливів на життя та здоров'я. На жаль, чинне законодавство не повною мірою забезпечує право на працевлаштування. Зараз наявна низка проблем, вирішення яких потребує зусиль загальнодержавного рівня.

Так, основними проблемами працевлаштування неповнолітніх є:

- 1) фактична відсутність гарантій забезпечення роботи;
- 2) недотримання роботодавцями вимог щодо юридичного оформлення неповнолітніх під час працевлаштування;
- 3) відсутність реального контролю за забезпеченням неповнолітніх працівників відповідними пільгами;
- 4) неналежне стимулювання неповнолітніх до працевлаштування, що призводить до підвищення рівня злочинності.

Шляхами вирішення проблеми працевлаштування неповнолітніх, на нашу думку, є:

- 1) закріплення на законодавчому рівні найбільш ефективного, такого, що відповідає сучасності, механізму залучення молоді до праці;
- 2) доповнення норм додатковими (детальними) вимогами щодо обов'язкового зобов'язання укладання письмового трудового договору з посиленням (суворішим) покаранням;
- 3) посилення механізму забезпечення суворого контролю з боку батьків та держави за наділенням обов'язкових пільг неповнолітніх працівників;

- 4) стимулювання неповнолітніх до працевлаштування через заохочувальні виплати та створення професійних спілок підприємницьких ініціатив.

Література

1. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Праця_неповнолітніх.
2. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII. Відомості Верховної ради УРСР. 1971. Дод. до № 50. Ст. 375 (редакція від 6 квітня 2017 р.).
4. Про мінімальний вік для прийому на роботу: Конвенція Міжнародної організації праці від 26 червня 1973 р. № 138.
5. Іншин М.І. Особливості правового регулювання прийняття на роботу молоді. Форум права. 2009. № 1. С. 231-235.
6. Рибалко К.Р. Проблемні аспекти працевлаштування та трудової діяльності неповнолітніх. Наука у контексті сучасних глобалізаційних процесів. Том 4. 2017. С. 50-52.
7. Рыбалкина А.С. Проблемы правового регулирования трудоустройства несовершеннолетних. Молодой ученый. № 6. 2016. С. 101-103.

*Хімченко С. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри господарського,
трудового права та цивільно-правових дисциплін
Міжрегіональної академії управління персоналом*

ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ВОДНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Гарсія Е. Ф.

У статті розглянуто поняття забруднення навколишнього природного середовища, визначено різні погляди науковців на етапи формування природоохоронної нормативно-правової бази, запропоновано власну систему розгляду етапів, проаналізовано «новий період» як сучасний етап, розглянуто класифікацію водних правопорушень і наведено власну, виявлено недоліки, що стоять на шляху подальшого розвитку законодавства в цій сфері, і визначено можливі заходи щодо їх подолання.

Ключові слова: навколишнє природне середовище, забруднення навколишнього природного середовища, етапи формування природоохоронної нормативно-правової бази, водні ресурси, водні правопорушення, адміністративна відповідальність.

В статье рассмотрено понятие загрязнения окружающей природной среды, определены различные взгляды ученых на этапы формирования природоохранной нормативно-правовой базы, предложена собственная система рассмотрения этапов, проанализирован «новый период» как современный этап, рассмотрена классификация водных правонарушений и приведена собственная, выявлены недостатки, стоящие на пути дальнейшего развития законодательства в этой сфере, и определены возможные меры их преодоления.

Ключевые слова: окружающая природная среда, загрязнение окружающей природной среды, этапы формирования природоохранной нормативно-правовой базы, водные ресурсы, водные правонарушения, административная ответственность.

The article deals with the notion of pollution of the natural environment, defined the different views of scientists on the stages of formation of environmental regulatory framework, proposed an own system for reviewing the stages, analyzed the “new period” as the last stage, considered the classification of water offenses and provided their own, identified shortcomings, standing on the way of further development of legislation in this area and identified possible measures to overcome them.

Key words: the natural environment, pollution of the environment, stages of formation of the environmental regulatory framework, water resources, water violations, administrative responsibility.

Вступ. Питання про якість життєво важливого середовища життєдіяльності людини має свою історичну основу. Екологічні потреби людини існували з давніх часів, так само як і потреби в їжі, одязі, житті тощо. Це питання висвітлював О. Заржицький, на думку якого ставлення суспільства до екологічних питань протягом часу було різним, що вплинуло на специфіку формування екологічного права загалом і, зокрема, права на безпечне навколишнє середовище [1, с. 86].

Актуальність дослідження зумовлена тим, що прийняття ефективного законодавства щодо охорони навколишнього природного середовища в нашій країні є неодмінною умовою євроінтеграції.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу наукових праць учених і законодавства, яке діяло на теренах України в різні історичні періоди, визначити етапи формування природоохоронної нормативно-правової бази та детально розглянути період з 1991 р. по сьогоднішній, так званий «новий період», з'ясувати недоліки чинного законодавства і шляхи їх вирішення.

Ступінь дослідження проблеми. Наукові дослідження в галузі формування природоохоронної нормативно-правової бази достатньо не проводилися. Серед вітчизняних дослідників варто зазначити таких, як О. Барчук, Л. Бондар, Т. Волкова, О. Заржицький, В. Курзова, Г. Маленко, А. Ткач та ін. За основу аналізу взято наукові дослідження й законодавство України.

Постановка проблеми. Антропогенне й техногенне навантаження на навколишнє природне середовище в Україні в кілька разів перевищує відповідні показники в розвинутих країнах світу. Тривалість життя в Україні становить у середньому близько 66 років (у Швеції – 80, у Польщі – 74). Значною мірою це зумовлено забрудненням навколишнього природного середовища внаслідок провадження виробничої діяльності підприємствами гірничодобувної, металургійної, хімічної промисловості й паливно-енергетичного комплексу [2].

Виклад основного матеріалу. Забруднення навколишнього природного середовища – це зміни властивостей середовища, що відбуваються в результаті природних або штучних процесів і призводять до погіршення функцій середовища стосовно будь-якого біологічного або технологічного об'єкта. Використовуючи різні елементи навколишнього середовища у своїй діяльності, людина змінює їх якість, що найчастіше виявляється в несприятливій формі забруднення [3, с. 162].

Виділяють різні етапи формування природоохоронної нормативно-правової бази. Досить вдалою вважається періодизація, здійснена Л. Бондар і В. Курзовою, які пропонують такі етапи:

- 1) давньоукраїнський: право Київської Русі;
- 2) литовська доба;
- 3) право Запорізьких козаків;
- 4) право Гетьманщини;
- 5) право УНР;
- 6) право УРСР;
- 7) сучасний період [4, с. 202-203].

Виходячи з того, що сила і значення джерел права, що діяли на території України, постійно змінювались, вважається, що їх краще класифікувати за походженням:

- 1) звичаєве право;
- 2) польсько-литовське законодавство;
- 3) законодавчі акти автономної влади України;
- 4) царське законодавство й судова практика;
- 5) нормативні акти церковного права;
- 6) джерела права Східної Галичини, Північної Буковини й Закарпаття [5, с. 40].

Аналіз наукових і законодавчих джерел дав змогу дійти висновку, що природоохоронної нормативно-правової бази в сучасному розумінні не існувало. Історія формування природоохоронної нормативно-правової бази являє собою тривалий процес. На першому етапі історії відзначалася поява окремих звичаїв і традицій, потім певних заборон, а далі все це призвело до появи перших правових норм. З плином часу ці правові норми сприяли поступовому формуванню сучасної природоохоронної нормативно-правової бази.

На нашу думку, розвиток природоохоронної нормативно-правової бази доцільно розглядати ґрунтуючись на історичну ретроспективу, виходячи з цього, пропонуємо власну систему розгляду етапів її формування, а саме:

- з епохи неоліту;
- з виникнення Скіфської держави;
- з права Київської Русі;
- за часів литовсько-руської доби;
- за часів козацько-гетьманської доби;
- за часів перебування території сучасної України в складі Російської імперії/Австрійської імперії;
- з 17-19-х рр. XX ст.;
- з 20-40-х рр. XX ст.;
- із середини 40 – кінця 50-х рр. XX ст.;
- з 1957-1963 рр.;
- із середини 1980-х рр. – 1990 р.;
- «новий період» – від 1991 р. по сьогодні.

Виділяючи етапи формування природоохоронної нормативно-правової бази, більшість учених зупиняється на 1990 р., виходячи із цього, пропонуємо розглянути період із 1991 р. по сьогодні, так званий «новий період».

«Новий період» починається з прийняття Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» 1991 р. [6] і низки інших нормативно-правових актів, а саме: Закону України «Про природно-заповідний фонд України» 1992 р. [7], Положення «Про Червону книгу України» 1992 р. [8] (із 2002 р. Закон України «Про Червону книгу України» [9]), Закону України «Про тваринний світ» 1993 р. [10], Кодексу України про надра 1994 р. [11], Водного кодексу України 1995 р. [12], Закону України «Про екологічну експертизу» 1995 р. [13], Закону України «Про виключну (морську) економічну зону України» 1995 р. [14], Кодексу торговельного мореплавства України 1995 р. [15], Конституції України 1996 р. [16], Закону України «Про рослинний світ» 1999 р. [17], Положення «Про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля» 2003 р. [18], Положення «Про порядок надання екологічної інформації» 2003 р. [19], Закону України «Про екологічну мережу України» 2004 р. [20], Закону України «Про Основні засади (Стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» 2010 р. [1], Закону України «Про морські порти України» 2012 р. [21], Угоди «Про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» 2014 р. [22].

«Новий період» також пов'язаний із дотриманням Україною вимог міжнародних конвенцій. Заборона забруднення морського середовища сформульована в таких конвенціях: Конвенції ООН з морського права 1982 р., Конвенції із запобігання забрудненню моря

скиданнями відходів і інших матеріалів 1972 р., Міжнародній конвенції із запобігання забрудненню з суден 1973 р., зміненої Протоколом до неї 1978 р. (далі – МАРПОЛ-73/78), Конвенції про захист Чорного моря від забруднення 1992 р. Конвенції щодо заборони забруднення морського середовища є основою міжнародного співробітництва в цьому питанні.

Варто зазначити, що основним нормативно-правовим актом, що визначає адміністративну відповідальність за порушення водного законодавства України, є Кодекс України про адміністративні правопорушення [23]. Він передбачає відповідальність у цій сфері, де об'єктом посягання є охорона й використання вод. Водні правопорушення прийнято поділяти за групами. На наш погляд, досить вдалою є класифікація Л. Мелеха [24, с. 77-78], а саме:

- порушення права власності на водні об'єкти, водні ресурси;
- порушення права користування водними ресурсами;
- порушення правил охорони вод.

На нашу думку, буде доцільним водні правопорушення поділити виходячи з назви глави, в якій знаходиться стаття:

- водні правопорушення, що посягають на власність;
- водні правопорушення у сфері охорони, використання водних ресурсів, охорони культурної спадщини;
- водні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління.

Починаючи детальний розгляд «нового періоду», треба зазначити особливу роль Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» 1991 р. Зважаючи на те що водні ресурси є складником природних ресурсів, можна вважати, що Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» 1991 р. – один із перших законів стосовно охорони та забезпечення екологічної безпеки водних ресурсів.

Виділення ділянок водного простору як об'єктів природно-заповідного фонду, які мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну й іншу цінність, закріплено в Законі України «Про природно-заповідний фонд України» 1992 р.

Охорону водних живих ресурсів, водних біоресурсів, а саме тварин і рослин, які перебувають у межах територіальних вод, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, передбачає Червона книга України.

На нашу думку, водні живі ресурси, водні біоресурси повинні належать до водних ресурсів, хоча чинне законодавство України зараховує до останніх тільки обсяги поверхневих, підземних і морських вод відповідної території.

Регулювання відносин у галузі охорони, використання й відтворення тваринного світу, об'єкти якого перебувають у воді, постійно чи тимчасово населяють територію України або належать до природних багатств її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, закріпив Закон України «Про тваринний світ» 1993 р.

Як нам видається, охорона тваринного світу, об'єкти якого перебувають у воді (водні живі ресурси чи водні біоресурси), повинна здійснюватися в сукупності з охороною водних ресурсів загалом. Зазначимо, що водні живі ресурси, водні біоресурси повинні належати

до водних ресурсів (обсяги поверхневих, підземних і морських вод відповідної території), як складова частина цих ресурсів.

Виходячи з вищенаведеного, пропонуємо доповнити статтю 1 «Визначення основних термінів» Водного кодексу України терміном «водні ресурси – обсяги поверхневих, підземних і морських вод і їх водні живі ресурси (водні біоресурси)».

Розглянемо Кодекс України про надра 1994 р. Виходячи з того, що до його завдань входить гарантування під час користування надрами безпеки навколишнього природного середовища та визначення, що «надра – це частина земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння» [11], можна зробити висновок, що Кодекс України про надра гарантує й безпеку водних ресурсів. Зауважимо, підземні води належать до переліку об'єктів, які охороняються Кодексом України про надра, що сприяло в майбутньому зарахуванню останніх до відання Державної служби геології та надр України (далі – Держгеонадра), незважаючи на існування Водного кодексу України та Державного агентства водних ресурсів України (далі – Держводагентство). Це призвело до дублювання функцій, і сьогодні ще не змінено.

Водний кодекс України 1995 р. – це один із основних нормативно-правових актів у сфері водних ресурсів з регулювання правових відносин з метою забезпечення збереження, науково обґрунтованого, раціонального використання вод для потреб населення й галузей економіки, відтворення водних ресурсів, охорони вод від забруднення, засмічення та вичерпання, запобігання шкідливим діям вод і ліквідації їх наслідків, поліпшення стану водних об'єктів, а також охорони прав підприємств, установ, організацій і громадян на водокористування.

Проаналізувавши Закон України «Про екологічну експертизу» 1995 р., можемо дійти висновку, що це закон, який не тільки дає можливість закріпити охорону водних ресурсів як «формальність», а й передбачає необхідну процедуру, методи і способи виявлення порушень. Можна також додати, що він є одним із основних законів України для встановлення адміністративної відповідальності за порушення водного законодавства України поряд із Кодексом про адміністративні правопорушення.

На запобігання забрудненню морського середовища, пов'язаному з діяльністю у виключній (морській) економічній зоні, яке здійснюється відповідно до законодавства України й міжнародних договорів України, спрямовано Закон України «Про виключну (морську) економічну зону України» 1995 р. Згідно зі ст. 21, фізичні особи несуть дисциплінарну, цивільно-правову, адміністративну або кримінальну відповідальність, установлену законодавчими актами України. Юридичні особи за порушення законодавства про виключну (морську) економічну зону України несуть відповідальність, установлену статтями 22-26 цього Закону.

Зважаючи на те що основним нормативно-правовим актом, що визначає адміністративну відповідальність за порушення водного законодавства України, є Кодекс України про адміністративні правопорушення, який передбачає відповідальність у сфері, де об'єктом посягання є охорона й використання вод, на наш погляд,

більш доцільно закріпити відповідальність фізичних і юридичних осіб тільки в Кодексі України про адміністративні правопорушення. Кодифікація законодавства передбачає змістовну переробку, узгодження й об'єднання певної групи правових норм, пов'язаних спільним предметом правового регулювання, в єдиному нормативному акті, а натепер ми маємо роздробленість відповідальності за забруднення в різних нормативно-правових актах України.

Кодекс торговельного мореплавства України 1995 р. передбачає відповідальність власника судна за забруднення. Власник судна відповідає за шкоду від забруднення. Шкода від забруднення – це шкода, заподіяна за межами судна забруднюючими речовинами морському середовищу, узбережжю або будь-яким іншим об'єктам (суднам, рибопромисловим знаряддям тощо). Вона включає також вартість розумних заходів, ужитих будь-якою особою після події, що могла спричинити або спричинила витік чи скид забруднюючих речовин, для відвернення або зменшення шкоди від забруднення, а також збитки, заподіяні внаслідок ужиття таких заходів.

Конституція України 1996 р. гарантує екологічну безпеку й підтримання екологічної рівноваги на території України. Гарантія екологічної безпеки й підтримання екологічної рівноваги на території України в Основному Законі має велике значення для охорони водних ресурсів.

Сферу охорони, використання та відтворення об'єктів рослинного світу в межах внутрішніх морських вод і територіального моря, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони України, поверхневих вод (озер, водосховищ, річок, каналів), що розташовані й використовуються на території більше ніж однієї області, а також їх приток усіх порядків, їх належність до природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення регулює Закон України «Про рослинний світ» 1999 р.

Відносини щодо реалізації права громадськості на участь у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля регулює Положення «Про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля» 2003 р. Залучення громадськості додатково сприяє забезпеченню екологічної безпеки. Незважаючи на діяльність державних органів та органів місцевого самоврядування, громадськість, роблячи незалежні експертизи, може навести додаткові докази порушень чи їх відсутність, а реалізація права громадськості на участь у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля є позитивним кроком до створення демократичної правової держави, побудови громадянського суспільства.

Положення «Про порядок надання екологічної інформації» 2003 р. визначає правові та організаційні засади забезпечення порядку надання та оприлюднення екологічної інформації. Це Положення має безпосередній стосунок до Положення «Про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля». Отримуючи інформацію про поганий стан водних ресурсів або факти порушення, громадськість зможе швидше реагувати й приймати відповідні заходи.

Закон України «Про екологічну мережу України» 2004 р. регулює суспільні відносини у сфері формування, збереження та раціонального, невиснажливого використання екомережі як однієї з найважливіших

передумов забезпечення сталого, екологічно збалансованого розвитку України, охорони навколишнього природного середовища.

Цей Закон об'єднав води, які належать до природно-заповідного фонду, і води, які використовуються в господарській діяльності, в одну «велику» групу – екомережу.

Закон України «Про Основні засади (Стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» 2010 р. є сьогодні основним нормативно-правовим актом, який передбачає зміни державної екологічної політики у сфері водних ресурсів, зазначає недоліки та шляхи їх ліквідації на великий проміжок часу. Основна ідея – перехід до інтегрованого управління водними ресурсами.

Звернемо увагу на те, що Закон України «Про морські порти України» 2012 р. в п. 3 ст. 19 указує, що виключно державними підприємствами, установами й організаціями надаються послуги з:

- 1) регулювання руху суден;
- 2) забезпечення проведення аварійно-рятувальних робіт;
- 3) навігаційно-гідрографічного забезпечення мореплавства;
- 4) картографічного забезпечення мореплавства;
- 5) забезпечення запобігання й ліквідації розливу забруднюючих речовин.

На нашу думку, є недоцільним, що ліквідація розливу забруднюючих речовин покладається лише на державні підприємства. Правильно буде залучити також приватні підприємства, це сприяє швидкому виконанню роботи із залученням новітніх технологій.

Угода «Про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» 2014 р. – ще один важливий крок в охороні водних ресурсів. Однією з умов євроінтеграції є приведення екологічного законодавства України у відповідність до європейського. Необхідно також відзначити, що стану води в Європі відводиться багато уваги.

Висновки. У результаті проведеного аналізу встановлено, що природоохоронна нормативно-правова база України формувалася протягом тривалого часу й усе ще підлягає змінам. Виділяючи етапи формування природоохоронної нормативно-правової бази, більшість учених зупиняється на 1990 р., не приділяючи уваги теперішньому часу. Однак саме «новий період» потребує детального розгляду, без якого неможливо побачити динаміку змін.

Звертаємо увагу на те, що в різних нормативно-правових актах існує невідповідність між понятійно-категоріальним апаратом чи наявне дублювання функцій. Серед шляхів вирішення цього недоліку – пропозиція доповнити статтю 1 «Визначення основних термінів» Водного кодексу України терміном «водні ресурси – обсяги поверхневих, підземних і морських вод та їх водні живі ресурси (водні біоресурси)» тощо.

Зазначимо, що адміністративна відповідальність за порушення водного законодавства України передбачена не лише Кодексом України про адміністративні правопорушення, а й іншими нормативно-правовими актами. Також існує велика кількість норм, які передбачають охорону водних ресурсів, але більшість норм передбачає відповідальність тільки за забруднення й

засмічення територіальних і внутрішніх морських вод. Доцільно встановити не тільки норми, які передбачають охорону водних ресурсів, а й норми, які передбачають відповідальність за забруднення поверхневих, підземних вод. Крім того, варто встановити відповідальність за загибель водних живих ресурсів (водних біоресурсів).

На наш погляд, додатково до контролю з боку центральних органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування доцільно використовувати допомогу громадськості в галузі використання та охорони вод і відтворення водних ресурсів.

Отже, можемо зробити висновок про нагальну необхідність реформування природоохоронної нормативно-правової бази України для відповідності її європейським стандартам, що сприятиме покращенню рівня життя населення.

Література

1. Заржицький О.С. Генеза нормативно-правового забезпечення екологічної політики України. Досвід і проблеми вдосконалення екологічного законодавства: матеріали Міжнародного круглого столу, присвяченого 15-річчю початку підготовки фахівців у галузі правознавства в НГУ, 14 грудня 2012 р., м. Дніпропетровськ. Дніпропетровськ, 2012. С. 86-98.
2. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: Закон України від 21.12.2010. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>.
3. Барчук О.В., Савчук Л.А. Правове регулювання охорони земель України від забруднення небезпечними речовинами. Порівняльне аналітичне право. 2016. № 1. С. 161-163.
4. Маленко Г.Ю. Еволюція нормативно-правової бази в галузі забезпечення екологічної безпеки в Україні. Актуальні проблеми державного управління. 2014. № 1. С. 201-208.
5. Волкова Т.І. Витоки та генеза кримінально-правової охорони рибних, звіриних або інших водних добувних ресурсів. Юридична наука. 2013. № 10. С. 38-49.
6. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.
7. Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16.06.1992. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2456-12>.
8. Про Червону книгу України: Положення України від 29.10.1992. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2750-12>.
9. Про Червону книгу України: Закон України від 07.02.2002. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3055-14>.
10. Про тваринний світ: Закон України від 03.03.1993. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3041-12>.
11. Кодекс України про надра від 27.07.1994. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80>.
12. Водний кодекс України від 06.06.1995. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80>.
13. Про екологічну експертизу: Закон України від 09.02.1995. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/45/95-%D0%B2%D1%80>.
14. Про виключну (морську) економічну зону України: Закон України від 16.05.1995. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/162/95-%D0%B2%D1%80>.
15. Кодекс торговельного мореплавства України від 23.05.1995. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/176/95-%D0%B2%D1%80>.

16. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

17. Про рослинний світ: Закон України від 09.04.1999. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/591-14>.

18. Про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля: Положення України від 18.12.2003. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0155-04>.

19. Про порядок надання екологічної інформації: Положення України від 18.12.2003. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0156-04>.

20. Про екологічну мережу України: Закон України від 24.06.2004. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1864-15>.

21. Про морські порти України: Закон України від 17.05.2012. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4709-17>.

22. Про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Угода від 27.06.2014. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011.

23. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.

24. Мелех Л.В. Юридична відповідальність за порушення водного законодавства як різновид гарантії законності. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2013. № 1. С. 73-84.

*Гарсія Е. Ф.,
аспірант докторантури та аспірантури
Одеського державного університету
внутрішніх справ*

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОЦІНКИ ВПЛИВУ НА ДОВКІЛЛЯ ЯК ІНСТИТУТУ УПРАВЛІННЯ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯМ

Гоштинар С. Л.

У статті досліджено особливості становлення й розвитку екологічної оцінки впливу на довкілля як інституту управління природокористуванням в Україні. Охарактеризовано міжнародні процеси, що відбуваються в цій сфері. Особливу увагу приділено європейській моделі інституту екологічної оцінки впливу на довкілля. Обґрунтовано доцільність запровадження нових підходів екологічної оцінки впливу на довкілля в контексті гармонізації екологічного законодавства України з екологічним законодавством ЄС. Виокремлено та охарактеризовано етапи становлення й розвитку інституту екологічної експертизи в Україні. Найбільшу увагу приділено його модернізації відповідно до європейських стандартів, а саме: Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» 2017 р., який установлює правові та організаційні засади проведення оцінки впливу на довкілля й забезпечує виконання Україною міжнародних зобов'язань.

Здійснено порівняльно-правовий аналіз норм, що регулювали процес проведення екологічної експертизи до прийняття у 2017 р. Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» та після (його трансформації в інститут оцінювання впливу на довкілля). Обґрунтовано висновок, що законодавство України з оцінювання впливу на довкілля ще перебуває на стадії становлення та узгодження. Тому найближча перспектива – це розроблення та узгодження підзаконних нормативно-правових актів, розширення кількості фахівців-експертів у цій сфері.

Ключові слова: екологічне право, екологічна експертиза, оцінювання впливу на довкілля, Закон України «Про оцінку впливу на довкілля».

В статье исследованы особенности становления и развития экологической оценки воздействия на окружающую среду как института управления природопользованием в Украине. Охарактеризованы международные процессы, происходящие в этой сфере. Особое внимание уделено европейской модели института экологической оценки воздействия на окружающую среду. Обоснована целесообразность внедрения новых подходов экологической оценки воздействия на окружающую среду в контексте гармонизации экологического законодательства Украины с экологическим законодательством ЕС. Выделены и охарактеризованы этапы становления и развития института экологической экспертизы в Украине. Наибольшее внимание уделено его модернизации в соответствии с европейскими стандартами, а именно Закону Украины «Об оценке воздействия на окружающую среду» 2017 г., который устанавливает правовые и организационные основы проведения оценки воздействия на окружающую среду и обеспечивает выполнение Украиной международных обязательств.

Осуществлен сравнительно-правовой анализ норм, регулирующих процесс проведения экологической экспертизы до принятия в 2017 г. Закона Украины «Об оценке воздействия на окружающую среду» и после (его трансформации в институт оценки воздействия на окружающую среду). Обоснован вывод, что законодательство Украины по оценке воздействия на окружающую среду еще находится в стадии становления и согласования. Ближайшая его перспектива – это разработка и согласование подзакон-

ных нормативно-правовых актов, увеличение численности специалистов-экспертов в этой сфере.

Ключевые слова: экологическое право, экологическая экспертиза, оценка воздействия на окружающую среду, Закон Украины «Об оценке воздействия на окружающую среду».

The peculiarities of formation and development of environmental impact assessment as an institute of environmental management in Ukraine are reviewed. International processes taking place in this area are characterized. Particular attention is paid to the European model of the institute for environmental impact assessment. The expediency of introducing new approaches to the environmental impact assessment in the context of harmonization of Ukrainian environmental legislation with EU environmental law is substantiated. The stages of formation and development of the institute of environmental expertise in Ukraine are described and characterized. Most attention is paid to modernization in line with European standards, namely the Law of Ukraine “On Environmental Impact Assessment” in 2017, which establishes legal and organizational basis of environmental impact assessment and ensures compliance with a number of Ukraine’s international obligations.

The comparative legal analysis of the norms regulating the process of conducting environmental expertise before the adoption in 2017 of the Law of Ukraine “On Environmental Impact Assessment” was made and after its entry into force (environmental impact assessment), according to the following criteria: scope of the law; objects of environmental impact assessment; subjects of environmental impact assessment; stages of environmental impact assessment. According to the law, enterprises will have to obtain an opinion on the environmental impact assessment instead of the conclusion of the state environmental expertise. Unlike the Law “On Environmental Expertise”, the Law “On Environmental Impact Assessment” specifies a list of objects and activities that may have a significant impact on the environment and for which an environmental impact assessment procedure is required; it is prohibited to start the activity which is subject to the procedure of environmental impact assessment without the procedure of environmental impact assessment; provides for the responsibility of business entities for violating them legislation on the environmental impact assessment.

It is grounded that the legislation of Ukraine on environmental impact assessment, despite the adoption of the Law “On Environmental Impact Assessment”, is still at the stage of its formation and coordination. Therefore, the near future is the development and harmonization of sub-legal acts, the expansion of the number of experts in this area.

Key words: environmental law, ecological expertise, environmental impact assessment, Law of Ukraine “On Environmental Impact Assessment”.

Сьогодні вкрай загострилися проблеми захисту навколишнього середовища. Не є винятком й Україна. З метою виявлення характеру і ступеня небезпеки

впливу господарської діяльності на довкілля і здоров'я населення як на світовому, так і на національному рівнях приймаються рішення в цій сфері переважно на основі проведення екологічної експертизи та оцінювання впливу на довкілля. Після підписання Угоди про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом наша держава взяла на себе зобов'язання гармонізувати екологічне законодавство з європейським. Зроблено значний крок у цьому напрямі: у травні 2017 р. прийнято Закон України «Про оцінку впливу на довкілля», який докорінно реформував інститут екологічної експертизи. У цьому контексті постає проблема комплексного дослідження такого оновленого, модернізованого інституту в системі екологічного права – інституту оцінювання впливу на довкілля.

Проблематика екологічної експертології висвітлена досить повно як складник екологічного аудиту чи в контексті державного управління природокористуванням у працях О. Багдея, Л. Костюк, О. Лазора, Ю. Скиби, В. Сминові та ін. Правові питання екологічної експертології досліджували В. Андрейцев, А. Гетьман, І. Каракаш, Е. Позняк, О. Ринкова, Т. Третяк, Ю. Шемшученко, О. Шомпол та ін.

Метою статті є дослідження особливості становлення й розвитку важливого складника державної екологічної політики – інституту екологічної оцінки впливу на довкілля в системі управління природокористуванням в Україні.

За роки незалежності в Україні виокремилася галузь знань – екологічна експертологія, мета якої – дослідження та розроблення теоретичних засад формування й функціонування екологічної експертизи; обґрунтування методології здійснення екологічної експертизи; визначення наукових засад соціально-правового механізму забезпечення ефективності екологічної експертизи у вирішенні екологічних проблем [1, с. 101].

Традиційно у підручниках з екологічного права, екологічного менеджменту й аудиту нормативно-правове регулювання в галузі екологічної експертизи в системі екологічного права розглядається як цілісний комплекс еколого-правових норм, які визначають цілі, завдання, призначення, об'єктний склад, предмет і зміст екологічної експертизи, порядок її здійснення, завдяки якому реалізується еколого-експертна діяльність і досягається мета екологічного права [2, с. 121-122].

Становлення й розвиток нормативно-правового забезпечення екологічної оцінки впливу на довкілля (екологічної експертизи, як це традиційно іменувалося вітчизняною доктриною екологічного права) варто розглядати в більш масштабному контексті – у контексті правового забезпечення державної екологічної політики. Розуміння змісту нормативно-правового забезпечення державної екологічної політики як інструмента організації, регулювання, узгодження та збалансування екологічних і соціально-економічних інтересів суспільства дає можливість спрямувати й ефективно регулювати правовими засобами державну екологічну діяльність, сприяє вирішенню наявних практичних проблем і протиріч у цій сфері державного управління [3, с. 158-159].

Міжнародні (європейські) стандарти та зарубіжний досвід. Інститут екологічної оцінки впливу на довкілля як складник управління природокористуванням з'явився в другій половині ХХ ст., про що свідчать не тільки

нормативно-правові приписи національного характеру, а й активне розроблення та реалізація відповідних стандартів у цій сфері на загальноміжнародному та міжнародно-регіональному рівнях. До системоутворювальних актів у цій сфері варто зарахувати такі:

- Конвенцію ООН щодо зміни клімату і біологічного різноманіття (1992 р.), яка запровадила додаткові вимоги до екологічної оцінки довкілля;

- Конвенцію Економічної комісії ООН для Європи з оцінки дії (впливу) на навколишнє середовище у транскордонному контексті (Конвенція Еспо) (1991 р.), ратифіковану Україною в 1999 р.;

- прийняття політики і процедури екологічної оцінки Світовим банком та іншими міжнародними організаціями, що сприяє впровадженню цього процесу оцінювання в багатьох країнах з метою забезпечення інвестиційної привабливості;

- директиву ЄС «Про оцінку впливу деяких державних та приватних секторів на навколишнє середовище» (1985 р.);

- Конвенцію Європейської економічної комісії ООН про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень і доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (1998 р.), ратифіковану Україною у 1999 р.

Екологічна оцінка впливу на довкілля як інститут управління природокористуванням з'явився спочатку в США, де з метою координації діяльності федеральних відомств було прийнято закон «Про національну політику у сфері навколишнього середовища» (1969 р.).

Європейська модель інституту екологічної оцінки з'явилася в той самий період, але спочатку в статусі національної. Так, правові акти, спрямовані на унормування оцінювання впливу на навколишнє середовище, були прийняті у Франції (1976 р.), Новому Південному Уельсі (1979 р.). Загальноєвропейського рівня цей інститут набув після прийняття рамочної Директиви «Про оцінку впливу деяких державних та приватних секторів на навколишнє середовище» 85/337/ЄЕС 1985 р., яка стала основою прийняття окремих законів, законодавчих і/або адміністративних актів про застосування процедур оцінювання впливу на навколишнє середовище в системі прийняття господарських та інших рішень у ФРН (1990 р.), Греції (1986 р.), Ірландії (1989 р.), Данії (1989 р.), Італії (1988 р.), Нідерландах (1987 р.), Іспанії (1987 р.), Португалії (1990 р.) і багатьох країнах не тільки європейського континенту, а й світу загалом. Протягом двадцяти років до Директиви 85/337/ЄЕС уносилися поправки (1997, 2003, 2009 рр.), які, зрештою, спричинили прийняття Директиви 2011/92/ЄС.

Вищезгадані нормативно-правові акти заклали основу процесу гармонізації національних процедур оцінювання впливу на довкілля й запровадили модель сучасного закону про оцінювання впливу на довкілля, що є ефективною й такою, що підходить сучасній європейській країні, яка живе за принципами ринкової економіки та верховенства права. Ця модель постійно вдосконалюється. Вона (модель) базується на певних вимогах (перелік мінімальних обов'язкових вимог, яким має відповідати національне законодавство). Ці вимоги створюють базу, яка, з одного боку, забезпечує існування сучасної, справедливої та ефективної системи екологічно безпечного контролю за здійсненням діяльності, а з іншого – допускає певну гнучкість у створенні

національної бази, яка б підходила до конкретних умов кожної країни [4, с. 9]. До цієї моделі оцінювання впливу на довкілля поступово наближається й Україна.

На підставі аналізу екологічного законодавства можна виокремити наступні етапи складного й суперечливого процесу розвитку і становлення екологічної оцінки впливу на довкілля, критеріями виокремлення яких є розроблення і прийняття основних нормативно-правових актів, що регулюють цю сферу.

Перший етап пов'язаний із закладенням основних засад у сфері екологічної експертизи. Визначальним документом, що є точкою відліку, є Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991 р.). Він є рамковим за своєю значущістю, на його основі почалося розроблення екологічного законодавства нашої держави, структура якого включає загальні положення і принципи про екологічну безпеку [5, с. 45]. У ньому виокремлено розділ VI «Екологічна експертиза» (ст. ст. 26-30), де вперше закріплено положення про обов'язковість екологічної експертизи, визначено її об'єкти, виокремлено її види – державну та екологічну.

Наступний етап становлення законодавчого забезпечення екологічної оцінки впливу на довкілля є розроблення і прийняття спеціального законодавства, а саме Закону України «Про екологічну експертизу» (1995 р.), який започаткував юридичне оформлення інституту екологічної експертизи. Стаття 1 цього Закону містить таке законодавче визначення екологічної експертизи: «... це вид науково-практичної діяльності уповноважених державних органів, еколого-експертних формувань та об'єднань громадян, що ґрунтується на міжгалузевому екологічному дослідженні, аналізі та оцінці передпроектних, проектних та інших матеріалів чи об'єктів, реалізація і дія яких може негативно впливати або впливає на стан навколишнього природного середовища, і спрямована на підготовку висновків про відповідність запланованої чи здійснюваної діяльності нормам і вимогам законодавства про охорону навколишнього природного середовища, раціональне використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки» [6].

Закон України «Про екологічну експертизу» визначає її мету, принципи, вимоги щодо проведення, суб'єктивний та об'єктивний склад, форми проведення, порядок її фінансування, процесуальні гарантії здійснення, компетенцію органів влади в галузі екологічної експертизи, встановлює обов'язковість статусу висновку державної екологічної експертизи, порядок оскарження державної та громадської експертизи тощо.

До основних недоліків вищезазначеного Закону варто зарахувати такі: відсутність конкретики й деталізації механізму здійснення екологічної експертизи; не визначено сферу громадської екологічної експертизи, процедуру її проведення; не визначено порядок участі громадськості в процесі прийняття рішень щодо захисту довкілля, а також у законотворчому процесі [7, с. 340].

Знаковою подією було приєднання України в 1999 р. до Орхуської конвенції, яка гарантує права на доступ до інформації, на участь громадськості в процесі прийняття рішень і на доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища, відповідно до положень зазначеної Конвенції.

У зазначений період прийнято багато підзаконних нормативно-правових актів, що врегульовували зазначену сферу відносин. Наприклад, Постанову Кабінету Міністрів України від 27.07.1995 № 554, який затвердив Перелік видів діяльності й об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку, для яких проведення державної екологічної експертизи є обов'язковим. Цей перелік здебільшого корелюється з переліком об'єктів, щодо яких проводиться оцінювання впливу в Європі. Також розроблено Державні будівельні норми: спочатку ДБН А.2.2-1-95, а пізніше – ДБН А.2.2-1-2003 «Проектування. Склад і зміст матеріалів оцінки впливів на навколишнє середовище (ОВНС) при проектуванні і будівництві підприємств, будинків і споруд». Ці будівельні норми встановлюють порядок розроблення матеріалів оцінювання впливів на навколишнє середовище (ОВНС) у складі проектної документації на нове будівництво, розширення, реконструкцію й технічне переоснащення об'єктів промислового та цивільного призначення (далі – планована діяльність), основні вимоги до складу й змісту цих матеріалів.

Прийняття у 2011 р. Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» [8] є критерієм виокремлення наступної стадії в процесі становлення законодавчого забезпечення екологічної оцінки впливу на довкілля, оскільки було докорінно змінено (спрощено) порядок отримання дозволів на будівництво й виключено проекти будівництва щодо об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку, з переліку об'єктів державної екологічної експертизи, в системі оцінювання впливу проектів на навколишнє середовище відбулись суттєві зміни. Також цей Закон своїми перехідними положеннями вніс зміни в цілу низку законодавства, а саме в Закони України: «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про екологічну експертизу», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про пожежну безпеку» – та виключив із цих законів положення, що передбачали, відповідно, екологічну, санітарно-гігієнічну й пожежну експертизу проектів будівництва. Скасовуючи такі експертизи для проектів будівництва, в ці закони ввели нові положення, які встановили, що єдина експертиза проектів будівництва проводиться відповідно до ст. 31 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» [4, с. 16-17].

Як зазначають аналітики з питань екологічної безпеки, у 2011 р., внаслідок інвестиційної політики в Україні, відбулося фактичне скасування інституту оцінювання впливу на довкілля (або державної екологічної експертизи). Упровадження дозвільної системи саме по собі є позитивним кроком, що сприяє посиленню протидії корупції. Але загалом це не сприяло розвитку цього інституту в Україні, оскільки дозвільний характер екологічної експертизи відображав радянську модель проведення екологічної експертизи, коли вона застосовувалася до вже майже завершених об'єктів чи проектів. Наслідком негативного висновку екологічної експертизи є автоматична заборона реалізації проекту, що призводить до несумісності економічного зростання з охороною навколишнього природного середовища. Відправлення ж проекту на доопрацювання також не є ефективним рішенням, оскільки збільшує витрати проекту [9, с. 7].

У зазначений період Україна продовжувала активно залучатися до міжнародного досвіду екологічного

оцінювання впливу на довкілля (наприклад, наприкінці 2011 р. ратифіковано Протокол про приєднання України до Договору про заснування Енергетичного Співтовариства).

Але, незважаючи на значні зміни в інституті екологічної експертизи, проблеми, притаманні попередньому періоду, вирішено не було. Так, існувало й залишилося багато проблем практичного характеру щодо реалізації прав громадян на участь у прийнятті рішень, що мають значення для екологічної безпеки, хоча за формальною ознакою законодавство України забезпечує участь громадськості в процедурі екологічної експертизи. (наприклад, будівельні норми ДНД А.2.2.1-2003, Порядок залучення громадськості до обговорення питань щодо прийняття рішень, що можуть впливати на стан довкілля, прийнятий Кабінетом Міністрів України 29.06.2011).

Підписання Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС є точкою відліку нового етапу в модернізації інституту екологічної експертизи та його трансформації в інститут екологічної оцінки впливу на довкілля. Наслідком набуття чинності цього доленосного для України документа є необхідність імплементації більше ніж 150 директив, які гармонізують національний і європейський правовий простір. Серед 23 директив наразі імplementовано лише 23, серед них і Директиву 2011/92/ЄС (хоча неповною мірою, оскільки прийнято лише один із законів, які розроблено для цього).

У червні 2017 р. після тривалої узгоджувальної роботи прийнято Закон України «Про оцінку впливу на довкілля», який набув чинності 18 грудня 2017 р. Цей Закон установлює правові та організаційні засади оцінювання впливу на довкілля, спрямованого на запобігання шкоді довкіллю, забезпечення екологічної безпеки, охорони довкілля, раціонального використання й відтворення природних ресурсів, у процесі прийняття рішень про провадження господарської діяльності, яка може мати значний вплив на довкілля, з урахуванням державних, громадських і приватних інтересів [10]. Він спрямований на приведення законодавства України у відповідність до європейських стандартів, зокрема належну імплементацію в Україні Організації конвенції та Конвенції Еспо, а також Директиви 2011/92/ЄС Європейського Парламенту й Ради про оцінку впливу окремих державних і приватних проектів на навколишнє середовище.

Відповідно до Закону, вплив на довкілля тлумачиться як будь-які наслідки планованої діяльності для довкілля, в тому числі наслідки для безпечності життєдіяльності людей і їхнього здоров'я, флори, фауни, біорізноманіття, ґрунту, повітря, води, клімату, ландшафту, природних територій та об'єктів, історичних пам'яток та інших матеріальних об'єктів чи для сукупності цих факторів, а також наслідки для об'єктів культурної спадщини чи соціально-економічних умов, які є результатом зміни цих факторів (ст. 1).

Оцінювання впливу на довкілля розглядається як процедура, що передбачає:

- підготовку суб'єктом господарювання звіту з оцінювання впливу на довкілля;
- проведення громадського обговорення;
- аналіз уповноваженим органом відповідно до цього Закону інформації, наданої у звіті з оцінювання впливу на довкілля, будь-якої додаткової інформації,

яку надає суб'єкт господарювання, а також інформації, отриманої від громадськості під час громадського обговорення, під час здійснення процедури оцінювання трансграничного впливу, іншої інформації;

- надання уповноваженим органом мотивованого висновку з оцінювання впливу на довкілля, що враховує результати аналізу, передбаченого п. 3 цієї частини;
- урахування висновку з оцінювання впливу на довкілля в рішенні про провадження планованої діяльності (ст. 2).

Суб'єктами оцінювання впливу на довкілля є суб'єкти господарювання, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, які є замовниками планованої діяльності й для цілей цього Закону прирівнюються до суб'єктів господарювання, уповноважений центральний орган, уповноважені територіальні органи, інші органи виконавчої влади, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, громадськість, а у випадках, визначених ст. 14 Закону, держава походження та зачеплена держава.

Порівняно із Законом України «Про екологічну експертизу», у Законі України «Про оцінку впливу на довкілля» наведено перелік об'єктів і діяльності, які можуть мати значний вплив на довкілля і стосовно яких необхідно проходити процедуру оцінювання впливу на довкілля. Так, у ст. 3 наведено розширений, детальний перелік об'єктів, що підлягають оцінюванню впливу на довкілля, наприклад, діяльність щодо поводження з відходами, потужності для інтенсивного вирощування; сільськогосподарське освоєння, рекультивація та меліорація земель (управління водними ресурсами для ведення сільськогосподарства, у тому числі зі зрошенням і меліорацією) на територіях площею 20 гектарів і більше; установки для промислової утилізації, видалення туш тварин і/або відходів тваринництва; діяльність у харчовій промисловості, підприємства текстильної, шкіряної, деревообробної й паперової промисловості продуктивністю понад 1 тону на добу, господарська діяльність, що призводить до скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти, і забір води з водних об'єктів за умови, що водозабір підземних вод перевищує 300 кубічних метрів на добу.

Законом забороняється розпочинати провадження діяльності, яка підпадає під проведення процедури оцінювання впливу на довкілля, без проведення процедури оцінювання впливу на довкілля.

Законом передбачається відповідальність суб'єктів господарювання за порушення ними законодавства про оцінювання впливу на довкілля.

Також передбачається виключення із загального переліку об'єктів оцінювання впливу на довкілля таких, діяльність яких спрямована виключно на забезпечення оборони держави, ліквідацію наслідків надзвичайних ситуацій, наслідків антитерористичної операції на території проведення антитерористичної операції на період її проведення, відповідно до критеріїв, затверджених Кабінетом Міністрів України. Це лише окремі положення, які є новими для екологічного законодавства України й такими, що відповідають європейській моделі оцінювання впливу на довкілля.

Шлях протягом у майже чверть століття у сфері правового забезпечення екологічної оцінки впливу

на довкілля – це шлях поступового відходу від радянських традицій проведення екологічної експертизи до сприйняття європейської моделі екологічної експертизи, це шлях наближення України до міжнародних стандартів у цій галузі, що виявляється в прийнятті у 2017 р. Закону України «Про оцінку впливу на довкілля». Тобто започатковано юридичне оформлення цього інституту на законодавчому рівні. Подальші кроки, які є необхідними для ефективної гармонізації екологічного законодавства України до європейського екологічного законодавства, у цій сфері відносин – прийняття нормативно-правових актів, передбачених цим Законом, відповідно до нього, а також забезпечення приведення органами державної влади їхніх нормативно-правових актів у відповідність до нього. Несвоєчасне виконання цих завдань неминуче стане причиною колізій і знизить той ефект, який має бути під час побудови нового механізму запобігання негативному впливу на навколишнє середовище.

Література

1. Андрейцев В.І. Екологічне право: курс лекцій: навчальний посібник. Київ: Вентурі, 1996. 208 с.
2. Караїм О.А. Екологічний менеджмент і аудит: методичні рекомендації до практичних робіт. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. 260 с.
3. Колєнов О.М. Стан правового забезпечення державної екологічної політики України. URL: nuczu.edu.

ua/sciencearchive/.../2016-ch3/Visnyk_NUCZU_22_2016_2(5).pdf.

4. Оцінка впливу на довкілля та участь громадськості: аналітичний порівняльний огляд європейського й українського законодавства та рекомендації щодо впровадження європейських стандартів в Україні. Львів: ЕПЛ, 2013. 96 с.

5. Островерх О.О., Ковалевська Т.М. Природоохоронне законодавство та охорона праці: конспект лекцій. Харків: НУЦЗУ, 2011. 162 с.

6. Про екологічну експертизу: Закон України від 9 лютого 1995 р. ВВР України. 1995. № 8. Ст. 54.

7. Лазор О. Екологічна експертиза: теорія, методологія, практика: монографія. Львів: Ліга-Прес, 2002. 364 с.

8. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17 лютого 2011 р. ВВР України. 2011. № 34. Ст. 343.

9. Малигіна К. Інститут екологічної експертизи в Україні – модернізація на європейський лад. Європейські акценти. 2012. № 16. С. 1-9.

10. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23 травня 2017 р. Офіційний вісник України. 2017. № 50. Ст. 1549.

*Гоштинар С. Л.,
доцент кафедри трудового,
земельного та екологічного права
Одеського державного університету
внутрішніх справ*

ПРОФІЛАКТИКА ТА ЗАПОБІГАННЯ НЕЗАКОННОМУ ЗАВОЛОДІННЮ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ

Кіріленко Ф. О., Мінаєв Д. Д.

Дослідження присвячене комплексному аналізу кримінологічної характеристики та запобігання незаконному заволодінню транспортними засобами. Зроблено спробу надати характеристику кримінально-правовим ознакам незаконного заволодіння транспортним засобом. Встановлено кількісні та якісні показники незаконного заволодіння транспортними засобами та систему заходів запобігання незаконному заволодінню транспортними засобами. Основний акцент зроблено на попередженні незаконних заволодінь транспортом.

Ключові слова: оперативно-розшукова характеристика, злочин, незаконне заволодіння, транспортний засіб, склад злочину, кримінальна відповідальність, кримінальне покарання.

Исследование посвящено комплексному анализу криминалистической характеристики и предотвращения незаконного завладения транспортными средствами. Сделана попытка предоставить характеристику уголовно-правовым признакам незаконного завладения транспортным средством. Установлены количественные и качественные показатели незаконного завладения транспортными средствами и система мер предотвращения незаконного завладения транспортными средствами. Основной акцент сделан на предупреждении угонов транспорта.

Ключевые слова: оперативно-розыскная характеристика, преступление, незаконное завладение, транспортное средство, состав преступления, уголовная ответственность, уголовное наказание.

The study is devoted to the complex analysis of criminological characteristics and prevention of illegal possession of vehicles. An attempt was made to give a description of the criminal legal features of illegal possession of a vehicle. Quantitative and qualitative indicators of illegal possession of vehicles and a system of measures to prevent the illegal possession of vehicles have been established. The main emphasis is on preventing illegal possession of transport.

Key words: operative-search characteristic, crime, illegal possession, vehicle, crime, criminal liability, criminal punishment.

Постановка проблеми. Із розвитком транспортної системи та збільшенням кількості транспортних засобів зростає і рівень злочинів, пов'язаних із незаконним заволодінням транспортом, кількість загиблих і поранених у дорожньо-транспортних пригодах, завдаються величезні матеріальні збитки як державі загалом, так і громадянам зокрема. Злочини, пов'язані з незаконним заволодінням транспортними засобами, мають високу латентність. Для них характерні тимчасові цикли, які умовно можна позначити як сезон експлуатації, коли відбувається більша частка крадіжок і викрадень АМТ, а також сезон консервації – це крадіжки в нічний час (з 18 до 6 год.), та викрадення в денний та вечірній час (з 18 до 24 год.). Це зумовлено малолюдністю

вулиць, недбалістю власників АМТ тощо. Тому одним із основних завдань Національної поліції в оперативно-розшуковому попередженні має бути охорона майна від протиправних посягань.

Свого часу дане питання вивчалось К.В. Антоновим, Д.В. Гребельським, В.С. Кубарєвим, І.В. Кубарєвою, В.Ф. Луговиком, В.Д. Пчолкіним, К.М. Тарсуковим, Ю.М. Худяковим, М.Л. Шелухінін, В.П. Шиєнком та ін. У своїх дослідженнях вони здебільшого торкалися визначення способів незаконного заволодіння переважно автотранспортними засобами.

Метою і завданням статті є аналіз стану незаконного заволодіння транспортними засобами в Україні, їх оперативно-розшукова характеристика та розгляд деяких проблемних питань під час організації профілактики незаконного заволодіння транспортом.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні викрадення машин – чи не найбільша судина в системі вуличного криміналу в країні та є одним із найбільш суспільно небезпечних злочинів. Зазначене зумовлено не тільки питомою вагою цих кримінальних правопорушень до їх загальної кількості, але й суттєвістю шкоди завданої громадянам у зв'язку з високою вартістю автомобілів. Практика свідчить, що низький рівень покупної спроможності населення зумовлює великий попит на вживані автомобілі та запчастини до них та поширення цього виду злочину.

Так, серпневі продажі вживаних автомобілів в Україні відносно серпня 2016 р. зросли в 19 разів (5185 од.). У той же час продажі нових машин за цей період зросли лише на 14 відсотки (6400 од.). За даними Державної фіскальної служби, в країні перебуває близько 65000 незаконно ввезених у режимі транзиту та тимчасового користування транспортних засобів з іноземною реєстрацією. Власники цих машин є споживачами запчастин із викрадених авто.

Зазначимо, що раніше автомобілі викрадали переважно на замовлення чи перепродаж, проте нині замарна кількість викрадень дозволяє «перевізникам» не ускладнювати життя, зливаючи непопулярні викрадені машини на «сірі» розбірки – місця, часто у звичайному гаражі, де машину без документів розбирають на запчастини, продаючи далі через інтернет.

Факторів, що зумовлюють таку ситуацію, немало. Можна називати і вкрай складну економічну ситуацію, бойові дії на Сході України, галопуючу інфляцію, втрату робочих місць та інше – все це призводить до ускладнення криміногенної ситуації в країні в цілому та недостатньо суворого покарання за скоєння злочину (штрафи, умовні терміни позбавлення або обмеження волі тощо). Кількості угонів сприяє і недостатній контроль за функціонуванням ринку вживаних автомобілів, запчастин, пунктів прийому металобрухту з боку органів державної влади та місцевого самоврядування, недосконала система реєстрації та обліку автотранспорту, яка дозволяє легалізувати викрадені авто, а також відсутність регулярного технічного огляду приватного автотранспорту.

Керування викраденим транспортним засобом, як правило, здійснюється з порушенням Правил дорожнього руху України (перевищення швидкості, проїзд на забороняючі знаки та сигнали світлофора, рух уночі без увімкнутих фар тощо) та створює смертельну загрозу для всіх учасників дорожнього руху. До тяжких наслідків для оточуючих часто призводить і керування транспортним засобом особами, які не мають достатніх навичок водіння.

Значну загрозу для здоров'я і життя людей становить заволодіння транспортним засобом у поєднанні з насильством, а також скоєне особами в стані наркотичного чи алкогольного сп'яніння.

За даними Єдиного реєстру досудових розслідувань, у 2016 р. у порівнянні з 2015 р. на 6,7% зросла кількість фактів незаконного заволодіння транспортом (з 11423 до 12188). Натомість відсоток розкриття цього виду злочину зменшився. Так, за даними ЄРДР, у 2016 р. повідомлення про підозру було вручено лише у 2827 випадках зареєстрованих кримінальних правопорушень (23% від загальної кількості облікованих), що на 4% менше, ніж у 2015 р. (3110 або 27%). До суду ж з обвинувальним актом скеровано кримінальних проваджень на 14,5% менше (2345 проти 2686 у 2015 р.). Станом на кінець 2016 р. без прийнятого кінцевого рішення залишалося 9658 кримінальних правопорушень, пов'язаних із викраденням транспорту, проти 8533 у 2015 (збільшення на 13,2%).

Аналіз статистики за регіонами України підтверджує зростання кількості викрадень у 2015 р. в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Київській, Одеській, Полтавській областях та місті Києві, де було вчинено більшу частину (6976 або 61,6%) від загальної кількості зареєстрованих (11324) злочинів.

У 2016 р. складна криміногенна ситуація спостерігалася в Дніпропетровській, Запорізькій, Київській, Одеській, Харківській областях та місті Києві, де було вчинено 7010, або 57,9% злочинів від загальної кількості зареєстрованих. Так, кількість фактів незаконного заволодіння транспортом у місті Києві зросла на 2,8% (1929 проти 1877) порівняно з 2015 р., а порівняно з 2014 р. – на 44% (1334). В Одеській області – на 31%, або 1467 проти 1118 у 2015 р. (у 2014 р. – 821). У Київській області вчинено 941 злочин, що на 13,5% більше порівняно з попереднім роком (829) та майже вдвічі більше, ніж у 2014 р. (493). У Запорізькій області у 2016 р. зростання склало 13,3% (637 проти 562) та 16,6% порівняно з 2014 р. (546).

У 2017 р. структура незаконних заволодінь транспортними засобами в цілому відповідає попереднім рокам. Із 6011 незаконних заволодінь – 1542 автомобілі виробництва України та РФ (Zaz-Daewoo та BA3); 1340 автомобілів виробництва Японії та Німеччини (380 одиниць Toyota), 206 – Mercedes, 158 – Lexus, 147 – Honda, 124 – BMW, 80 – Mitsubishi, 64 – Audi), а також Range (Land) Rover – 76, Acura – 22, Chevrolet – 84 тощо; 2243 одиниць мототранспорту та 269 – вантажних автомобілів, тракторів інших транспортних засобів. Усього викрадено понад 750 автомобілів преміум-класу, з них: у місті Києві – 329 (Toyota – 99, Lexus – 71, Honda – 41, Range-Rover – 39, Mazda – 33, Mercedes – 18, BMW X5, X6 – 12, Acura – 8, Audi Q5-Q7 – 8, та інші); в Одеській області – 90 (Toyota – 40, Lexus – 15, Mazda – 10, Range-Rover – 7, BMW X5, X6 – 1, Mercedes – 3, Honda – 8,

Porsche – 2, Acura – 4); у Київській області – 69 (Toyota – 32, Honda – 14, Lexus – 8, Mercedes – 7, Volkswagen – 4, BMW X5, X6 – 2, Acura – 1, Mitsubishi – 1); у Дніпропетровській – 49 (Toyota – 20, Lexus – 19, Honda – 4, Audi Q5-Q7 – 2, Volkswagen – 2, Range-Rover – 1, Jaguar – 1); у Львівській – 34: (Toyota – 11, Honda – 7, Mazda – 7, BMW X5, X6 – 4, Range-Rover – 3, Lexus – 1, Volkswagen – 1); у Харківській області – 31 (Toyota – 16, Lexus – 8, BMW X5, X6 – 2, Mercedes – 2, Porsche – 2, Mazda – 1).

У 2017 р. найбільш складна криміногенна ситуація, пов'язана з викраденням транспортних засобів, склалася в місті Києві (1005), Одеській (737), Дніпропетровській (732), Київській (425), Харківській (327), Львівській (222) та Черкаській (207) областях. Тут було скоєно 3655 злочинів, що становить 60,8% від загальної кількості зареєстрованих.

Деякої позитивної динаміки в розкритті цих злочинів досягнуто у Вінницькій (+21), Волинській (+2), Донецькій (+5), Запорізькій (+4), Івано-Франківській (+6), Київській (+24), Луганській (+19), Львівській (+21), Одеській (+22), Харківській (+15), Херсонській (+2), Чернігівській (+15), Чернівецькій (+1) областях та у місті Києві (+2).

При цьому в Європі останні десять років кількість угонів суттєво скоротилася. Наприклад, у Франції, яка є лідером в Європі за кількістю викрадених авто, в 2016 р. скоєно 110 тис. таких злочинів, проти майже 500 тис. у 2006 р., а відсоток розкриття злочинів становить близько 33%. Цьому сприяло впровадження систем відео фіксації, ефективна робота поліції із розшуку викрадених авто та боротьба із ринками їх збуту. Схожа ситуація і в Італії, де повертають власникам від 36% до 72% викрадених авто.

На відміну від України, в Німеччині, де викрадають в основному бюджетні автомобілі, злочинці цікавляться виключно дорогими й дуже дорогими авто на кшталт BMW X6 та в середньому викрадають близько 18 тис. авто з наявних у населення 60 млн. Більша частина автомобілів, викрадених у Західній Європі, реалізується в пострадянських країнах, оскільки легалізувати їх у державах ЄС практично неможливо. Поряд із повним контролем над ринками збуту це стало вирішальним фактором у боротьбі з угонами транспортних засобів.

Деякі позитивні зрушення в боротьбі з цим видом злочину в Україні відбулися у 2017 р. Так, за 8 місяців зареєстровано 6011 незаконних заволодінь транспортом, що на 2244 (27,2%) менше, ніж за такий самий період 2016 р. (8255). Ужитими заходами розкрито 1771 злочин, що на 85 більше (1686) порівняно з попереднім періодом, при цьому питома вага становить 29,5% проти 20,4%.

У два рази зменшується кількість угонів, скоєних за участю неповнолітніх – з 635 у 2014 р. до 318 у 2016 р. Позитивна динаміка спостерігається також у групових заволодіннях транспортом – на 45,6% (з 622 випадків у 2014 р. до 427 у 2016 р.), раніше судимими особами – на третину (з 1215 у 2014 р. до 911 у 2016 р.), та майже на дві третини особами, які перебували у стані алкогольного сп'яніння (з 802 у 2014 р. до 493 у 2016 р.). У розшуку перебувало 259 викрадачів автотранспорту, з яких 125 – розшукано.

Це свідчить про певне покращення стану оперативної-розшукової діяльності Національної поліції (взаємо-

дія з навчальними закладами та громадськими організаціями, превентивна робота з проблемними підлітками та особами, які раніше притягувалися до кримінальної чи адміністративної відповідальності тощо).

Актуальним залишається питання з обрання підозрюваним запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Це, насамперед, стосується викрадачів престижних іномарок, що надає можливість продовжувати останнім свою протиправну діяльність, особливо під час їх ухилення від кримінальної відповідальності.

Приклад. Затриманого 14.08.2015 р. Бомберука А.В., уродженця м. Севастополь випущено з-під варти під заставу в 200 тис. грн., що в 4 рази менше від завданих ним збитків за викрадення автомобіля Infiniti QX 70 вартістю 850 тис. грн. в м. Одеса. На сьогодні його оголошено в розшук.

Із 1771 установлених осіб в поточному році лише 461 взято під варту та 263 під домашній арешт. Однак для викрадачів авто престижних марок чинне законодавство України не є стримуючим фактором, а держава фактично виступає в ролі «податкового інспектора», який у разі встановлення особи зловмисника лише «оподатковує» його незначною сумою грошей.

Невирішеним залишається питання з розкриття незаконних заволодінь автомобілями престижних марок по «гарячих слідах». Початкова кваліфікація слідчими підрозділами кримінальних правопорушень за ч. 1 ст. 289 КК України не відповідає тяжкості завданого збитку та призводить до затягування внесення відомостей до ЄРДР, що виключає можливість невідкладного проведення за кримінальними провадженнями комплексу негласних слідчих (розшукових) дій із використанням можливостей підрозділів оперативно-технічних заходів та оперативної служби.

Приклад. 08.06.2017 в м. Харкові незаконно заволоділи автомобілем «Lexus RX 350» (номерний знак АХ8855АН), який за заявою власника коштує понад 65 000 \$. Цей факт кваліфіковано та внесено до ЄРДР за частиною 1 ст. 289 КК України.

Як бачимо, без запровадження системи ефективного контролю за функціонуванням ринку вживаних авто та запчастин до них, без удосконалення порядку реєстрації та обліку автотранспорту, які унеможливають легалізацію викраденого транспорту, вдосконалення чинного законодавства в цій сфері, а також без проведення широкої роз'яснювальної та профілактичної роботи серед населення і подальшого розвитку всеохоплюючої системи автострахування цей вид злочину і надалі буде спричиняти великі збитки громадянам України. Значну роль у покращенні становища має відігравати оволодіння поліцейськими ефективними методиками розшуку викрадених автомобілів.

В Україні ще з початку 90-х років існує система стійких злочинних угруповань, які спеціалізуються на скоєнні цього виду злочину не тільки в межах області, регіону чи держави, але й за їх межами.

Характерною рисою злочинних груп, які займаються угонами автомобілів, є орієнтація на певні види автотранспортних засобів, що мають попит на споживчому ринку, гарний товарний вигляд і високу вартість. Групи відрізняється стійкістю відносин, розподілом ролей і наявністю ієрархії, використанням однотипних способів скоєння злочинів та каналів збуту викраденого. У залежності від масштабу злочинної діяльності,

ступеня згуртованості, одержуваних доходів і меж впливу можна виділити декілька типів груп, що спеціалізуються на крадіжках автотранспорту.

Місцеві злочинні групи. Діють в межах одного населеного пункту чи району за місцем проживання і складаються з молоді. Їх організаційна структура не дуже висока; крім крадіжок авто, учасники скоюють й інші злочини.

Регіональні злочинні групи. Складаються з більш старшої вікової категорії, діпазон дії в межах міста, області, регіону. Усередині групи існує розподіл обов'язків на організаторів, виконавців та осіб, що здійснюють демонтаж, переробку та збування викрадених машин.

Міжрегіональні злочинні групи. Вплив поширюється на декілька регіонів. Територіальний розмах їх діяльності можливий завдяки суворій дисципліні, плановості дій, чіткому розподілу ролей, ієрархії, спільності інтересів, використанню сучасних технічних засобів під час здійснення злочинів.

Транснаціональні злочинні групи. Мають більш досконалу організацію діяльності, яка виходить за межі держави. Маючи риси, властиві міжрегіональним групам, вони складаються з декількох блоків і більш законспіровані. Для них характерні корумповані зв'язки з посадовими особами державних установ, прикордонної, митної служб та правоохоронних органів. Предметом посягання транснаціональних груп є, як правило, дороги іномарки.

Приклад. На початку 2017 р. затримано транснаціональну злочинну групу в складі шести осіб, які викрадали автомобілі преміум-класу на території України та Республіки Молдова. На сьогодні найбільше таких злочинних угруповань діє в Одеській, Київській областях та місті Києві. Однією з проблем під час розкриття таких злочинів є небажання потерпілих співпрацювати з правоохоронцями.

За наявною інформацією, близько 20% викрадених автомобілів преміум-класу було повернуто власникам за грошовий викуп у сумі від 20-50 відсотків від його ринкової вартості (розмір суми залежить від року випуску автомобіля, його фактичного технічного стану, матеріального становища власника, наявності в салоні автотранспорту документів, цінних предметів, кількості «посередників», які беруть участь в його поверненні і т.д.). У 2015 р. в такий спосіб було повернуто понад 150 автомобілів, у т.ч. понад 45 автомобілів в Одеській області та понад 80 у місті Києві.

Приклад. «Range-Rover-Land-Rover», яким незаконно заволоділи у ніч на 16.08.2015 в м. Одеса, на вул. Академіка Віліамса, 59/1 д.з. ВН 0707 ЕК, який належить Степанову М.В. «Lexus-LX570», яким незаконно заволоділи 06.09.2015 в період часу з 17:40 до 18:00 в м. Одеса, на вул. Тініста, 9/12, д.з. ВН 4179 ЕІ, який належить Голобову І.В.

У 2016 р. в Одеській, Київській областях та місті Києві за грошову винагороду було повернуто понад 170 автомобілів. Усього у 2016 р. припинено протиправну діяльність 96 осіб у складі 38 злочинних груп, причетних до викрадення 85 автомобілів престижних марок та 45 преміум-класу.

У 2017 р. в Харківській області викрито злочинну організацію, до складу якої входило шість осіб, причетних до викрадення автомобілів Toyota, три організовані злочинні групи та двадцять дві без ознак орга-

нізованості, які вчинили викрадення 113 автомобілів, у т. ч. 60 авто преміум-класу.

Аналіз свідчить, що незаконне заволодіння автотранспортом відбувається шляхом сканування сигналізації чи вільного доступу, переважним чином на стихійних автостоянках, паркінгах торгово-розважальних центрів, супермаркетів, ринків та вулицях міст із найбільш розгорнутою дорожньо-транспортною інфраструктурою. Удвічі менше викрадається авто з гаражів та зі стоянок, що охороняються. Під час проникнення в гаражі можна виділити 5 найбільш поширених їх способів, деякі з них потребують великої фізичної сили, спеціальних навичок та інструментів, а саме: підбір ключа; віджим воріт, зріз петель, замків, злам гаражних воріт та пролом стіни.

Специфічність розслідування та розкриття угонів автомобілів зробила необхідним виділення цього напрямку в якості самостійного напрямку роботи в підрозділах карного розшуку та досудового слідства, закріплення за ним найбільш досвідчених поліцейських. У залежності від обсягу вихідної інформації про особу, що вчинила злочинне діяння, і предмету посягання можна виділити три типи для цієї категорії злочинів ситуації: особа, яка вчинила злочин, відома, і викрадене авто виявлено; особа, яка вчинила злочин, не відома, але викрадене авто виявлене; особа, яка вчинила злочин, не відома, викрадене авто не виявлено.

У першому випадку система слідчих дій може бути така: затримання підозрюваних, їх допит; обшук за місцем проживання та роботи; накладання арешту на майно, огляд місця події і предметів, наприклад, знарядь злочину; огляд транспортних засобів, які належать потерпілим чи підозрюваним; допит потерпілих і свідків; виїмка та огляд документів на викрадений транспорт; отримання зразків для здійснення порівняльного дослідження, призначення криміналістичних та інших експертиз; пред'явлення затриманих і виявлених речей для впізнання; перевірка та уточнення показань на місці, проведення очних ставок, слідчих експериментів тощо.

У другому випадку зусилля слідчого мають бути скеровані на максимальне використання можливостей з дослідження виявленого транспортного засобу. Для цього необхідно: оглянути місце події, транспортний засіб і місцевість, де він був виявлений; допитати свідків, співробітників патрульної служби про обставини крадіжки потерпілого та інших обізнаних осіб (сторожів, охоронців, посадових та матеріально-відповідальних осіб та ін.); зробити виїмку і огляд документів на викрадений транспортний засіб; отримати необхідні зразки для порівняльного дослідження; в залежності від результатів огляду призначити судові експертизи: біологічну, дактилоскопічну, товарознавчу, транспортно-трасологічну, автотехнічну, експертизу відновлення знищених маркувальних виробів, слідів накладення (мікрочастинок) та ін.

У третьому випадку необхідно організувати розслідування найбільш складно, оскільки повністю відсутні відомості про особу, що вчинила злочин, і місце знаходження викраденого транспорту. У цьому випадку доцільно починати розслідування з висунення загальних версій. Надалі, з урахуванням даних криміналістичної характеристики крадіжок автотransпортних засобів, розробляють типові версії. Основою для висунення типових версій слугують не стільки фактичні дані, скільки

професійний досвід, інтуїція слідчого, а також результати узагальнення судово-слідчої практики і знання оперативної обстановки на території, що обслуговується.

Під час здійснення первинних слідчих дій проводиться огляд місця події, допит та огляд (у разі необхідності) потерпілого, допит свідків, огляд документів та виявлених предметів, призначення судово-медичних і криміналістичних експертиз тощо. Саме ці слідчі дії мають бути спрямовані на встановлення події злочину, способу й слідів його вчинення, злочинців, що сховалися, викраденого транспорту та інших обставин.

Доречно вказати, що будь-який транспортний засіб, який був отриманий кримінальним шляхом, на деякий час поміщається в безпечне місце, яке і в спеціальній літературі, і в побуті отримало назву «відстійника». Відстійник може бути як у населеному пункті, де було вчинено крадіжку, так і за його межами, в т. ч. в іншій області. Слід територіально виділити відстійники машин, розташовані в інших населених пунктах, і в місцевості, де була здійснена крадіжка. Для приховування транспорту злочинці можуть використовувати як свої особисті гаражі, так і родичів, знайомих, платні стоянки тощо. Для відстійників широко використовуються гаражі незнайомих людей, які здаються в оренду за оголошеннями. При цьому орендодавці, окрім імені чи номеру мобільного телефону, не мають інших даних про особу, яка знімає гараж. Навіть під час виявлення автомобіля в гаражі довести участь у крадіжці орендаря приміщення практично неможливо.

Під час розгляду способів приховування крадіжки варто зауважити не тільки на місце зберігання викраденого автомобіля, а й на подальшу його легалізацію. Для збуту авто як єдиного цілого потрібно змінити його зовнішній вигляд та ідентифікаційний номер. Під час зміни номерів агрегатів автомобіля найбільш поширеними є часткова або повна зміна заводського ідентифікаційного номеру кузова та двигуна шляхом видалення первинного номера і набивання на його місце нового; заміна номерного агрегату викраденої автомашини. Існує дешевий і ефективний спосіб придбання пошкодженого в аварії транспортного засобу, коли фактично купуються за копійчану ціну документи на автомобіль, що не підлягає відновленню, та металу, що залишився від нього. Із пошкодженої машини береться блок номерного двигуна і встановлюється на викрадений автомобіль. Права передня стійка кузова із заводським номером вварювати на місце «чашки» легалізованого автотранспортного засобу. За хорошою якістю роботи відрізати кустарний зварний шов від заводського досить важко. Під час більш ретельного вивчення перевіряється наявність у багажному відділенні автомобілів ВАЗ платівки, яка дублює номер кузова, і відповідність цього номера.

Окрім заміни справжніх ідентифікаційних номерів, важливу роль відіграє зміна зовнішнього вигляду автомобіля. Для цього можна змінити його колір, чохла, вилучити чи навпаки встановити різні предмети декорування і т.п. Під час легалізації викрадених авто використовують такі методи, як використання підроблених документів чи внесення в бланки суворої звітності неправдивих відомостей.

Щоб захистити автомобіль від угону, власникам необхідно вжити ряд попереджувальних заходів, наприклад, обладнати автомобіль протиугінними при-

ладами, встановити систему відеофіксації, замикати машину, залишаючи її навіть на короткий час, на ніч залишати автомобіль у гаражі чи на стоянці, яка охороняється, не залишати авто на пустирі чи в іншому місці з поганим освітленням тощо.

У разі викрадення необхідно звернутися із заявою до Національної поліції, розмістити оголошення в соціальних мережах, запропонувати винагороду за будь-яку інформацію щодо авто, однак для перевірки отриманої інформації залучати поліцію. При цьому не забувати переглядати сайти продажу вживаних автомобілів, де крадії іноді пропонують на продаж онлайн викрадений автомобіль із транзитними або чужими номерами.

Разом із цим є доцільним регулярне відпрацювання Національною поліцією, органами місцевої влади та громадськості об'єктів дорожньо-транспортної інфраструктури (СТО, автомайстерні, розборки, шроти та ін.), здійснення контролю за точками збуту вживаних автозапчастин, моніторинг мережі Інтернет, інших відкритих джерел інформації.

Висновки. Підсумовуючи результати дослідження, можна зробити загальний висновок, що на законодавчому рівні необхідно внести зміни до КК України із запровадження більш суворого покарання за вчинення цього виду злочину. Окрім цього, необхідно створити систему уповноважених пунктів технічного контролю різних форм власності, які здійснюватимуть огляд транспортних засобів та матимуть право видавати сертифікат придатності їх до експлуатації. Обов'язковою умовою надання ліцензій на цей вид діяльності має бути перевірка на легальність транспортного засобу та відповідність номерних запчастин.

Крім цього, розвиток оперативно-розшукового попередження незаконного заволодіння автотранспортом у сучасних економічно-політичних реаліях має ґрунтуватися на підвищенні якості проведення відповідних заходів без залучення додаткових кадрів шляхом внесення змін до організаційної структури попередження. При цьому керівну роль має відігравати керівник відповідного підрозділу карного розшуку, а допоміжну – Державтоінспекції.

Для попередження даного виду злочину необхідно здійснювати відповідний аналіз оперативної обстановки, а також кримінологічний аналіз характерних рис особистості злочинця в українському сегменті. Обираючи найбільш ефективні заходи протидії незаконному заволодінню транспортними засобами, потрібно постійно вивчати зарубіжний досвід та впроваджувати в діяльність українських правоохоронних органів ті новації, які свого часу показали позитивний результат у західних країнах.

Література

1. Закон України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/580-19>.
2. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування (2013-2016 рр.): статистична інформація Генеральної прокуратури України. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>.
3. Звітність: судова статистика (2010–2016 рр.). Судова влада України: офіційний веб-портал. URL: http://court.gov.ua/sudova_statystyka/.
4. Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань: затв. наказом Генер. прокурора України № 69 від 17 серп. 2012 р.
5. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень – червень 2016 року, затверджений наказом ГПУ від 23.10.2012 № 100.
6. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, затверджений наказом ГПУ від 23.10.2012 № 101.
8. Статистичні дані Держслужби статистики України від 23.08.2016 № 10.2-15/154-16. К.: Держслужба, 2016.

Кіріленко Ф. О.,
кандидат юридичних наук,
заступник начальника
управління медіакомунікацій
Міністра Департаменту
організаційної-апаратної роботи
Міністерства внутрішніх справ України

Мінаєв Д. Д.,
адвокат

ДЕРЖАВНИЙ АРХІТЕКТУРНО-БУДІВЕЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ ЯК ЗАСІБ РЕГУЛЮВАННЯ ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ МІСТОБУДІВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Кузніченко О. В., Околович М. Є.

У статті проведено дослідження інституту державного архітектурно-будівельного контролю та його застосування під час регулювання містобудівної діяльності органами місцевого самоврядування.

Ключові слова: міське самоврядування, містобудівна діяльність, державний контроль, державний архітектурно-будівельний контроль, нормативно-правове регулювання містобудівної діяльності.

В статье проведено исследование института государственного архитектурно-строительного контроля и его применение при регулировании градостроительной деятельности органами местного самоуправления.

Ключевые слова: местное самоуправление, градостроительная деятельность, государственный контроль, государственный архитектурно-строительный контроль, нормативно-правовое регулирование градостроительной деятельности.

The article researches the state architectural and building control and its application during the town planning activities of the local authorities.

Key words: local self government, town planning, state control, state architectural and building control, legislative regulation of the town planning activities.

Постановка проблеми. Державний контроль у сфері містобудівної діяльності спрямований на попередження та протидію порушенням містобудівного законодавства. Завдяки системі органів державного архітектурно-будівельного контролю впроваджується державна регуляторна політика в містобудівній сфері, завданням якої є створення передумов для вільного розвитку суб'єктів будівельної галузі, забезпечення будівництва надійних та безпечних будівель та споруд. У межах державної політики децентралізації законодавчим органом прийнято низку змін до законів України, яким повноваження державного містобудівного контролю делеговано виконавчим органам місцевого самоврядування [1].

Однак через недосконалість системи місцевого самоврядування, через наявність великої кількості нерегульованих питань, пов'язаних із місцевим нормотворенням, та інші об'єктивні чинники в організації контрольної діяльності у цій сфері існують проблеми, від розв'язання яких залежить рівень захисту інтересів забудовників та територіальних громад, тобто приватних та публічних інтересів.

Із метою покращення механізмів делегованих повноважень державного контролю у сфері містобудування шляхом проведення теоретичних розвідок, аналізом локальних нормативно-правових актів місцевого самоврядування, адміністративної та судової практики необхідно визначити проблемні питання, які впливають на ефективність функціонування державного архітектурно-будівельного контролю виконавчими органами місцевого самоврядування та визначити пріоритети подальших досліджень.

Ступінь наукової розробки проблеми. Питання правового регулювання державного контролю розглядали В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, Л.К. Воронова, В.М. Гаращук, О.Ю. Грачева, А.В. Дмитренко, М.В. Задорожний, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, Т.Я. Коцкулич, Н.П. Матюхіна, А.А. Нечай, Н.Р. Нижник, С.О. Ніщимна, О.В. Лиско, Н.Б. Паліга, Н.В. Савченко, О.В. Сударенко та інші дослідники. Однак питання містобудівного контролю виконавчими органами місцевого самоврядування через низку новелальних норм у законодавстві направленою на регулювання повноважень місцевого самоврядування та містобудівної діяльності є недослідженим та потребує вивчення.

Завданням публікації є визначення актуальних проблем державного архітектурно-будівельного здійснюваного виконавчими органами місцевого самоврядування. Розкрити негативний вплив існуючих проблем на функціонування механізмів містобудівного контролю.

Виклад основного матеріалу. Державний архітектурно-будівельний контроль, що здійснюється органами місцевого самоврядування в порядку реалізації делегованих містобудівних повноважень, установлених пунктом «б» частини 1 статті 31 Закону України «Про міське самоврядування в Україні», належить до засобів адміністративно-правового регулювання містобудівної діяльності [1]. Розглядаючи явище державного архітектурно контролю, можна вказати на багатоаспектність його як явища.

В.Б. Авер'янов пояснює державний контроль «об'єктивно обумовленим явищем, що існує за всіх типів і видів державного устрою, спрямованим на ефективне виконання поставлених перед державою завдань» [2, с. 343], у нашому випадку – завдань правового регулювання відносин у сфері містобудування.

Контроль (як засіб правового регулювання) у юридичній літературі розглядається по-різному. Довідкові та енциклопедичні джерела подають короткі визначення: одна із форм здійснення влади, яка забезпечує дотримання встановлених приписів [3, с. 68], перевірка, спостереження з метою перевірки [4, с. 256];

В.М. Гаращук пояснює контроль «складовою частиною (елементом) управління, що забезпечує систематичну перевірку виконання Конституції України, законів України, інших нормативних актів, додержання дисципліни й правопорядку та полягає у втручанні контролюючих органів у оперативну діяльність підконтрольних органів, наданні їм обов'язкових для виконання вказівок, припиненні, зміні чи скасуванні актів управління, вжитті заходів примусу щодо підконтрольних органів» [5, с. 246].

О.Ф. Андрійко вважає, що державний контроль у сфері управління варто розглядати спостереженням за відповідністю діяльності керованого об'єкта тим приписам, які він отримав від керуючого суб'єкта та виконанням прийнятих рішень, він є конкретним і самостійним [6, с. 12].

Цю категорію можливо розглядати в різних площинах: як спосіб забезпечення законності й дисципліни; як стадію управління; як функцію державного управління. Контроль є системою спостереження та перевірки процесу функціонування підконтрольного об'єкта з метою оцінки відповідності фактичного стану справ законодавчим приписам та іншим вимогам, виявлення та усунення можливих порушень або інших відхилень від заданих параметрів [16, с. 195].

Як спостереження, перевірки чи нагляду за функціонуванням відповідного об'єкта з метою отримання об'єктивної та достовірної інформації про стан справ на ньому, під час якого контролюючий суб'єкт наділений правом втручання в оперативну діяльність підконтрольного об'єкта, визначив державний контроль В.О. Ромасько, віднісши його до неправових форм державного управління, оскільки він не породжує, не змінює та не припиняє адміністративних правовідносин, проте він є підставою для наступного вчинення його суб'єктами дій юридичного характеру [7, с. 28-30].

І.М. Миронець визначає контроль як функцію, яку держава здійснює з метою перевірки дотримання і виконання поставлених завдань, прийнятих рішень та правомірності, яка полягає у спостереженні та перевірці розвитку системи і всіх її елементів відповідно до визначених напрямів, а також у попередженні можливих помилок і суб'єктивних неправомірних дій, що суперечать чи слугують стимулюючими чинниками такого розвитку [8, с. 130]. У контексті адміністративно-правового регулювання будівельної діяльності автор визначила державний контроль однією з функцій державного управління, що є комплексом адміністративних заходів, спрямованих на забезпечення дотримання учасниками будівельної діяльності вимог будівельного законодавства [8, с. 131].

Крім цього, дослідниця сформулювала наукове визначення державного архітектурно-будівельного контролю як системи заходів, які здійснюються державними органами, наділеними повноваженнями з управління будівельною діяльністю щодо аналізу, перевірки та спостереження за дотриманням установлених правил, норм, стандартів та управлінських рішень у будівельній діяльності [8, с. 134].

Відповідно до статті 1 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», державний нагляд (контроль) – діяльність уповноважених законом центральних органів виконавчої влади, територіальних органів, державних колегіальних органів, органів виконавчої влади Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування (органів державного нагляду (контролю)) в межах повноважень, передбачених законом, щодо виявлення та запобігання порушенням вимог законодавства суб'єктами господарювання та забезпечення інтересів суспільства, зокрема належної якості продукції, робіт та послуг, допустимого рівня небезпеки для населення, навколишнього природного середовища [9].

Відповідно до статті 41 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності», державний архітектурно-будівельний контроль – це сукупність заходів, спрямованих на дотримання замовниками, проектувальниками, підрядниками та експертними організаціями вимог законодавства у сфері містобудівної діяльності, будівельних норм, стандартів і правил під час виконання підготовчих та будівельних робіт [10].

Термін «державний архітектурно-будівельний контроль та нагляд» використовується в Законі України «Про архітектурну діяльність», у статті 10 якого зазначено, що для «забезпечення під час забудови територій, розміщення і будівництва об'єктів архітектури додержання суб'єктами архітектурної діяльності затвердженої містобудівної та іншої проектної документації, місцевих правил забудови населених пунктів, вимог вихідних даних, а також із метою захисту державою прав споживачів будівельної продукції здійснюється в установленому законодавством порядку державний архітектурно-будівельний контроль та нагляд» [11].

Зі змісту пункту 1 Порядку здійснення державного архітектурно-будівельного контролю, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 23.05.2011 №553, вбачається, що державний архітектурно-будівельний контроль – це заходи, спрямовані на дотримання замовниками, проектувальниками, підрядниками та експертними організаціями (суб'єкти містобудування) вимог законодавства у сфері містобудівної діяльності, будівельних норм, стандартів і правил під час виконання підготовчих та будівельних робіт [12].

Відповідно до приписів статті 24 Закону України «Про основи містобудування», державний контроль у сфері містобудування здійснюється органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та іншими спеціально уповноваженими на це державними органами [13].

Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» архітектурно-будівельний контроль відніс до категорії управлінської діяльності у сфері містобудування, тобто до засобів регулювання цієї діяльності [10].

Основним завданням державного регулювання у сфері містобудівної діяльності є проведення єдиної політики у сфері просторового розвитку та будівництва, технічної політики в галузі, планування проектування і будівництва, матеріально-технічного забезпечення, нормування, роботи з кадрами, проведення заходів щодо підвищення якості архітектурних і будівельних робіт, здійснення контролю за додержанням будівельних правил, норм і стандартів тощо.

Досягнення мети цього засобу регулювання забезпечується реалізацією контролю за дотриманням:

- вимог законодавства у сфері містобудівної діяльності, проектної документації, будівельних норм, стандартів і правил, положень містобудівної документації всіх рівнів, вихідних даних для проектування об'єктів містобудування, технічних умов, інших нормативних документів під час виконання підготовчих і будівельних робіт, архітектурних, інженерно-технічних і конструктивних рішень, застосування будівельної продукції;

- порядку здійснення авторського і технічного нагляду, ведення загального та (або) спеціальних журна-

лів обліку виконання робіт (загальні та (або) спеціальні журнали), виконавчої документації, складення актів на виконанні будівельно-монтажні та пусконаладжувальні роботи;

– інших вимог, установлених законодавством, будівельними нормами, правилами та проектною документацією, щодо створення об'єкта будівництва [12].

Саме це визначає предмет державного архітектурно-будівельного контролю.

Порядок здійснення державного архітектурно-будівельного контролю встановлює лише одну форму контролю – перевірки (які можуть бути двох видів – планові та позапланові) [12]. При тому, що Закон України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», крім перевірки, передбачає такі форми контролю: ревізію, обстеження, огляд, інспектування тощо [9].

Плановою перевіркою вважається така, що передбачена планом роботи органу державного архітектурно-будівельного контролю, який затверджується керівником такого органу. Періодичність проведення планових перевірок суб'єктів містобудування на об'єктах будівництва визначається відповідно до критерію, за яким оцінюється ступінь ризику від провадження господарської діяльності у сфері містобудування та визначається періодичність проведення планових заходів державного нагляду (контролю) органами державного архітектурно-будівельного контролю.

Позаплановою перевіркою вважається така, що не передбачена планом роботи органу державного архітектурно-будівельного контролю. Підставами для проведення позапланової перевірки є подання суб'єктом містобудування письмової заяви про проведення перевірки об'єкта будівництва або будівельної продукції за його бажанням; необхідність проведення перевірки достовірності даних, наведених у повідомленні про початок виконання підготовчих робіт, повідомленні про початок виконання будівельних робіт, декларації про готовність об'єкта до експлуатації протягом трьох місяців із дня подання зазначених документів; виявлення факту самочинного будівництва об'єкта; перевірка виконання суб'єктом містобудівної діяльності вимог приписів органів державного архітектурно-будівельного контролю; вимога головного інспектора будівельного нагляду Держархбудінспекції щодо проведення перевірки за наявності підстав, установлених законом; звернення фізичних чи юридичних осіб про порушення суб'єктом містобудування вимог законодавства у сфері містобудівної діяльності [12].

Перевірка вважається найпоширенішою формою державного контролю. Б.А. Буйвол називає її специфічним способом отримання й оцінки інформації про діяльність об'єкта, який контролюється. Перевірка включає комплекс дій, спрямованих на отримання певних відомостей, аналіз та оцінку всієї інформації, яка була отримана, складання підсумкового документа за результатами перевірки. [14, с. 12].

Крім визначених законодавством планових та позапланових перевірок, у адміністративно-правовій науці виділяють комплексні та вибіркові, раптові, гласні та негласні перевірки [15, с. 23; 7, с. 134]. Хоча через встановлення Законом України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господар-

ської діяльності» принципів відкритості та прозорості [9], застосування цього виду перевірки у містобудівній діяльності є дискусійним прикладом.

Ураховуючи наявність профілактичної функції контролю, його слід вважати засобом адміністративно-го попередження.

Метою контролю за дотриманням містобудівного законодавства є виявлення відхилень від проектів будівництва; фактів недотримання будівельних норм та правил, що несе загрози руйнування об'єктів; порушень містобудівної діяльності приписам нормативно-правових актів.

Установлення під час здійснення контрольних заходів порушень вимог містобудівного законодавства, вимог будівельних норм, стандартів і правил, невідповідності об'єкта будівництва проектній документації на будівництво зобов'язує органи державного архітектурно-будівельного контролю застосовувати заходи адміністративного примусу – засобу правового регулювання містобудівної діяльності.

Література

1. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>
2. Авер'янов В.Б. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 432 с.
3. Юридический энциклопедический словарь / глав. ред. А.Я. Сухарев; ред. кол.: М.М. Богуславский, М.И. Козырь, Г.М. Миньковский и др. Москва: Сов. энцикл., 1984. 415 с.
4. Cantillon R. Essay on the Nature of Commerce in General. Ed. H. Higgs. London: Macmillan & Co., 1931. 193 p.
5. Гаращук В.М. Законність у сфері державного управління / Адміністративне право України: підручник / Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, О.В. Дьяченко та ін.; за ред. Ю.П. Битяка. Київ: Юрінком Інтер, 2005. С. 237-247.
6. Андрійко О.Ф. Організаційно-правові проблеми державного контролю у сфері виконавчої влади: автореф. дис. доктора юрид. наук : 12.00.07. Київ, 1999. 38 с.
7. Ромасько В.О. Державний контроль у сфері будівництва: адміністративно-правові засади: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків. нац. ун-т. внутр. справ. Харків, 2010. 196.
8. Миронець І.М. Адміністративно-правове регулювання будівельної діяльності в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Нац. авіац. ун-т. Київ, 2012. 220 с.
9. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/877-16>.
10. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3038-17>.
11. Про архітектурну діяльність: Закон України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/687-14>.
12. Про затвердження Порядку здійснення державного архітектурно-будівельного контролю: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.05.2011 № 553. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/553-2011-п>.
13. Про основи містобудування: Закон України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2780-12>.

14. Буйвол Б.А. Социальный контроль и его воздействие на поведение людей: автореф. ... канд. юрид. наук. Киев, 1973. 20 с.

15. Климов В.А. Контроль в системе социалистического управления (некоторые вопросы теории и практики). Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. 112 с.

16. Радзівон С.М. Контроль – як спосіб забезпечення законності діяльності органів публічної адміністрації. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. Вип. 20, ч.1. Т.3. С. 194-198.

*Кузнichenko O. V.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського державного університету
внутрішніх справ
Околович М. Є.,
аспірант кафедри адміністративного права
та адміністративного процесу
Одеського державного університету
внутрішніх справ*

ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ ДИСЦИПЛІНАРНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В ОРГАНАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Медведенко Н. В.

У статті здійснено аналіз, нормативно-правових джерел, якими врегульовано дисциплінарну відповідальність та дисциплінарне провадження в органах Національної поліції України, а також наукової думки з питань адміністративно-правового статусу суб'єктів дисциплінарного провадження в органах Національної поліції України.

У результаті вивчення змісту нормативно-правового забезпечення дисциплінарної відповідальності та наукових праць цієї тематики здійснено класифікацію суб'єктів дисциплінарного провадження в органах Національної поліції України та розглянуто їх правовий статус.

Зроблено висновок, що для суб'єктів дисциплінарного провадження характерне суміщення різних функцій під час провадження. Правовий статус законодавчо визначено лише для частини суб'єктів, а правовий статус інших суб'єктів дисциплінарного провадження потребує встановлення.

Ключові слова: дисциплінарне провадження, суб'єкт, правовий статус.

В статті осуществлен анализ нормативно-правовых источников, которыми урегулирована дисциплинарная ответственность и дисциплинарное производство в органах Национальной полиции Украины, а также научной мысли по вопросам административно-правового статуса субъектов дисциплинарного производства в органах Национальной полиции Украины.

В результате изучения содержания нормативно-правового обеспечения дисциплинарной ответственности и научных трудов по этой тематике, проведена классификация субъектов дисциплинарного производства в органах Национальной полиции Украины и рассмотрен их правовой статус.

Сделан вывод, что для субъектов дисциплинарного производства характерно совмещение различных функций во время производства. Правовой статус законодательно определен только для части субъектов, а правовой статус других субъектов дисциплинарного производства требует установления.

Ключевые слова: дисциплинарное производство, субъект, правовой статус.

The article analyzes regulatory and legal sources that regulate disciplinary liability and disciplinary proceedings in the bodies of the National Police of Ukraine, as well as scientific opinion on the administrative and legal status of subjects of disciplinary proceedings in the bodies of the National Police of Ukraine.

For disciplinary proceedings, as well as for other types of proceedings, the presence of a certain circle of persons who are its participants – subjects of disciplinary proceedings, and have a definite legal status is characteristic. And the peculiarities of the legal status of the police officer, determine the peculiarities of the status of the subject of disciplinary proceedings in the bodies of the National Police of Ukraine.

As a result of the study of the content of the normative legal provision of disciplinary responsibility and scientific works on this topic, the classification of subjects of disciplinary proceedings in the bodies of the National Police of Ukraine was carried out and their legal status was considered. It is noted that for sub-

jects of disciplinary proceedings characterized by a combination of different functions during the proceedings. Thus, the manager who appointed an official investigation may be the subject of initiation or an auxiliary entity. Or the subject of initiation may become the subject, which directly conducts official investigation. Therefore, it is not always possible to clearly distinguish subjects of disciplinary proceedings in their functions by combining and combining these functions.

The legal status is determined by law only for a separate circle of subjects: the chief who appoints an official investigation, the executive (heads, members of the commission) conducting an official investigation, and, in part, the person in respect of which the official investigation is conducted (lack of legal consolidation of his duties, which may hinder the qualitative and objective conduct of a business investigation). The legal status of other subjects of disciplinary proceedings remains uncertain and needs to be established.

Key words: disciplinary proceedings, subject, legal status.

Постановка проблеми. Головними завданнями, що стоять перед Національною поліцією України, є забезпечення охорони прав і свобод людини, протидія злочинності та підтримання публічної безпеки і порядку. Для їх виконання Національна поліція України повинна забезпечити чітку, узгоджену, оперативну та ефективну дію своїх підрозділів та працівників, що може бути досягнуто за умови якісної підготовки та високої дисциплінованості особового складу. Службова дисципліна виступає тим фактором, який виховує, стримує, стимулює та направляє особовий склад при виконанні службових обов'язків.

Дисциплінарне провадження виступає формою, засобом реалізації дисциплінарної відповідальності. Для нього, як і для інших видів проваджень, характерна наявність певного кола осіб, які є його учасниками (суб'єктами дисциплінарного провадження) та мають визначений правовий статус. А особливості правового статусу працівника поліції зумовлюють особливості статусу суб'єкта дисциплінарного провадження в органах Національної поліції України.

Стан дослідження. Вивченню дисципліни, трудової дисципліни, службової дисципліни, дисциплінарної відповідальності, дисциплінарного провадження присвятили свої дослідження такі науковці: Ю.С. Адушкін, О.М. Бандурка, К.С. Бельський, В.С. Венедиктов, В.В. Гурін, В.К. Колпаков, Д.В. Лісний, Л.А. Лутай, К.Ю. Мельник, Т.П. Мінка, Є.О. Монастирський, О.Д. Новак, Д.П. Полівчук, О.В. Ряшко, В.О. Соболев, В.В. Середа, О.Ю. Синявська, М.М. Тищенко, В.І. Щербіна та інші. Вимоги часу змінюються, з'являються нові стандарти, наука розвивається, тому певні аспекти дисциплінарної відповідальності, дисциплінарного провадження потребують подальшого вивчення.

Мета статті полягає в тому, щоб під час дослідження та аналізу нормативно-правових джерел, якими врегульовано дисциплінарну відповідальність та дисциплінарне провадження в Національній поліції України, розглянути особливості адміністративно-правового статусу суб'єктів дисциплінарного провадження в органах Національної поліції України та встановити прогалини, які потребують виправлення чи удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Юридична наука пропонує декілька варіантів поділу суб'єктів дисциплінарного провадження на види.

На думку О.М. Бандурки та М.М. Тиценка, суб'єкти дисциплінарного провадження поділяються на суб'єктів ініціювання дисциплінарного провадження, які призначають дисциплінарне провадження (керівник органу де працює службовець); суб'єктів, які безпосередньо проводять службове розслідування (посадова особа або комісія, яка провадить службове розслідування), суб'єкти, стосовно яких провадиться дисциплінарні процедури та залучені особи, які сприяють дисциплінарному провадженню [1, с.158].

Т.П. Мінка пропонує поділяти суб'єктів дисциплінарних процедур на такі види: лідируючі суб'єкти (керівники, які наділені правом накладати дисциплінарні стягнення), зацікавлені суб'єкти (особи, щодо яких відбувається провадження) та допоміжні суб'єкти (особи, що провадять службове розслідування, свідки, потерпілі, експерти тощо) [2, с.248].

Досліджуючи питання дисциплінарної відповідальності державного службовця в Україні, Л.М. Корнута пропонує таку класифікацію суб'єктів: суб'єкти, уповноважені застосовувати дисциплінарні стягнення (суб'єкти дисциплінарної влади); суб'єкти дисциплінарного обвинувачення; суб'єкти, щодо яких здійснюється провадження; суб'єкти дисциплінарного захисту; суб'єкти, що сприяють проведенню дисциплінарного провадження (потерпілий, свідок, спеціаліст, перекладач та інші) [3, с.160].

Ю.С. Адушкін свого часу зазначав, що законодавець по-різному визначає процесуальний статус суб'єктів дисциплінарного провадження, кожен із яких має своє коло прав та обов'язків у провадженні та запропонував класифікацію учасників відповідно до функцій у дисциплінарному провадженні [4, с.66-76].

Основними нормативно-правовими джерелами, якими врегульовано статус суб'єктів дисциплінарного провадження в органах Національної поліції України, є Закон України «Про Національну поліцію України», Закон України «Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України» та «Інструкція про порядок проведення службових розслідувань в органах внутрішніх справ України», затверджена наказом МВС України від 12.03.2013 р. № 230.

Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ передбачає право Міністра внутрішніх справ накладати стягнення, передбачені Статутом на всіх осіб рядового та начальницького складу. Міністром надаються права та визначаються межі у накладенні дисциплінарних стягнень та застосуванні заохочень іншими начальниками. Згідно зі Статутом, начальник – це особа начальницького складу, яка має право віддавати накази та розпорядження, застосовувати заохочення і накладати дисциплінарні стягнення або порушувати клопотання про це перед старшим прямим начальником. Саме на-

чальник із метою з'ясування всіх обставин дисциплінарного проступку призначає службове розслідування [5].

На відміну від положень Статуту, Закон України «Про Національну поліцію України» містить поняття «керівник». Закон визначає, що керівник поліції є її очільником, здійснює керівництво її діяльністю та забезпечує виконання покладених на неї завдань. Відповідно до своїх повноважень, у визначеному законодавством порядку ухвалює рішення про заохочення та притягнення до дисциплінарної відповідальності поліцейських, державних службовців апарату центрального органу управління поліції; працівників поліції. Користуючись своїми повноваженнями, керівник поліції має право вносити подання про представлення поліцейських, державних службовців апарату центрального органу управління поліції та працівників поліції до відзначення державними нагородами України [6].

Проект Дисциплінарного статуту Національної поліції України визначає керівника службовою особою поліції, до повноважень якої належить організація службової діяльності підлеглих їй поліцейських та інших працівників поліції та контроль за службовою діяльністю [7].

Відповідно до штатного розкладу, керівник територіального органу Національної поліції України за посадою є начальником ГУНП відповідної області. Тобто «керівник» є узагальнюючим поняттям, тоді як «начальник» – це назва посади. Ураховуючи те, що до прийняття Дисциплінарного статуту Національної поліції України чинним залишається Дисциплінарний статут ОВС України поняття «начальник» і «керівник» можливо використовувати тотожними поняттями.

Спираючись на положення нормативно-правових актів, якими врегульовано питання дисциплінарного провадження в Національній поліції України, можливо класифікувати суб'єктів дисциплінарного провадження, відповідно до функцій, які вони виконують:

- суб'єкти дисциплінарної влади;
- суб'єкти ініціювання дисциплінарного провадження;
- суб'єкти, які безпосередньо проводять службове розслідування чи готують матеріали для заохочення;
- суб'єкти, щодо яких здійснюється провадження;
- зацікавлені суб'єкти, які беруть участь у справі службового розслідування (заявники, потерпілі, треті особи, захисники, представники);
- допоміжні суб'єкти (залучені особи, які сприяють дисциплінарному провадженню: свідки, спеціалісти, суб'єкти, що забезпечують виконання покарання).

Розглянемо суб'єкти дисциплінарної влади, тобто суб'єктів, які наділені правом застосовувати заохочення, накладати дисциплінарні стягнення та призначати службове розслідування.

Наказом МВС України від 13.01.2016 року № 14 затверджено Перелік посадових осіб органів (установ) Національної поліції України та прав щодо застосування заохочень і накладання дисциплінарних стягнень. Такими особами в межах наданих їм міністром внутрішніх справ України повноважень є Голова Національної поліції України, перший заступник Голови Національної поліції України, заступники Голови Національної поліції України, начальники територіального (міжрегіонального) органу Національної поліції України; перший заступник, заступник начальника територіального (міжрегіо-

нального) органу Національної поліції України, керівник органу досудового розслідування; начальник державної установи [8].

Таким чином, перелік суб'єктів дисциплінарної влади у дисциплінарному провадженні в органах та підрозділах Національної поліції України є чітко визначеним та вичерпним.

Суб'єктом ініціювання дисциплінарного провадження може бути як безпосередній начальник, який виявив дисциплінарний проступок, так й інші службові особи, які отримали відомості, інформацію про проступок, або виявили факт порушення. У такому разі суб'єкт ініціювання звертається, відповідно до підпорядкування, до начальника, який наділений відповідними дисциплінарно-владними повноваженнями. Прикладом може слугувати, посадова особа, яка проводила, планову чи непланову перевірку, результатом якої стало виявлення дисциплінарного проступку, скоєного конкретним працівником, або факту допущеного недоліку в роботі, певних порушень, коли винна особа спочатку невідома.

Наступним суб'єктом у дисциплінарному провадженні є суб'єкт, який безпосередньо займається розглядом дисциплінарної справи – проводить службове розслідування. Ним може бути посадова особа, якій доручено провести службове розслідування, або комісія, кількість членів якої залежить від специфіки та обставин провадження що проводиться. Також у разі необхідності призначається голова такої комісії, який здійснює загальне керівництво та контроль за діями всіх членів комісії під час проведення службового розслідування.

Дисциплінарні провадження за фактами порушень слідчими норм кримінально-процесуального законодавства України під час проведення досудового розслідування проводяться працівниками слідчих управлінь головних управлінь Національної поліції в областях, Головного слідчого управління.

До проведення службового розслідування можуть бути залучені працівники кадрових підрозділів, інспекції з особового складу, науково-дослідних установ.

Таке рішення приймається уповноваженим начальником у таких випадках: скоєння працівником Національної поліції кримінального правопорушення, відомості про яке зареєстровані в ЄРДР, або повідомлення про підозру в учиненні такого правопорушення; скоєння працівником Національної поліції корупційного правопорушення або надходження такої інформації від уповноваженого суб'єкта у сфері протидії корупції; при самогубстві, спробі самогубства, травмуванні або загибелі працівника Національної поліції; при надходженні інформації про ДТП за участю працівника Національної поліції, результатом якого стало отримання ушкоджень, чи загибель учасника ДТП; отримання інформації про кримінальне чи адміністративне правопорушення, або дисциплінарний проступок, які були скоєні працівником Національної поліції [9].

Також (залежно від виду дисциплінарного проступку) для детального вивчення умов та причин, які сприяли та передували такому проступку, можливо залучення працівників інших підрозділів.

Підсумовуючи, зазначимо, що суб'єкт, який безпосередньо проводить службове розслідування, може бути одноособовим (посадова особа) чи колегіальним (комісія).

У Національній поліції України суб'єктами, щодо яких здійснюється дисциплінарне провадження є:

– поліцейські, якими (відповідно до положень Закону України «Про Національну поліцію») є громадяни України, які склали Присягу поліцейського, проходять службу на відповідних посадах у поліції і яким присвоєно спеціальне звання поліції [6];

– державні службовці, якими є особи призначені на посади державної служби відповідно до штатного розкладу органу Національної поліції України;

– працівники поліції (відповідно до положень ст.ст. 21, 22 Закону України «Про Національну поліцію» можливо зробити висновок, що це всі інші працівники окрім поліцейських та державних службовців, тобто вільнонаймані працівники, фахівці з різних напрямів).

Ураховуючи складну структуру Національної поліції України, до якої входить апарат, який включає спеціалізовані підрозділи – департаменти, відділи, управління; міжрегіональні територіальні підрозділи та територіальні підрозділи; державні установи Національної поліції, до складу яких навіть входять дошкільні навчальні заклади та дитячі заклади оздоровлення та відпочинку, кожне з яких також має свою штатну структуру, суб'єкти, щодо яких здійснюється дисциплінарне провадження, також є спеціалісти, фахівці, працівники обслуговуючого персоналу.

Таким чином, розглядаючи суб'єктів, щодо яких здійснюється дисциплінарне провадження, можемо підсумувати, що ними є будь-які особи, які займають посади відповідно до штатного розкладу органів та підрозділів Національної поліції України, незалежно від статусу (наявності спеціального звання, кола повноважень чи посадових обов'язків).

Правовий статус суб'єкта, щодо якого здійснюється дисциплінарне провадження, має своє законодавче закріплення в Інструкції про порядок проведення службових розслідувань в органах внутрішніх справ України [9]. Відповідно до положень якої, особа, щодо якої розпочато дисциплінарне провадження, має право отримати інформацію про підстави, з яких воно розпочато, брати в ньому участь, надавати пояснення, подавати заяви та необхідні для провадження документи. Згідно з вимогами ст. 63 Конституції України, суб'єкт, щодо якого здійснюється дисциплінарне провадження, має право відмовитися давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів [10].

Особа, щодо якої здійснюється дисциплінарне провадження, має право ознайомлюватися з матеріалами та висновком службового розслідування в частині, яка її стосується. Для цього вона подає письмовий рапорт чи заяву. Також указана особа може письмовити пояснювальні зауваження щодо якості та об'єктивності провадження та дій особи чи осіб, які його проводять, та має право оскаржити прийняте за результатами службового розслідування рішення.

У дисциплінарному провадженні, що здійснюється в органах та підрозділах Національної поліції України, зацікавленими суб'єктами є особи, які беруть участь у проведенні службового розслідування. Такими особами можуть бути заявники, потерпілі, треті особи, захисники, представники, професійні спілки. Зацікавлених суб'єктів можливо віднести до факультативних суб'єктів, тому що їх наявність для більшості дисциплінарних проваджень не притаманна та не є обов'язковою.

Відповідно до положень Закону України «Про звернення громадян», заявники, потерпілі, їх представники

мають право ознайомитися з матеріалами перевірки, подавати додаткові матеріали або наполягати на їх запиті органом, який розглядає заяву чи скаргу, а також отримати письмову відповідь про результати розгляду звернення [11].

Зацікавленою стороною у дисциплінарному провадженні можуть виступати представники професійних об'єднань та спілок, які утворюються з метою захисту їх трудових, соціально-економічних прав та законних інтересів (як одна з гарантій професійної діяльності поліцейських).

Законом України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» серед прав профспілок та їх об'єднань визначено право здійснювати представництво і захист трудових, соціально-економічних прав та інтересів своїх членів в органах, що розглядають індивідуальні та колективні трудові спори, а також право представляти інтереси своїх членів за умов реалізації ними конституційного права на звернення за захистом своїх прав до судових органів, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а також міжнародних судових установ [12]. До того ж проект Дисциплінарного статуту Національної поліції передбачає право поліцейських на правничу допомогу та захист своїх прав під час розгляду скарг або під час проведення службових розслідувань [7].

Допоміжними суб'єктами у дисциплінарному провадженні в органах та підрозділах Національної поліції України виступають особи, які сприяють дисциплінарному провадженню, та суб'єкти, що забезпечують виконання покарання. Учасниками, які сприяють дисциплінарному провадженню, є свідки, спеціалісти, експерти, покази, інформація чи експертні висновки яких, мають значення для об'єктивного дослідження обставин справи. Виступати свідками у дисциплінарному провадженні можуть як інші працівники органів та підрозділів Національної поліції, так і будь-які інші особи, які стали очевидцями дисциплінарного проступку чи володіють необхідною для провадження інформацією.

Суб'єктами, що забезпечують виконання покарання, є працівники кадрових підрозділів, підрозділів документального забезпечення, фінансового забезпечення та бухгалтерського обліку, безпосередні керівники покараної особи. У такому разі функцією безпосереднього керівника є ознайомлення підлеглого з наказом про притягнення до дисциплінарної відповідальності. Аналогічна функція часто покладається на працівників кадрових підрозділів, окрім того, їхніми службовими обов'язками є облік дисциплінарних стягнень та заохочень, внесення відповідних даних до послужного списку в особовій справі. Працівники підрозділів документального забезпечення забезпечують контроль за відповідністю форми, реєстрацію, облік наказів про притягнення до дисциплінарної відповідальності та заохочення особового складу органів та підрозділів Національної поліції України. Крім цього, вони реєструють матеріали службового розслідування, приймають, ведуть облік та контролюють строки розгляду звернень громадян, частина з яких можуть бути приводом для дисциплінарного провадження.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, на нашу думку, суб'єктів дисциплінарного провадження в Національній поліції України можливо класифікувати відповідно до функцій, які вони виконують:

- суб'єкти дисциплінарної влади;
- суб'єкти ініціювання дисциплінарного провадження;
- суб'єкти, які безпосередньо проводять службове розслідування чи готують матеріали для заохочення;
- суб'єкти, щодо яких здійснюється провадження;
- зацікавлені суб'єкти, які беруть участь у справі службового розслідування (заявники, потерпілі, треті особи, захисники, представники);
- допоміжні суб'єкти, залучені особи, які сприяють дисциплінарному провадженню (свідки, спеціалісти, суб'єкти, що забезпечують виконання покарання).

Як правило, для суб'єктів дисциплінарного провадження можливо суміщення різних функцій під час провадження. Так, керівник, який призначив службове розслідування, може бути суб'єктом ініціювання або допоміжним суб'єктом. Або ж суб'єкт ініціювання може стати суб'єктом, який безпосередньо проводить службове розслідування. Тому не завжди можливо чітко розмежувати суб'єктів дисциплінарного провадження за функціями через поєднання та комбінування цих функцій. Зауважимо, що функції суб'єкта дисциплінарної влади не можуть виконуватися іншими суб'єктами та покладені лише на обмежене коло осіб.

Слід зазначити, що правовий статус законодавчо визначено лише для начальника, який призначає службове розслідування, виконавця (голови, членів комісії, які проводять службове розслідування) та частково особи, стосовно якої проводиться службове розслідування (відсутнє законодавче закріплення його обов'язків, що може перешкоджати якісному та об'єктивному проведенню службового розслідування). Правовий статус інших суб'єктів дисциплінарного провадження залишається невизначеним та потребує встановлення.

Література

1. Бандурка О.М. Тищенко М.М. Адміністративний процес: Підручник для вищих навч. закл. Київ: Літера ЛТД, 2002. 288 с.
2. Адміністративне процесуальне право: навч. посібник / кол. авт.; за заг. ред. Т.П. Мінки. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2012. 278 с.
3. Корнута Л.М. Дисциплінарна відповідальність державного службовця в Україні: дисертація ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» Одеса, 2013. 224 с.
4. Адушкин Ю.С. Дисциплинарное производство в СССР / под ред. В.М. Манохина. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1986. 128 с.
5. Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України : Закон України від 22.02.2006 № 3460-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-15> (дата звернення: 20.02.2018).
6. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 28.01.2018).
7. Проект (тираж 19.05.2017) Закону України «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України» // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=59106&pf35401=424282> (дата звернення: 28.01.2017).
8. Про затвердження переліку посадових осіб органів (установ) Національної поліції України та їх прав щодо застосування заохочень і накладання дисциплінарних

стягнень : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 13.01.2016 року № 14. І відділ.

9. Про затвердження Інструкції про порядок проведення службових розслідувань в органах внутрішніх справ України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 12.03.2013 р. № 230. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0541-13> (дата звернення: 28.01.2018).

10. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/paran4537#n4537> (дата звернення: 15.02.2018).

11. Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/main/393/96-вр> (дата звернення: 15.02.2018).

12. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності : Закон України від 15.09.1999 № 1045-XIV. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1045-14/paran168#n168> (дата звернення: 15.02.2018).

*Медведевко Н. В.,
ад'юнкт докторантури та ад'юнктури
Одеського державного університету
внутрішніх справ*

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ТИМЧАСОВОГО ВИЛУЧЕННЯ МАЙНА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Горошко В. В.

У статті проаналізовано специфіку та проблеми підстав тимчасового вилучення майна в кримінальному провадженні в Україні; визначено зміст поняття «тимчасове вилучення майна» й акцентовано увагу на необхідності існування ефективного механізму забезпечення майнових прав особи. З'ясовано перспективи механізму забезпечення майнових прав особи під час застосування заходів процесуального примусу, зокрема тимчасового вилучення майна в кримінальному провадженні, а також сформульовано пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства та юридичної практики з означеної проблематики.

Ключові слова: тимчасове вилучення майна, заходи забезпечення, кримінальне провадження, заходи примусу.

В статье проанализирована специфика и проблемы оснований временного изъятия имущества в уголовном производстве в Украине; определено содержание понятия «временное изъятие имущества» и акцентировано внимание на необходимости существования эффективного механизма обеспечения имущественных прав личности. Установлены перспективы механизма обеспечения имущественных прав личности при применении мер процессуального принуждения, в частности временного изъятия имущества в уголовном производстве, а также сформулированы предложения по совершенствованию действующего законодательства и юридической практики по исследуемой проблематике.

Ключевые слова: временное изъятие имущества, меры обеспечения, уголовное производство, меры принуждения.

The specifics and problems of the grounds for temporary seizure of property in criminal proceedings in Ukraine are analyzed; the content of the concept of “temporary seizure of property” is determined and the emphasis is placed on the necessity of an effective mechanism for the provision of property rights of a person. The prospects of the mechanism of ensuring the property rights of a person in the application of measures of procedural coercion, in particular, temporary seizure of property in criminal proceedings, are formulated, as well as proposals are made to improve the current legislation and legal practice on the specified issues.

Key words: temporary seizure of property, measures of security, criminal proceedings, measures of coercion.

Постановка проблеми. Сутність інституту тимчасового вилучення майна полягає у вилученні або вилученні в певної особи або установи (підприємства, організації) майна, що має значення для кримінального провадження, що виявляється в обмеженні майнових прав особи і становить зміст поняття «тимчасове вилучення майна». Але, на наше переконання, у чинному Кримінальному процесуальному кодексі (далі – КПК) України цей захід забезпечення не отримав належного правового врегулювання. Для захисту законних інтересів людини право власності отримало окреме нормативне забезпечення не тільки на національному, а й на міжнародному рівні. Незважаючи на досить суперечливий підхід до оцінювання його сутності та значен-

ня, який виражається в тому, що право на мирне володіння майном не зазначено з-поміж основоположних прав і свобод, закріплених Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод, згодом воно встановлено в ст. 1 «Захист права власності» Протоколу 1 до Конвенції, яка передбачає, що кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше як в інтересах суспільства й на умовах, передбачених законом або загальними принципами міжнародного права [1].

Основа механізму забезпечення майнових прав особи під час застосування заходів процесуального примусу становлять правові вимоги до діяльності органів, які ведуть кримінальне провадження, стосовно дотримання прав суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності й визнання за ними пріоритетного значення; забезпечення верховенства права і правової визначеності в становищі цих суб'єктів; дотримання вимог закону щодо фактичних, юридичних підстав і порядку обмеження права, а також надання уповноваженому суб'єкту можливості оскарження процесуальних рішень стосовно обмеження його прав, що являє собою процесуальний засіб захисту; вчасного вжиття заходів до відшкодування шкоди, завданої незаконними діями, поєднаними з обмеженням майнових прав, і поновлення порушеного становища особи, притягнення до юридичної відповідальності осіб, винних у порушенні майнових прав особи [2, с. 143].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання окремих аспектів застосування заходів забезпечення досліджували такі вчені, як О.В. Верхогляд-Герасименко, І.В. Гловюк, О.А. Колесников, Ю.М. Мирошніченко, Н.С. Моргун, А.С. Нерсисян, С.М. Смоков, О.Ю. Татаров, А.В. Холостенко, О.Г. Шило та ін. Проте питання здійснення тимчасового вилучення майна в кримінальному провадженні залишається спірним, малодослідженим та актуальним, ураховуючи досить нетривалу історію його застосування в кримінальному процесі. Наукового дослідження потребують правові підстави застосування цього інституту, межі допустимості й порядок використання вилученого майна в кримінальному провадженні.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження змісту поняття «тимчасове вилучення майна» та необхідності визначення ефективного механізму забезпечення майнових прав особи під час проведення цього заходу забезпечення кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу. Як неодноразово зазначалося в літературі, заходи примусу спрямовані переважно на тих осіб, які не бажають добровільно виконувати встановлені правила [3, с. 201-205]. Тому умови їх застосування передусім пов'язані з визначенням протиправними дій осіб, які не виконують передбачені законом обов'язки. Ця думка кореспондує ч. 4 ст. 132 КПК України, згідно з якою для оцінювання потреб досудового розслідування слідчий суддя або суд

зобов'язаний урахувати можливість без застосованого заходу забезпечення кримінального провадження отримати речі й документи, які можуть бути використані під час судового розгляду для встановлення важливих для кримінального провадження обставин. Проте ця умова фактично є незастосовною до такого заходу процесуального примусу, як тимчасове вилучення майна, оскільки КПК України не передбачає вимоги до особи, яка здійснює вилучення майна, зробити спробу отримати його в добровільному порядку від особи, у володінні якого воно перебуває [4, с. 201-205]. Крім цього, на етапі здійснення тимчасового вилучення майна слідчий суддя або суд не проводить вищезазначену оцінку, оскільки не бере участі ні у власне вилученні, ні в наданні попередньої згоди на таку дію.

Отже, забезпечення прав учасників процесу є публічно-правовим обов'язком державних органів, які здійснюють кримінальне провадження, що прямо випливає зі ст. 3, 41 Конституції України. Будучи правовим засобом, цей обов'язок має здійснюватися протягом усього періоду кримінального провадження, що створює оптимальні умови для реалізації права, його охорони та захисту. Крім того, ст. 16 КПК передбачено, що позбавлення або обмеження права власності під час кримінального провадження здійснюється лише на підставі вмотивованого судового рішення, ухваленого в порядку, передбаченому КПК України. Без судового рішення допускається лише тимчасове вилучення майна.

Під час формулювання основних положень теорії тимчасового вилучення майна в кримінальному провадженні передусім зазначимо, що варто акцентувати увагу на загальних і специфічних ознаках цієї процесуальної дії: 1. Загальні: 1) вилучення майна ((певних об'єктів/предметів) у певних осіб); 2) вилучення добровільне чи примусове; 3) вилучення об'єктів/предметів, що мають значення для кримінального провадження. 2. Специфічні: 1) застосування пізнавальних і посвідчувальних операцій; 2) можливе порушення конституційних прав; в) належність вилученого (предмети перебувають у володінні (віданні) фізичної або юридичної особи); 3) здатність об'єктів вилучення забезпечити можливу спеціальну конфіскацію та конфіскацію.

Загальні ознаки тимчасового вилучення майна. Насамперед це вилучення майна ((певних об'єктів/предметів) у певних осіб). Важливим є з'ясування питання щодо кола осіб, майно яких може бути вилучене. В Україні перелік суб'єктів, майно яких може бути тимчасово вилучене або на яке може бути накладений арешт, визначений у ч. 1 ст. 167, ч. 1 ст. 170 КПК України. До них зараховані: 1) обвинувачений; 2) підозрюваний; 3) особи, які в силу закону несуть цивільну відповідальність за шкоду, завдану діями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, а також юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, якщо до такої юридичної особи може бути застосовано захід кримінально-правового характеру у вигляді конфіскації майна, можливості відчувати певне його майно за увалою слідчого судді або суду до скасування арешту майна в установленому цим Кодексом порядку.

У теорії кримінального процесу відсутня єдність поглядів щодо можливості вилучення та арешту майна, що перебуває в інших осіб, якщо таке майно отримане об-

винувачем (підозрюваним) законним шляхом до вчинення злочину, яким заподіяна шкода потерпілому, але передано цим особам на зберігання, у володіння, користування з метою приховання від арешту й перешкоджання його вилученню для забезпечення цивільного позову, інших майнових стягнень, можливого штрафу або конфіскації майна. Одні вчені наполягають на тому, що на будь-яке інше майно, що перебуває в сторонніх осіб, включаючи майно, що належить підозрюваному, обвинуваченому на законних підставах, арешт не може бути накладений [5, с. 102, 103]. Інші виходять із того, що, коли встановлено, що майно належить обвинуваченому (підозрюваному) або цивільному відповідачеві, воно підлягає арешту в загальному порядку незалежно від його місця знаходження [6, с. 9]. Аналогічну позицію займає законодавець у ч. 1 ст. 167, ч. 1 ст. 170 КПК України.

Уважаємо, що для вилучення майна, здобутого в результаті злочинних дій підозрюваного, обвинуваченого, яке знаходиться в інших осіб, не має значення підстава, за якою таке майно перейшло до них. Тому незалежно від того, передане придбане обвинуваченим (підозрюваним) злочинним шляхом майно на зберігання або в тимчасове користування іншим особам чи перейшло до них право власності на таке майно, воно може бути вилучене. Наявність у власності майна, що не може бути підтверджене на законних підставах, само по собі не свідчить про злочинність його походження [7, с. 128]. У разі переходу права власності на майно, отримане в результаті злочинних дій обвинуваченого (підозрюваного), до інших осіб накладення арешту на це майно закон також не пов'язує з тим, чи знав і чи повинен був знати власник, що майно, яке було придбане ним, здобуте злочинним шляхом, і яким способом – платно або безплатно – він одержав це майно. Якщо ж особа знала, що майно здобуте злочинним шляхом, вона підлягає притягненню до кримінальної відповідальності. Крім підозрюваного, обвинуваченого, арешт може бути накладений і на майно осіб, які за законом несуть матеріальну відповідальність за його дії (ч. 3 ст. 170).

У разі вилучення майна за рішенням суду ситуація кардинально інша, адже у випадках, коли є достатні підстави вважати, що майно, яке знаходиться в певній особі чи в певному місці, має значення для кримінального провадження як: 1) знаряддя та засоби злочину, предмети й цінності, отриманні злочинним шляхом, інші предмети й документи; 2) майно для забезпечення передбаченої законом конфіскації або відшкодування спричиненої злочинною шкоди; 3) предмети й документи обмежені в обороті за відсутності на них в обшукуваного дозвілних документів; 4) предмети й документи, вилученні з обігу, уповноважена службова особа або слідчий, прокурор проводять вилучення майна.

Із цього приводу варто погодитись із позицією Н.С. Моргун, що суди в практичній діяльності досить часто доходять висновку, що визнати речовими доказами можна лише вилучені речі та документи, які входили до переліку, щодо якого судом прямо надано дозвіл на їх відшукування, а також арештоване майно відповідно до правил ст. 98 КПК України. При цьому визнання речовими доказами тимчасово вилученого майна без накладення на нього судом арешту, згідно з правилами ч. 5 ст. 171 КПК України, нині чинним КПК України не передбачено [8, с. 218–223].

Уважаємо, що це нонсенс для досудового розслідування, коли «суди доходять висновку, що визнати речовими доказами (sic! – авт.) можна лише вилучені речі та документи, які входили до переліку, щодо якого судом прямо надано дозвіл на їх відшукання ...», оскільки це й не потрібно передбачати. Адже майно в статусі речових доказів має автоматично протоколом конкретної процесуальної дії долучатися до матеріалів кримінального провадження, на що, до речі, в слідчого та прокурора (ст. ст. 36–41, ч. 1 ст. 84, ст. ст. 91–94, 98–100 КПК України) як основних суб'єктів пошуково-пізнавальної діяльності (суб'єктів доказування) достатньо правової кваліфікації та процесуальних повноважень. Але ж про які повноваження йдеться, якщо навіть протоколювання факту ТВМ (сама процедура якого нібито не потребує рішення (ухвали) суду (слідчого судді)) потребує уповноваженої особи, а далі в межах клопотання слідчого, прокурора про арешт тимчасово вилученого майна має бути подано не пізніше наступного робочого дня після вилучення майна, інакше майно має бути негайно повернуто особі, у якій його було вилучено. У зв'язку з цим постає запитання: для чого тоді вилучали, щоб повернути? Відповіддю має стати положення ч. 2 ст. 167 і ч. 1 ст. 98 КПК України, які є майже ідентичними за своїм змістом з відмінністю, яка полягає в тому, що тимчасовому вилученню підлягає виключно майно, у розумінні Цивільного кодексу України, яке належить на праві власності підозрюваному або іншим особам, а речовими доказами можуть бути будь-які матеріальні об'єкти, якщо вони відповідають вимогам, передбаченим ч. 1 ст. 98 КПК України. Тому для чого тоді рішення суду на арешт таких об'єктів, тобто якщо майно вже вилучене, для чого тоді необхідний арешт такого майна? Можна припустити той факт, що законодавець увів ТВМ з метою вилучення майна, без відповідного рішення суду, коли ще не розпочато кримінального провадження (не внесено інформацію до ЄРДР) і щодо відповідного майна є достатні підстави. Але ж як тоді тлумачити положення щодо вилучення під час провадження огляду, обшуку? У цьому контексті може виникнути питання: якщо предмети, які входять до переліку, щодо якого прямо надано дозвіл на відшукання в ухвалі про дозвіл на проведення обшуку, не мають правового статусу тимчасового вилученого майна, то який правовий статус вони мають? Якщо таке майно підпадає під ознаки речового доказу, то, відповідно до ч. 1 ст. 100 КПК України, речовий доказ, який вилучений стороною кримінального провадження, повинен бути якнайшвидше повернутий володільцю, крім випадків, передбачених ст. ст. 160–166, 170–174 цього Кодексу. Отже, відносно такого майна слідчий має звернутись до суду з клопотанням про тимчасовий доступ до речей і документів або про арешт.

Другою загальною ознакою цієї процесуальної дії є вилучення добровільне чи примусове. Серед елементів вилучення майна виділяється особлива категорія юридично значущих, тобто таких, від яких залежить вирішення правових питань, а інколи й напрям кримінального провадження загалом. До подібного роду елементів вилучення майна є підстави зарахувати: 1) наявність ініціативи в отриманні об'єктів; 2) добровільність видачі об'єктів; 3) час (момент) видачі вилучення майна об'єктів; 4) місце виявлення об'єкта майна, характер сховища (житла, приміщення, складу тощо) і стан його захи-

сту, замків тощо, що перешкоджають доступу до нього. Варто звернути увагу на те, що, наприклад, під час обшуку особа може добровільно видати предмети, які не входять до переліку, щодо якого прямо надано дозвіл на відшукання в ухвалі про дозвіл на проведення обшуку. Однак при цьому закон не містить роз'яснень щодо того, який статус має таке майно чи є воно тимчасово вилученим? На наш погляд, певну ясність у таку ситуацію вносить аналіз наведених вище обставин, які визначають факт надання дозволу на вилучення певного майна. Тобто якщо воно зазначено в ухвалі слідчого судді, то не є тимчасово вилученим. Можна вказати, що навіть якщо особа добровільно дала згоду на вилучення майна, воно все одно є тимчасово вилученим і треба дотримуватись порядку його арешт

При цьому суттєве правове значення має обставина добровільної видачі або здачі предметів, що мають значення для кримінального провадження. Варто зауважити: видача майна, що підлягає вилученню, може відбутися й після початку пошукових дій. Однак властивістю добровільності в значенні обставини, яка пом'якшує відповідальність, вона буде наділена лише в тому випадку, якщо вилучення відбулося не у зв'язку з конкретними пошуковими діями, в результаті яких подальше приховування втрачає сенс. Добровільна видача об'єктів може відбутися й після проведення пошуків, якщо вони не призвели до успіху. У цьому випадку є підстави для того, щоб визнати таку видачу, що відбулася за ініціативи особи/обшукуваного і що тягне за собою звільнення її/його від кримінальної відповідальності за незаконне зберігання об'єктів, у тому числі вилучених з обороту (ч. 7 ст. 236 КПК України).

Вилучення об'єктів/предметів, що мають значення для кримінального провадження. Пошук, виявлення, вилучення та фіксація, збереження об'єктів, що необхідні для визнання їх речовими доказами (ст. ст. 98–100 КПК України). Вилучення майна є засобом формування і збирання нових доказів і перевірки тих, що вже є в розпорядженні слідчого. Якщо це речовий доказ, який був наданий стороні кримінального провадження або нею вилучений, повинен бути якнайшвидше повернутий володільцю, крім випадків, передбачених ст. ст. 160–166, 170–174 КПК України (ч. 1 ст. 100 КПК України). Речовий доказ або документ, наданий добровільно чи на підставі судового рішення, зберігається в сторони кримінального провадження, якій він наданий. Сторона кримінального провадження, якій наданий речовий доказ або документ, зобов'язана зберігати їх у стані, придатному для використання в кримінальному провадженні. Речові докази, отримані або вилучені слідчим, прокурором, оглядаються, фотографуються та докладно описуються в протоколі огляду.

Під час визначення обсягу майна, яке підлягає вилученню, необхідно виходити з ознак майна, які перелічені в ч. 2 ст. 167 КПК України, та матеріально-правових підстав для застосування цього заходу. Так, якщо такою підставою є завдана злочином шкода, то з урахуванням її розміру в грошовому еквіваленті має визначатися обсяг майна, що підлягає вилученню. Іншим чином необхідно діяти в тому випадку, коли підставою для вилучення майна є вчинення злочину, за який можливе покарання у вигляді конфіскації майна. У цьому випадку необхідно вилучати все наявне в підозрювано-

го, обвинуваченого майно, крім того, яке не підлягає конфіскації.

Щодо специфічних ознак тимчасового вилучення майна варто зупинитись на такому положенні, як можливе порушення конституційних прав осіб, у яких таке майно вилучається. Важливим із погляду забезпечення ефективності вилучення майна особи є вирішення питання стосовно найбільш доцільного моменту застосування цього заходу, адже нормативно його не визначено. Так, закон допускає арешт майна лише тієї особи, яка має процесуальний статус підозрюваного або обвинуваченого, а також третіх осіб, тому вбачається, що цей захід має застосовуватися негайно після появи в провадженні цих учасників для забезпечення цивільного позову, стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди, можливої конфіскації майна. Щодо тимчасового вилучення майна ситуація дещо інша, оскільки положення ч. 1 ст. 167 КПК України визначають, що тимчасовим вилученням майна є фактичне позбавлення підозрюваного або осіб, у володінні яких перебуває зазначене в ч. 2 цієї статті майно тощо. Тобто під час вилучення майна процесуальний статус особи не має значення, оскільки ця дія спрямована на основний її об'єкт – майно (ч. 2 ст. 167 КПК України). Але вважаємо, що цей перелік майна (об'єкт/предмет вилучення) більш широкий, становлячи цілісний об'єкт такої процесуальної дії, яка може проводитися й до початку кримінального провадження, у стадії досудового розслідування та судового розгляду кримінальної справи в суді. Важливу роль у процесі здійснення кримінального провадження відіграють гарантії під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження. Основною гарантією прав підозрюваного, обвинуваченого є, на наш погляд, ст. 132 КПК України, яка визначає загальні правила застосування заходів забезпечення кримінального провадження. Ці правила гарантують підозрюваному, обвинуваченому неможливість застосовувати вказані вище заходи без умотивованих причин (тягар доказування слідчому судді покладено на слідчого та прокурора) без ухвали слідчого судді, а також не застосовувати заходи забезпечення, якщо є можливість отримати необхідні речі, документи, дані без застосування заходу забезпечення кримінального провадження [9, с. 141].

Користування правами людини не має обмежуватися. Проте, коли існує така потреба, варто чітко обґрунтувати конкретні межі запровадження обмежень прав, довести мету можливих відступів від тих прав, що захищені міжнародними угодами. З одного боку, це дає державі змогу, посиляючись на дію відповідних міжнародно-правових норм, запроваджувати вимушені обмеження на користування певними правами, а з іншого – захищає громадян від свавільних дій держави щодо обмеження їхніх прав [10, с. 509]. У Загальній декларації прав людини зазначається, що обмеження можуть бути застосовані лише з певною, чітко встановленою метою.

Відповідно до ст. 41 Конституції України, кожен має право володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Однак у кожній правовій державі існують заходи примусу, наслідком застосування яких є обмеження конституційних прав і свобод людини, що відбувається

не інакше як на підставах і в порядку, передбачених законом. Особливого значення правообмежувальний характер таких заходів набуває у сфері кримінального провадження. У зв'язку з цим зазначені конституційні права і свободи людини гарантуються й забезпечуються під час здійснення кримінальних проваджень, а недоторканність права власності закріплено як одну із загальних його засад (п. 9 ч. 1 ст. 7, ст. 16 КПК України) [11, с. 519].

Актуальність і важливість практичної спрямованості порушеного питання зумовлена тим, що в ст. 16 КПК України передбачена можливість тимчасового вилучення майна без судового рішення. Водночас у КПК України не має чіткого формулювання та регламентування дозволених випадків обмеження права власності. Законодавче закріплення відповідних обмежень права власності в кримінальному провадженні має бути доцільним і справедливим із погляду забезпечення як гарантій прав і свобод людини, так і гарантій повноцінного проведення слідчим, прокурором досудового розслідування. У зв'язку з цим варто підтримати позицію С.Г. Пепеляєва, що в правовій державі захист прав і свобод людини можливий за наявності розвинутого правового механізму й законодавства, здатного забезпечити рівність усіх громадян на однакову правову захищеність та індивідуальну відповідальність [12, с. 13-14]. Дійсно, у такому разі можна вести мову не про порушення основоположних і конституційних прав і свобод, а про їх правомірне обмеження, зменшення обсягу з підстав і в порядку, передбачених законом. Як слушно зауважила О.Г. Шило, запровадження на стадії досудового розслідування ефективної процедури гарантій безпідставного обмеження прав і свобод є особливо необхідним [13, с. 351].

Майно може бути тимчасово вилучено виключно під час обшуку, огляду або затримання особи, тобто в процесі здійснення процесуальних дій, які від слідчого (прокурора) потребують уваги і складання відповідних процесуальних документів. У цей самий час (через 48 годин після вилучення) слідчим (прокурором) має бути (після відповідних міркувань) якісно складено і вчасно подано до слідчого судді клопотання про арешт тимчасово вилученого майна (не формальне, а обґрунтоване, з оригіналами або копіями документів та інших матеріалів, якими підтверджується обґрунтування) [14, с. 132]. Якщо звертатись до практичного застосування гарантій, то такими, що відповідають європейським стандартам, є норми, які змушують слідчих, прокурорів обґрунтовувати кожне клопотання щодо застосування заходів забезпечення кримінального провадження. Тимчасове вилучення майна може застосовуватися для забезпечення кримінального провадження лише за наявності достатніх підстав, визначених законодавством, що є гарантією права розпоряджатися своєю власністю, адже лише за чітко встановленими підставами таке право може бути обмежено. Уважаємо, що рішення про застосування запобіжного заходу не має ґрунтуватися виключно на інтуїції, а має прийматися компетентним органом на підставі достатніх даних, які підтверджують імовірність недобросовісності підозрюваного, обвинуваченого, та залежно від тяжкості вчиненого злочину [15, с. 256].

О.І. Андрєєва стверджує, що межі допустимого обмеження прав особи в кримінальному процесі визна-

чаються умовами і критеріями такого обмеження, які взаємопов'язані між собою. Умовами обмеження прав особи є законність обмеження прав і правова визначеність положень закону, що обмежують права особи; наявність установленної процедури обмеження та відповідність її міжнародним стандартам у галузі захисту прав людини; існування закріпленого в законі механізму реалізації прав; наявність у законі гарантій дотримання прав (у тому числі ефективних способів охорони й захисту порушеного права, а саме: можливість застосування обмеження за рішенням суду, можливість оскаржити обмеження в суді, дієвий періодичний контроль за необхідністю продовження обмеження і процедура скасування обмеження). Критеріями, що визначають ступінь обмеження прав особи в кримінальному процесі, є збереження сутнісного змісту права; обґрунтованість обмеження прав; співмірність обмеження прав; сумісність з іншими правами [16, с. 11].

Отже, тимчасове вилучення майна характеризується специфічними ознаками: 1) має процесуальний характер і регулюється кримінальним процесуальним законом, а тому є складником кримінальної процесуальної форми; 2) підстави, межі та порядок застосування детально регламентовані КПК України; 3) спрямовано на досягнення єдиної мети з іншими заходами державного примусу в кримінальному провадженні – забезпечити належний порядок кримінального провадження, його дієвість; 4) має виражений примусовий характер, який залежить не від порядку реалізації вилучення майна, а від власне його законодавчої моделі. Навіть коли особа не заперечує проти обмеження її прав і свобод, що пов'язано із застосуванням вилучення, вони все одно мають примусовий характер, оскільки сама можливість застосування примусу передбачена процедурою вилучення; 5) має виключний характер, тобто застосовуються лише в тих випадках, коли іншими заходами публічні завдання кримінального провадження досягнути неможливо; 6) специфічний суб'єкт застосування – ним, як правило, є слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд.

Отже, аналіз положень КПК України та слідчої практики дає змогу стверджувати про наявність у межах кримінального процесуального права самостійного правового інституту «тимчасового вилучення майна», що складається із сукупності норм, які регулюють питання вилучення майна на досудовому розслідуванні без судового рішення з подальшим вирішенням питання про арешт майна або його повернення особі, в якій воно було вилучено. Існування зазначеного правового інституту має вагоме значення для діяльності органів досудового розслідування, адже дає можливість невідкладно та без додержання бюрократизованої і тривалої в часі процедури одержання ухвали слідчого судді здобувати речові докази й інші об'єкти, що мають значення для кримінального провадження, не допускаючи при цьому їх знищення чи приховування.

Література

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ від 04.11.1950

№995_004. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/> (дата звернення: 12.04.2017).

2. Шевчук О.М. Державний примус як засіб правового забезпечення законності. Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. 2002. № 3. С. 142-147.

3. Благодир А.А. Заходи кримінально-процесуального примусу – гарантія дотримання законності. Актуальні проблеми правознавства. 2001. № 3. С. 201-205.

4. Моргун Н.С. Засада недоторканності права власності у досудовому кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 237 с.

5. Булатов Б.Б., Николук В.В. Меры уголовно-процессуального принуждения (по главе 14 УПК России). Москва: Спарк, 2003. 180 с.

6. Гаур І. Накладення арешту на вклади, цінності та інше майно обвинуваченого: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2011. 20 с.

7. Дудоров О., Тертиченко Т. Незаконне збагачення: сумнівна новела антикорупційного законодавства України. Вісник Національної академії прокуратури України. 2011. № 3. С. 128.

8. Моргун Н.С. Тимчасове вилучення майна як захід забезпечення кримінального провадження, що обмежує право власності. Митна справа. 2014. № 3 (2). С. 318-223.

9. Черкесова А.С. Гарантії прав і свобод людини при їх обмеженні у кримінальному провадженні: дисс. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. 234 с.

10. Стрекалов А.Є. Міжнародно-правові стандарти щодо обмеження основних прав і свобод людини і громадянина. Актуальні проблеми права: теорія і практика. 2012. № 25. С. 507-513.

11. Дрозд А.В. Правомірна допустимість обмеження права власності в кримінальному провадженні. Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності: тези Всеукраїнської науково-практичної конференції (3 березня 2017 року). Київ, 2017. С. 517-520.

12. Пепеляєв С.Г. Європейський правовий гуманізм як чинник реформування кримінально-процесуального права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.12. Київ, 2005. 16 с.

13. Шило О.Г. Теоретико-прикладні основи реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України. Харків: Право, 2011. 472 с.

14. Ананьєв Є.А. Проблематика «тимчасового вилучення майна». Юридичний веб-портал Ліга.Блоги. 05.05.2017. URL: <http://blog.liga.net/user/eananayev/article/26950>.

15. Черкесова А.С. Система гарантій прав і свобод підозрюваного, обвинуваченого під час застосування запобіжних заходів. Право і суспільство. 2017. № 3. С. 255-260.

16. Андреева О.И. Концептуальные основы соотношения прав и обязанностей государства и личности в уголовном процессе Российской Федерации и их использование для правового регулирования деятельности по распоряжению предметом уголовного процесса: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Томск, 2007. 49 с.

Горошко В. В.,

перший заступник начальника ВП – начальник СВ
Хмельницького ВП Малиновського ВП в м. Одесі

ФІКСАЦІЯ ТА ОЦІНКА РЕЗУЛЬТАТІВ СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

Гусаченко Є. О.

Статтю присвячено детальному розгляду особливостей фіксації та оцінки результатів слідчого експерименту. Основним способом фіксації результатів слідчого експерименту є складання протоколу цієї слідчої дії. Автором надано детальний аналіз щодо змісту, вимог протоколу слідчого експерименту. Розглянуто результати проведення слідчого експерименту. Також наведено думки науковців у галузі кримінального процесу, які досліджували особливості слідчого експерименту. Зроблено висновки стосовно оцінки доказів результатів слідчого експерименту в суді.

Ключові слова: слідчий експеримент, протокол, докази.

Статья посвящена детальному рассмотрению особенностей фиксации и оценки результатов следственного эксперимента. Основным способом фиксации результатов следственного эксперимента является составление протокола данного следственного действия. Автором представлен детальный анализ по содержанию, требованиям протокола следственного эксперимента. Рассмотрены результаты проведения следственного эксперимента. Также приведены мнения ученых в области уголовного процесса, которые исследовали особенности следственного эксперимента. Сделаны выводы относительно оценки доказательств результатов следственного эксперимента в суде.

Ключевые слова: следственный эксперимент, протокол, доказательства.

The article is devoted to the detailed consideration of the features of fixation and evaluation of the results of the investigator experiment. The main way of fixing the results of an investigator's experiment is to compile a protocol of this investigative action. The author gives a detailed analysis of the content, requirements of the protocol of the investigator's experiment. The results of conducting an investigative experiment are considered. Also, the opinions of scientists in the field of criminal process, which investigated the features of the investigator of the experiment, are presented. Conclusions are made regarding the evaluation of the evidence of the results of an investigative experiment in court.

The gathering, verification and evaluation of evidence in the activities of the investigator is one of the central places. The course of the investigator's experiment and the results obtained with it should be documented. The protocol of an investigator's experiment is a basic procedural document, which details the conditions, course and results of the conducted investigative experiment.

The results of the investigator of the experiment are accepted by the court as evidence and subject to the assessment of the general rules for assessing the evidence gathered by the pre-trial investigation bodies. The evidentiary power of the results of the investigator's experiment is determined only by the reliability of the results and the correctness of the conclusions drawn. When assessing the results of the investigative experiment, the court proceeds first of all with the degree of correspondence achieved between the experimental conditions and the conditions of the investigated event.

Key words: investigative experiment, protocol, proofs.

Збирання, перевірка та оцінка доказів у діяльності слідчого займає одне з центральних місць. Необхідно мати на увазі, що норми кримінального процесуального

законодавства України досить детально регламентують основні процесуальні форми збирання та закріплення у відповідних процесуальних документах доказів під час провадження окремих слідчих (розшукових) дій. Саме тому, розглядаючи відповідне питання, доцільно звертатися до положень статей КПК України, які визначають загальні питання кримінального процесуального доказування (глава 4 КПК України), процесуальний порядок провадження окремих слідчих (розшукових) дій (глави 20–22 КПК України), процесуальні правила складання протоколу (розшукової) слідчої дії (ст.ст. 104–106 КПК України), правила фіксації застосування технічних засобів під час провадження слідчих (розшукових) дій (ст. 107 КПК України), порядок залучення понятих, спеціалістів та перекладача для провадження слідчих дій (ст.ст. 68, 71, 223 КПК України) [1].

Перебіг слідчого експерименту й отримані при цьому результати повинні бути процесуально зафіксовані. Основним способом фіксації результатів слідчого експерименту є складання протоколу цієї слідчої дії відповідно до вимог статей 103, 104, 105 КПК України.

Протокол слідчого експерименту містить такі відомості, які відрізняють його від протоколів інших слідчих дій: а) мету проведення слідчого експерименту; б) вказівку на добровільність участі особи, чий показаний перевіряється; в) вказівку на точку початку і закінчення руху і маршрут прямування, фіксовані точки проміжних зупинок під час показань на місці; г) указівку на послідовність і характер проміжних дій; д) указівку на наявність, характер і результати дослідницьких дій; е) указівку на місце і характер виявлених додаткових доказів; є) інформацію про застосовані засоби і методи криміналістичної техніки; з) дані про вилучені речові докази; ж) указівку на те, що особа, чий показаний перевіряється, сама визначала маршрут руху і показувала місце розташування слідів та інших речових доказів, які вилучались; і) відомості про наявність чи відсутність заяв і зауважень учасників слідчої дії [2].

Крім загальних для кожного протоколу реквізитів, у його вступній частині необхідно відображати попередження свідків і потерпілих про відповідальність за давання неправдивих показань та ухилення від давання; короткий зміст показань обвинувачених, підозрюваних, свідків і потерпілих факту, що перевіряється; мету слідчої дії.

Протокол слідчого експерименту – це основний процесуальний документ, якому докладно викладаються умови, перебіг і результати проведеного слідчого експерименту. Для того, щоб протокол міг бути доказом у кримінальному провадженні, він повинен відповідати таким вимогам: 1) складатися слідчим особисто. Інші учасники слідчого експерименту можуть внести за дорученням слідчого лише чорнові записи, а фахівець – аудіозапис перебігу слідчого експерименту, фото- та відеозйомку; 2) містити опис тільки тих дій, які виконувалися під час проведення слідчого експе-

рименту в тій послідовності, у якій вони виконувалися; 3) складатися таким чином, щоб у ньому містилися всі необхідні реквізити; відповідати процесуальним вимогам КПК України (ст.ст. 104, 105 КПК України).

Будь-який протокол слідчої (розшукової) дії, зокрема протокол слідчого експерименту, складається з трьох частин: вступної, описової та заключної [3].

Вступна частина протоколу містить такі реквізити: 1) найменування документа; 2) дату і місце проведення слідчого експерименту; 3) час початку і закінчення слідчого експерименту; 4) посаду, звання або класний чин, прізвище та ініціали особи, яка складає протокол; 5) відомості про учасників слідчого експерименту (прізвище, ім'я та по батькові, дати народження, місце проживання, за потреби – місце роботи) із зазначенням процесуального становища або цілей участі; 6) норми кримінального процесуального закону, на підставі яких і з дотриманням яких проведено слідчий експеримент; інформацію про те, що особи, які беруть участь у процесуальній дії, заздалегідь повідомлені про застосування технічних засобів фіксації, характеристики технічних засобів фіксації та носіїв інформації, які застосовуються під час проведення процесуальної дії, умови та порядок використання; 8) мету слідчого експерименту; 9) відомості про те, що учасникам слідчого експерименту були роз'яснені права й обов'язки, що вони були попереджені про неприпустимість розголошення даних, отриманих під час слідчого експерименту [4].

В описовій частині протоколу вказується таке: 1) спосіб проведення слідчого експерименту (відтворення дій; відтворення обстановки або певних обставин; учинення дослідних дій) і підготовчі заходи, які для цього були виконані; порядок розподілу обов'язків між учасниками слідчого експерименту (хто виконував експериментальні дії, функцію слідчого експерименту); 3) зміст і послідовність експериментальних дій. Їх потрібно описувати докладно, відображаючи як сам процес проведення експериментального дії, так і її результати. Якщо експериментальні дії варіювалися, то необхідно вказати на те, які умови змінювалися. При цьому повинен бути описаний кожен варіант проведення експериментальних дій; 4) відомості про застосування при проведенні експериментальних дій манекенів, муляжів зброя злочину й інших технічних пристосувань та отримані результати; 5) відомості про застосування технічних засобів фіксації перебігу і результатів слідчого експерименту [7].

В описовій частині протоколу недостатньо обмежитися викладенням завдання експерименту і повідомленням про те, що будуть перевірені показання певної особи. В інтересах провадження буде логічним те, щоб особа особисто (у присутності понятих) дала свідчення щодо обставини, що перевіряються.

Справа в тому, що викладення попередніх показань та оприлюднення зв'язує особу, що їх надала, адже в такому разі психологічно важко щось змінити. Водночас за умов їх повторення свідок і підозрюваний мають більшу можливість змінити або уточнити свої первинні свідчення. Тому такий порядок сприяє одержанню найбільш правдивих показань. Показання підозрюваного або свідка фіксуються в протоколі слідчого експерименту від імені третьої особи, після чого слідчий задає їм питання щодо того, чи відповідають умови проведення експерименту тим умовам, у яких відбувалася подія

в дійсності. Відповідь на це питання обов'язково повинна бути записана в протоколі. Якщо зауваження щодо умов не вимагають додаткової підготовки, вони можуть бути відразу ж взяті до уваги. Адже за певної невідповідності можна внести зміни в перебіг слідчого експерименту на місці його проведення: посилити освітлення в приміщенні, пересунути меблі, трохи зачекати з проведенням експерименту, дочекавшись настання темряви, тощо.

У заключній частині протоколу фіксується таке: 1) заяви та зауваження учасників слідчого експерименту стосовно правильності проведених експериментальних дій і отриманих при цьому результатів; 2) відомості про плани і схеми, складені під час проведення слідчого експерименту і долучені до протоколу; 3) відомості про ознайомлення з протоколом усіх учасників слідчого експерименту та посвідчення їхніми підписами факту відповідності проведеним діям.

Відповідно до КПК України (ч. 1 ст. 107), рішення про фіксацію слідчого експерименту за допомогою технічних засобів під час досудового розслідування, зокрема під час розгляду питань слідчим суддею, приймає особа, яка проводить слідчий експеримент. Якщо клопотання про застосування технічних засобів фіксування заявляють учасники слідчого експерименту, таке фіксування є не правом, а обов'язком слідчого, прокурора.

Про застосування технічних засобів фіксування слідчого експерименту заздалегідь повідомляється особам, які беруть участь у слідчій дії.

У матеріалах кримінального провадження зберігаються оригінальні примірники технічних носіїв інформації зафіксованої процесуальної дії, резервні копії яких зберігаються окремо.

Незастосування технічних засобів фіксування слідчої дії тоді, коли воно є обов'язковим, тягне за собою недійсність слідчого експерименту та отриманих внаслідок його проведення результатів, за винятком випадків, коли сторони не заперечують визнання такої дії та результатів її здійснення чинними [6].

Під час проведення слідчого експерименту можуть проводитися вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозаписи, складатися плани і схеми, виготовлятися графічні зображення, відбитки та зліпки, які додаються до протоколу [9]. Застосування конкретних засобів фіксації залежить від характеру дій, виконуваних під час слідчого експерименту.

Якщо проводиться слідчий експеримент для встановлення можливості сприйняття чого-небудь або можливості існування якогось факту, явища, достатнім є використання фотоапарата для фіксації обстановки, макетів, відповідного розташування людей. Фотографування проводиться до реконструкції і після неї.

Для фіксації дослідів, основним змістом яких є динамічні процеси, застосовується відеоапаратура. У слідчих експериментах для встановлення професійних та інших навичок людини, для встановлення механізму події або утворення слідів рекомендується здійснювати відеозапис (кінозйомку) обстановки, предметів, макетів до реконструкції і після реконструкції, дій учасників експерименту, новостворених предметів. При цьому бажано вести зйомку безперервно. Із цією метою необхідно ретельно продумати те, які саме дії необхідно зафіксувати таким способом [7].

Для цього оператор відеозапису повинен бути попередньо ознайомлений зі змістом експерименту, об'єктами зйомки і ділянками, що підлягають фіксації. Усе це необхідно зробити для того, щоб він, хоча б подумки, збудував так званий кадроплан: що знімати, у якій послідовності, з яким збільшенням, із якою тривалістю кадру (кадрів).

У протоколі слідчого експерименту повинно бути точно зазначено те, які дії і який момент проведення слідчого експерименту фіксується за допомогою засобів кіно- або відеозйомки. Якщо здійснити безперервну зйомку неможливо, то кожен випадок перерви зазначається в протоколі слідчого експерименту із указуванням причин і часу припинення та поновлення кіно- або відеозйомки [2]. Вимоги щодо безперервності фіксації перебігу слідчого експерименту поширюються і на аудіозапис. Під час проведення слідчого експерименту для встановлення можливості бачити і чути що-небудь рекомендується складати плани або схеми. На них зазначається найменування об'єкта, умовні позначення, розташування світла; якщо план складений у масштабі, то його масштаб; підписи слідчого і понятних, дата складання.

До протоколу додаються фотографічні негативи та знімки, кінострічки, діапозитиви тощо, зроблені у процесі проведення слідчого експерименту (ст. 105 КПК України). Вони додаються до інших зібраних доказів та зберігаються у матеріалах кримінального провадження [8].

Плани і схеми покликані відобразити дислокацію учасників експерименту й об'єктів у місці його проведення. План, який складається в масштабі, що найчастіше використовується для фіксації місця розташування людей і об'єктів, у статичному стані розміщення понятних, інших учасників, місця дії і так далі. Для фіксації динамічних стадій експерименту схеми складаються стосовно кожної стадії експерименту окремо. Як відомо, схеми креслять довільно, а не в масштабі, а необхідні розміри представляються безпосередньо на відповідних ділянках. Так, схематично може бути зафіксовано шлях людини або транспортного засобу (із фіксацією положення (місця) в певні вузлові моменти). Іноді можуть складатися графіки типу «шлях – час». На такому графіку фіксують, наприклад, рух транспортного засобу із заданою швидкістю по визначеному шляху і рух людини (швидкість і шлях відомі) до місця їхньої зустрічі, тобто місця, коли транспортний засіб потрапив у поле зору людини.

Якщо в процесі слідчого експерименту вилучалися предмети, документи, то все це також повинно бути відображено в протоколі. Якщо дослідницькі дії проведені повторно або неодноразово, то кожна дія та отриманий результат мають бути відображені в протоколі.

Перед підписанням протоколу учасникам процесуальної дії дається можливість ознайомитися з його текстом.

Зауваження і доповнення зазначаються у протоколі перед підписами. Протокол підписують усі учасники, які брали участь у проведенні слідчого експерименту. У разі відмови учасника експерименту підписувати протокол, слідчому необхідно виставити письмове пояснення такої особи із зазначенням причин неповажності з процесуальним документом.

Особою, яка проводила слідчий експеримент, до протоколу долучаються додатки. Вони повинні бути належно виготовлені, упаковані з метою надійного збереження, а також засвідчені підписами слідчого, прокурора, спеціаліста, інших осіб, які брали участь у виготовленні та/або вилученні таких додатків.

Застосування конкретного виду фіксації залежить від характеру виконуваних експериментальних дій. Іноді достатньо сфотографувати обстановку й захопити основні етапи слідчого експерименту. Ураховуючи динамічність слідчого експерименту, краще застосовувати для його фіксації відеозапис, оскільки наявність повної картини експерименту значно полегшує оцінку отриманої доказової інформації. Після здійснення слідчого експерименту триває оцінка достовірності й доказового значення його результатів [5].

На практиці до протоколів висувається ще одна обов'язкова вимога: вони повинні бути зручними для читання [8].

Р.С. Белкін і А.Р. Белкін виокремлюють та класифікують типові помилки, які допускаються під час складання протоколу: 1) неправильне процесуальне оформлення виконаних слідчих дій; 2) неповнота протоколу, тобто відсутність указівки на те, у якій обстановці проводився слідчий експеримент, опису змісту дослідів, відомостей про те, що проводилася фотозйомка, складалася схеми або плани; 3) порушення послідовності в описанні виконаних дослідних дій, коли такі дії носять не послідовний характер, а мають безладне викладення відображення в протоколі інформації, що не належать до слідчого експерименту; 5) недбала літературна редакція протоколу [2].

У КПК України відсутня окрема стаття, яка б стосувалася протоколу слідчого експерименту.

Ураховуючи викладене вище, вважаємо за доцільне внести зміни до частини 6 статті 240 КПК України «Слідчий експеримент», яку викласти у такій редакції: «Про проведення слідчого експерименту слідчий, прокурор складає протокол».

У протоколі зазначається мета, час, місце, умови, порядок проведення слідчого експерименту; які дослідні дії проводилися, в якій послідовності, ким і скільки разів; отримані результати».

Оцінка отриманих результатів, визначення значущості для розслідування є заключною стадією розглядуваної слідчої дії.

Оцінка доказів – одна з найважливіших проблем кримінального провадження, «душа кримінального процесуального доказування» [5]. Це цілком обґрунтоване визначення, оскільки оцінка доказів дозволяє слідчому і суду збагнути суть матеріалів кримінального провадження, проаналізувати характер і причини злочину, пізнати факти об'єктивної дійсності, що стосуються злочинного правопорушення, відрізнити ці факти як докази серед інших фактів, що не стосуються справи, відокремити істотні для справи обставини від неістотних, випадкове від необхідного і на основі дослідження цих фактів зробити обґрунтовані висновки [6].

Оцінці підлягають процесуальні документи, у яких зафіксовані перебіг та результати проведеної слідчої дії. Протокол має бути об'єктивним, викладеним логічній послідовності, чітко і зрозуміло сформульованим, містити необхідні процесуальні реквізити, а також додатки до нього: плани, схеми, замальовки, фото-

графії, аудіо- і відеозапис (ст. 104 КПК України). На практиці це робиться далеко не завжди, що призводить до негативних наслідків.

У криміналістичній літературі авторами традиційно визнається, що результати слідчого експерименту можуть бути позитивними або негативними.

Позитивний результат означає, що визначені дії можуть бути зроблені у відповідних умовах, де явище або подія могли існувати, відбутися в дійсності. Негативний свідчить про неможливість здійснення певних дій та існування події, явища у відомих умовах [7].

Але це питання також трактується неоднозначно, в процесі проведення слідчого експерименту може бути отриманий і нульовий результат цієї слідчої дії – маються на увазі такі ситуації, коли під час експерименту не вдалося ані підтвердити, ані спростувати те або інше припущення. Із цією точкою зору не можна не погодитися, тому що в окремих випадках експеримент закінчується безрезультатно. Наприклад, така ситуація виникає, коли проведені багаторазові дослідні дії дають різні результати, через що неможливо однозначно оцінити кінцевий підсумок; коли слідчий, заздалегідь знаючи про те, що відтворені ним обставини не можуть бути максимально наближені до тих, які були на момент події, через випадковий характер походження. І тут виникає запитання: як бути з такими результатами, оскільки невідомо, якими б вони були в інших, більш точно відтворених умовах? Тому доцільніше визнавати такі результати нульовими.

Необхідно зазначити, що в основі слідчого експерименту завжди лежить зіставлення, порівняння (показань, об'єктивних слідчих даних, висновків експерта тощо).

Уважаємо за необхідне розмежовувати результати слідчого експерименту на позитивні та негативні, які обов'язково співвідносяться з версією слідчого, яка перевіряється шляхом проведення дослідів. Наприклад, коли перевіряється можливість особи бачити у визначених умовах ті чи інші об'єкти (згідно з гіпотезою слідчого щодо того, що це можливо).

В.О. Коновалова зазначає, що результат слідчого експерименту може бути позитивним і негативним. Позитивний результат проведеного слідчого експерименту дозволяє встановити можливість існування того чи іншого факту шляхом проведення дослідів, а негативний – виключає можливість встановлення цих фактів шляхом проведення дослідів [6].

На думку О.К. Чернецького, у процесі проведення експерименту слідчий може отримати на поставленні питання негативні (заперечні) або позитивні (стверджувальні) відповіді. У будь-якому разі не можна говорити про абсолютно негативний або позитивний результати експерименту. Обидва результати (як позитивний, так і негативний) мають значення для матеріалів кримінального провадження [9].

Як зазначає В.М. Стратонов, про достовірність результатів слідчого експерименту можна говорити лише тоді, коли всі проведені досліді дали однаковий підсумок (позитивний або негативний). В окремих випадках результати слідчого експерименту можуть бути й недостовірними. Це можливо тоді, коли перевіряються показання зацікавлених осіб (підозрюваного, обвинувачуваного, потерпілого), свідків, а дослідні дії пов'язані з їхніми суб'єктивними якостями. Наприклад, під час

експерименту перевіряється можливість обвинувачуваного виконати які-небудь дії з використанням його професійних навичок. Навіть якщо перед проведенням експерименту обвинувачуваний на допиті зізнався в тому, що вміє виконувати відповідні дії, то він може під час проведення слідчого експерименту з метою дезорієнтації слідства продемонструвати своє невміння [7]. У такому разі результати експерименту будуть негативними, але достовірними.

Стосовно окремих видів слідчого експерименту питання про достовірність висновків та результатів практично перетворюється в питання про достовірну цінність результатів проведених дослідів. Із цього погляду всі зазначені раніше види слідчих експериментів можуть бути розділені на дві групи: слідчі експерименти, якими встановлюється можливість або неможливість того або іншого факту чи явища (можливість спостереження, сприйняття факту або явища, можливість здійснення якої-небудь дії, можливість існування явища), і слідчі експерименти, якими встановлюється можливість існування самого факту або процес його походження.

Однак установлення можливості ще не означає встановлення дійсності. Наприклад, якщо під час проведення експерименту встановлено, що постріл, який пролунав у дворі будинку, чутний у кімнаті, де живе свідок, це означає, що він міг його чути, але не свідчить про те, що він його чув у дійсності.

Установлення можливості того або іншого факту означає ймовірність його існування, але не дає підстав стверджувати категорично, що цей факт дійсно мав місце в момент розслідуваної події. Негативне рішення, тобто ствердження неможливості цього факту, явища, означає його неможливість у момент розслідуваної події, якщо результати експерименту достовірні. Наприклад, якщо експериментом встановлена неможливість проникнення дорослої людини в пролам, виявлений у стелі магазину, то це буде означати, що під час здійснення крадіжки доросла людина не пролізла в цей пролам. Таким чином, негативний результат експерименту за умов його вірогідності носить категоричний характер і дозволяє на його основі зробити не ймовірний, а достовірний висновок.

Під час проведення слідчих експериментів, якими встановлюється втримування самого факту або процесу його походження, вирішується питання про те, як відбулася та або інша подія або ж як утворювалися сліди цієї події. Висновки з результатів цих експериментів мають також носити як достовірний, так і ймовірний характер. Якщо шляхом експерименту встановлюється те, що ця подія могла відбутися тільки так і не інакше або тільки не так, а як завгодно інакше, то висновки з таких результатів експерименту будуть носити категоричний, достовірний характер.

Тоді, коли слідчим експериментом встановлюється лише можливість певного плину події, можливість утворення слідів таким чином, то висновки з результатів цих експериментів будуть тільки ймовірними, тому що можливість перебігу події таким чином ще не виключає, що вона розгорталася інакше, ще не дозволяє стверджувати, що вона протікало тільки так [8].

Поділяємо точку зору О.І. Котюка, що якщо отриманий шляхом проведення дослідів результат підтверджує об'єктивну можливість обставин, які перевірялися, то він вважається позитивним. Але при цьому слід

пам'ятати, що позитивний результат лише підтверджує об'єктивну можливість існування події, яка перевірялась, і свідчить про те, що вона справді могла відбутися. Водночас це ще не означає, що саме так було насправді, а тому цей факт необхідно доводити відповідними процесуальними засобами. Тобто позитивний результат слідчого експерименту є лише підставою для висування версії про існування відповідної події.

Що ж до негативного результату слідчого експерименту, то він є категоричним, оскільки свідчить про об'єктивну неможливість у певних умовах обставин, які перевірялися, а тому є доказом того, що цих обставин насправді не могло бути. Водночас такий результат повинен оцінюватися обережно, оскільки неможливість учинення певних дій або перебігу певних процесів у заданих умовах, якщо вони не безспірні, нерідко свідчить не про принципову неможливість існування в реальності, а про те, що під час проведення експерименту якісь його умови могли бути не враховані.

Коли ж необхідно встановити зміст певного факту чи обставин або процесу походження, наприклад, як виникла певна подія чи її сліди, то результати такого експерименту можуть бути або вірогідними, або ймовірними. При цьому якщо шляхом експериментальних дій було встановлено єдиний можливий варіант розвитку цієї події, то такий результат є вірогідним, а коли результати експерименту дають підстави для висновку, що зміст обставин або процес настання міг мати різні варіанти, то такий результат є лише ймовірним [7].

Залежно від ступеня ймовірності варто розрізняти формальну й реальну можливість. Формально можливим вважається такий розвиток події, який сам по собі не суперечить установленням експериментальним даним, коли результати експерименту не виключають, а допускають такий розвиток. На відміну від формальної, реальна можливість характеризується більшою ймовірністю події за рахунок наявності додаткових умов її реалізації. Тут результати слідчої дії не просто допускають, але припускають саме такий розвиток події, як це відбувалося в експерименті. Так само результати слідчого експерименту можуть бути з більшою ймовірністю поширені на реальну ситуацію злочину, якщо вони підтверджуються іншими матеріалами кримінальної справи або якщо доведено повний збіг умов, у яких проводився експеримент і розвивалася розслідувана ситуація. За своєю доказовістю висновок у цьому разі буде наближатися до категоричного.

Незважаючи на те, що ймовірнісні, можливі дані не можуть бути покладені основу обвинувального висновку й вироку суду, все-таки не можна заперечувати значення встановлення ступеня ймовірності події. Це важливо для формування нових слідчих версій, визначення перспективних напрямів розслідування або планування експертних досліджень.

Таким чином, результати слідчого експерименту можна визнати достовірними, коли всі проведені дослідження дали однакові результати, які визнаються не випадковими, а необхідними. Якщо під час неодноразового проведення дослідів будуть одержані різні результати, то і результати слідчого експерименту не можуть бути достовірними [8].

Результати слідчого експерименту мають розглядатися лише у сукупності з іншими матеріалами кримінального провадження. Їх роль полягає в тому, що

вони підтверджують або спростовують існування припущення або самі стають базою для перевірки конкретно-го факту або явища.

Оцінюючи результати слідчого експерименту, слідчий повинен аналізувати не тільки самі підсумки, але й умови, у яких проводився експеримент, його зміст, досягнута його мета. Л.Є. Ароцкер вважає, що під час оцінювання результатів слідчого експерименту: 1) необхідно аналізувати конкретні обставини, які викликали необхідність проведення експерименту; 2) оцінювати всі умови, за яких проводився експеримент, а також враховувати характер змінених умов, що є логічною передумовою для правильних висновків [9].

Таким чином, процес оцінки результатів слідчого експерименту полягає в перевірці правильності відтворених умов і обстановки, у яких проводилася відповідна слідча (розшукова) дія; 2) перевірці правильності проведених дослідних дій, належності змісту; 3) оцінці особистих якостей учасника, чий показання перевіряються (для експериментів із перевірки показань); 4) оцінці достовірності результатів експерименту та отримання висновків; 5) зіставленні отриманих висновків з іншими доказами.

Оцінка результатів експерименту до протоколу не заноситься, оскільки робота, що проводиться слідчим, вимагає аналізу та зіставлення отриманих результатів із наявними даними, що затягується в часі.

Оцінивши результати слідчого експерименту, слідчий приймає рішення або 1) про проведення повторного слідчого експерименту, або 2) про використання результатів слідчого експерименту в подальшому розслідуванні.

Якщо під час оцінювання результатів слідчого експерименту слідчий виявляє, що та чи інша обставина ставить під сумнів достовірність отриманих результатів, але є підстави вважати, що допущена помилка може бути усунена повторним експериментом, то такий експеримент має бути проведений.

Тактика повторного слідчого експерименту нічим не відрізняється від тактики експерименту, що проводиться вперше. Мають бути дотримані всі процесуальні правила і тактичні умови його проведення. Процес оцінки його результатів також не має суттєвих особливостей.

Висновки за результатами слідчого експерименту можуть бути також використані слідчим для подальшого розслідування підставами для повторного проведення тих чи інших слідчих дій, для більш якісного проведення. Особливо часто на практиці використовуються повторний допит і повторний слідчий огляд [9].

Висновки з результатів слідчого експерименту можуть слугувати підставою для проведення таких слідчих дій, які раніше не проводилися, ними є допит, огляд, експертиза.

Крім того, результати слідчого експерименту можуть бути використані засобом, за допомогою якого особа викривається у даванні неправдивих показань уже на первинному допиті: якщо слідчий експеримент проводився за даними, отриманими в результаті допиту інших осіб або за аналогічними обставинами провадження.

Оцінюючи результати слідчого експерименту, проведеного органами досудового розслідування, суд звертає увагу на відповідність експериментальних умов

подіям, які перевіряються. Ступінь подібності умов є критерієм цінності отриманих у результаті експерименту висновків.

Ураховуючи викладене вище, вважаємо, що: 1) результати слідчого експерименту приймаються судом як доказ та підлягають оцінці за загальними правилами оцінки доказів, зібраних органами досудового розслідування; доказова сила результатів слідчого експерименту визначається лише достовірністю результатів і правильністю зроблених висновків; 3) під час оцінювання результатів слідчого експерименту суд виходить зі ступеня відповідності, досягнутої між умовами експерименту та умовами досліджуваної події.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: станом на 18 січня 2013 р. Київ: «Центр учбової літератури», 2013. 290 с.

2. Коташевський О.В. Посібник для слідчого Огляд, відтворення, інші методичні розробки. Рівне: Каліграф, 2005. Коваленко Є.Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України: Підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 623 с.

3. Белкин Р.С., Белкин А.Р. Эксперимент в уголовном судопроизводстве: Методическое пособие. Москва: Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. 160 с.

4. Скулиш Є.М. Негласні слідчі (розшукові) дії за кримінально-процесуальним законодавством України. Вісник Нац. акад. прокуратури України. 2012. № 2. С. 15-23.

5. Заяць Д.Д. Ситуаційний підхід до тактики перевірки показань на місці: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2004. 216 с.

6. Жукова Н.И. Вопросы теории и практики следственного эксперимента: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза». Свердловск, 1984. 16 с.

7. Котюк О.І. Слідчий експеримент – процесуальні аспекти. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2013. № 3. С. 130-135.

8. Чернецький О.К., Реуцький А.В. Особливості розмежування слідчого експерименту та перевірки показань на місці. Університетські наукові записки. 2012. № 3. С. 355-359.

9. Ароцкер Л.Е. Следственный эксперимент в советской криминалистике: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза». Харьков, 1951. 35 с.

Гусаченко Є. О.,
ад'юнк

Національної академії внутрішніх справ

СЛІДЧИЙ – СУБ'ЄКТ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Марченко О. А.

Досліджено зміст, права та обов'язки слідчого – суб'єкта кримінально-процесуальних відносин щодо звільнення від кримінальної відповідальності. Визначено необхідність на підставі здійснення аналізу чинного та попереднього законодавства, удосконалення кримінально-процесуального законодавства в частині питань реалізації прав та обов'язків слідчого в процесі звільнення від кримінальної відповідальності. Доведено доцільність наділити слідчого правом за погодженням із прокурором звертатися до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності та внесення відповідних змін до норм КПК України.

Ключові слова: звільнення від кримінальної відповідальності, кримінальна відповідальність, суб'єкт, слідчий, кримінально-процесуальні відносини, досудове розслідування.

Исследованы, содержание, права и обязанности следователя – субъекта уголовно-процессуальных отношений по поводу освобождения от уголовной ответственности. Определена необходимость на основании анализа действующего и предыдущего законодательства, совершенствование уголовно-процессуального законодательства в части вопросов реализации прав и обязанностей следователя в процессе освобождения от уголовной ответственности. Доказана целесообразность наделить следователя правом по согласованию с прокурором обращаться в суд с ходатайством об освобождении лица от уголовной ответственности и внесения соответствующих изменений в нормы УПК Украины.

Ключевые слова: освобождение от уголовной ответственности, уголовная ответственность, субъект, следователь, уголовно-процессуальные отношения, досудебное расследование.

The content rights and duties of the subject of criminal procedural relations, the investigator, concerning the release from criminal liability there investigated. The necessity, based on the analysis of the current and previous legislation, improvement of the criminal procedural legislation, regarding the issues of realization of the rights and duties of the investigator in the process of exemption from criminal liability, was determined. It as proved that the expediency of assigning the investigator the right, in agreement with the prosecutor, to apply to the court for the release of the person from criminal liability and the introduction of appropriate changes in the norms of the Criminal Procedure Code of Ukraine.

Key words: exemption from criminal liability, criminal liability, subject, investigator, criminal procedure relations, pre-trial investigation.

Постановка проблеми. Прийняття та внесення змін до Конституції України, набуття чинності новим Кримінальним та Кримінально-процесуальними кодексами є досить важливими етапами в становленні та розвитку правової держави в Україні, з якими обґрунтовано пов'язуються суттєві зміни у сфері захисту людини, її життя, здоров'я, честі, гідності, недоторканості та безпеки. Визнавши людину та її інтереси

найвищою соціальною цінністю в Україні (ст. 3 Конституції України), держава має відповідно реформувати і сферу кримінального правосуддя, відтворивши сутність цього положення у змісті кримінального провадження, у правових статусах суб'єктів правових відносин. Набули нового змісту та сутності кримінальні та кримінально-процесуальні відносини щодо реалізації міжгалузевого інституту звільнення від кримінальної відповідальності.

За чинним кримінально-процесуальним законодавством головним суб'єктом прийняття рішення про звільнення особи від кримінальної відповідальності є суд. Прийняття остаточного рішення про звільнення підозрюваного (обвинуваченого) від кримінальної відповідальності є правом лише одного суб'єкта відповідних кримінально-процесуальних відносин – судового органу. Тому у формально-юридичному значенні суд можна вважати єдиним суб'єктом прийняття відповідного рішення, оскільки інших альтернативних йому суб'єктів законом не передбачено. Проте таке розуміння є дещо спрощеним як таким, що не відтворює зміст та сутність досить складних кримінально-процесуальних відносин щодо визначення підстав для звільнення від кримінальної відповідальності, доведення доцільності такого звільнення, забезпечення процесуального порядку його реалізації.

Ухвалення судового рішення базується на суб'єктивному тлумаченні суддею отриманих матеріалів. Проте основу для суддівського розсуду становлять ті матеріали, які готуються на стадії досудового розслідування за участю інших суб'єктів, зокрема одним із головних суб'єктів, задіяних у процесі прийняття рішення про звільнення підозрюваного (обвинуваченого) від кримінальної відповідальності, можна віднести слідчого.

Стан дослідження. Особливістю предмета дослідження є те, що він охоплює поглиблене вивчення проблем розуміння кримінально-процесуального порядку звільнення від кримінальної відповідальності за допомогою конкретного аналізу змісту кримінально-процесуальних відносин, зокрема прав та обов'язків слідчого.

На думку В.І. Галагана та О.М. Калачової, проблеми визначення поняття та структури процесуального статусу осіб у кримінальному судочинстві своєю складовою частиною мають визначення особливостей сфери функціонування саме суб'єктів у сфері кримінально-процесуальних відносин. Адже залежно від функцій, які виконує у кримінальному судочинстві той чи інший учасник процесу, особа с певним статусом набуває кон-

кретних прав та обов'язків, притаманних саме йому. І хоча чинний КПК не містить поняття «суб'єкт кримінального процесу», проте він є важливішим елементом кримінально-процесуальних відносин [2, с. 35, 39].

Ураховуючи важливість вивчення змісту, прав та обов'язків слідчого – суб'єкта кримінально-процесуальних відносин щодо звільнення від кримінальної відповідальності, маємо на підставі ретроспективного підходу в здійсненні аналізу чинного та попереднього законодавства, їхнього порівняння у часі; за відповідними напрямками виокремити ті питання, які потребують свого вирішення, тобто реформування кримінально-процесуального законодавства, виокремлення питань, які потребують свого подальшого вирішення на законодавчому рівні.

Виклад основних положень. Хоча кожний із суб'єктів кримінально-процесуальних відносин відіграє специфічну роль у процесуальному механізмі звільнення від кримінальної відповідальності. На нашу увагу заслуговує саме незалежність та самостійність у здійсненні власних функцій, вплив та участь слідчого як суб'єкта кримінально-процесуальних відносин, на прийняття судом справедливого та дієвого рішення.

Узагальнюючи зміст чинного КПК (ст.ст. 286-287), слід зазначити, що законодавець переважно сконцентрував увагу на прокурорі (як досить важливому суб'єкті кримінально-процесуальних відносин у вирішенні питання звільнення від кримінальної відповідальності на стадії досудового розслідування). Спостерігається практична відсутність згадування у кримінально-процесуальних нормах, які безпосередньо регламентують питання звільнення від кримінальної відповідальності, про слідчого та його повноваження в цій сфері.

Безпосереднє особливе виокремлення прокурора у кримінально-процесуальних відносинах є одним із чинників, що відрізняють чинне кримінально-процесуальне законодавство від попереднього. За КПК 1960 р. повноваження щодо складання мотивованої постанови про направлення справи до суду для вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності та обов'язок ознайомлення обвинуваченого (його захисника), потерпілого (його представника) із змістом цієї постанови покладалися на прокурора та слідчого (ч. 2 ст. 7, ч. 4 ст. 7-1, ч. 1 ст. 7-2, 8, 9, 10, 11-1 КПК) [9, с. 9-15]. Це б підвищувало роль та значення останнього у кримінально-процесуальних відносинах стосовно звільнення від кримінальної відповідальності.

Наскільки є правильним чинне рішення законодавця маємо з'ясувати на підставі системного комплексного тлумачення та порівняння змісту відповідних положень, що містяться безпосередньо у статтях параграфа другого «Звільнення від кримінальної відповідальності» КПК 2012 р., в інших нормах, які стосуються процесуальної діяльності слідчого і опосередковано стосуються звільнення від кримінальної відповідальності (ст. ст. 40, 291 КПК), врахування основних тенденцій та результатів спеціальних досліджень з цього питання [8, с. 24, 152-153, 156]

Наш аналіз законодавства доцільно розпочати із з'ясування такого складника правового статусу слідчого, як права та обов'язки у сфері роз'яснювального процесу під час реалізації звільнення від криміналь-

ної відповідальності. З одного боку, спостерігається певна наступність кримінального процесуального законодавства щодо факту відсутності конкретизації суб'єктів роз'яснювального процесу. У попередньому законі в ч. 2 ст. 7-1 КПК 1960 р. без визначення суб'єктів ідеться про те, що до направлення кримінальної справи до суду особі повинно бути роз'яснено сутність обвинувачення, підставу звільнення від кримінальної відповідальності, право заперечувати проти закриття справи з цієї підстави.

Чинний закон (ч. 3 ст. 285 КПК) також містить положення про необхідність здійснення роз'яснення сутності підозри чи обвинувачення, підстав звільнення від кримінальної відповідальності, про право заперечувати проти закриття кримінального провадження без визначення конкретних суб'єктів, які мають здійснювати це роз'яснення. З іншого боку, суттєвим змістовним доповненням у КПК 1960 р. до зазначеного положення є вказівка в ч. 4 ст. 7-1 КПК про те, що і прокурор, і слідчий мають право виносити постанову про направлення справи до суду, знайомити з нею обвинуваченого та потерпілого, роз'яснювати їм їхні права. Чинний же закон таких доповнень не містить і, як уже йшлося, концентрує увагу лише на особі прокурора. Проте системно-правове тлумачення та співставлення змісту та сутності правових норм чинного законодавства, що безпосередньо регулюють сферу застосування звільнення від кримінальної відповідальності або ж мають до цього опосередковане відношення надають нам підстави визнати слідчого доволі важливим суб'єктом роз'яснювальної діяльності поряд із прокурором. Хоч цей факт і не знайшов безпосереднього закріплення у законі. Існує достатня кількість чинників, які доводять це.

Так, досить важливим у цій діяльності є те, що особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, має розуміти сутність звільнення від кримінальної відповідальності за nereабілітуючими підставами – підставами, які базуються насамперед на визнанні нею своєї винуватості. Цей факт набуває особливого значення на тлі проведення досудового розслідування не в повному обсязі. Отже, звільнення від кримінальної відповідальності завжди є компромісом між органами досудового слідства, судом та особою, яка вчинила правопорушення, оскільки базується на визнанні винуватості особи без постановлення вироку суду. А відповідно необхідною передумовою звільнення особи від кримінальної відповідальності в порядку, передбаченому сучасним кримінально-процесуальним законом (через винесення судом ухвали про закриття справи) є згода особи на закриття справи за nereабілітуючими підставами. Закриття справи за nereабілітуючими підставами за умови проведення досудового слідства не в повному обсязі (ч. 2 ст. 286 КПК) тим не менш передбачає виконання певного обсягу слідчої діяльності, яка надасть можливість установити: всі обставини вчиненого діяння, а отже, наявність в діянні ознак певного виду складу злочину; наявність обставин, необхідних для звільнення від кримінальної відповідальності. Саме слідчий має безпосереднє відношення до встановлення фактичних обставин справи, надання правової кваліфікації вчиненого, збирання та узагальнення інформації (як позитивного, так і негативного значення) щодо особи, яка вчинила суспіль-

но небезпечне діяння. Саме слідчий, який здійснює досудове розслідування, має можливості у належному обсязі виявити кримінально-правові підстави та умови звільнення підозрюваного (обвинуваченого) від кримінальної відповідальності, серед яких особливе значення мають тяжкість та повторність учинення злочину (для загальних видів звільнення), ознаки позитивної посткримінальної поведінки особи (для загальних та спеціальних видів звільнення). Тому об'єктивність та точність проведення слідчим досудового розслідування, кваліфікації злочинних дій у кримінальному провадженні спроможні стати основою для прийняття обґрунтованого рішення щодо можливості застосування звільнення від кримінальної відповідальності підозрюваного (обвинуваченого). А також сприяти більш інтенсивному визнанню цими особами та потерпілим законності та доцільності застосування звільнення від кримінальної відповідальності.

Слід зазначити, що у науково-практичних коментарях до ст. 285 КПК «Загальні положення кримінального провадження під час звільнення особи від кримінальної відповідальності» наголошується саме на тому, що не лише прокурор, але й слідчий своєю роз'яснювальною діяльністю має заохочувати підозрюваного, обвинуваченого до реалізації права на звільнення від кримінальної відповідальності [7, с. 708-709]. Підкреслюється особлива роль слідчого під час прийняття рішення щодо підстав про закриття кримінального провадження тощо [12, с. 430].

Більш широке тлумачення вищезазначених законодавчих положень свідчить також і на користь того, що чинний закон не позбавляє слідчого права ініціювати розгляд відповідного питання, однак лише перед прокурором, який здійснює процесуальне керівництво досудовим розслідуванням. У цій частині маємо погодитися з позицією вчених (В. Лобач, В. Півненко, О. Дудоров), що такий стан розбіжностей між реальністю у правозастосуванні та конкретним змістом законодавчих положень доводить, з одного боку, важливість функцій слідчого та його право ініціювати розгляд відповідного питання перед прокурором, а з іншого – порядок такого ініціювання залишається поза процесуальним [3, с. 33; 10, с. 18; 11, с. 33].

Якщо поглибити вивчення проблеми неузгодженості чинного кримінально-процесуального законодавства в частині правового статусу слідчого щодо реалізації інституту звільнення від кримінальної відповідальності, то доцільним є співставлення за змістом та сутністю зазначених вище положень та ст. 40 КПК. У цій правовій нормі, по-перше, наголошується на відповідальності слідчого за законність та своєчасність здійснення процесуальних дій. По-друге, у п. 7 ч. 2 ст. 40 КПК йдеться про право слідчого за результатами розслідування скласти обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру та подавати їх на затвердження прокуророві [8, с. 24]. А складання клопотання щодо застосування примусових заходів виховного характеру є невід'ємною складовою частиною матеріалів щодо застосування спеціального виду звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх, передбаченого ст. 97 КК.

До того ж у спеціальних дослідженнях звертається увага ще на одне протиріччя, яке виникає якщо звернутися до змісту цієї статті. Маємо погодитися із дум-

кою зазначених вище вчених (О. Дудоров, В. Лобач, В. Півненко), які доводять те, що поза процесуальний статус слідчого не узгоджується з тими можливостями, які надаються йому ч. 3 ст. 40 КПК: слідчий має право у випадках відмови прокурора у погодженні його клопотань звернутися до керівника органу досудового розслідування. Після вивчення клопотання керівник за необхідності ініціює розгляд питань, порушених у ньому, перед прокурором вищого рівня, який протягом трьох днів погоджує відповідне клопотання або відмовляє у його погодженні [3, с. 33; 10, с. 18; 11, с. 33].

Розглядувані протиріччя посилюються й іншими положеннями чинного законодавства, зокрема тими, що визначають особливості кримінально-процесуального порядку звільнення від кримінальної відповідальності на стадії судового провадження після отримання судом обвинувального акту, а отже, стосуються обвинуваченої особи. Комплексний аналіз чинних кримінально-процесуальних положень доводить те, що на цій стадії вирішення питання щодо звільнення обвинуваченої особи від кримінальної відповідальності значення слідчого посилюється. У цьому разі маємо підкреслити той факт, що складання обвинувального акту першочергово покладаються на слідчого (ст. 291 КПК). Прокурор має лише його затверджувати. Проте відсутність згоди прокурора на обвинувальний акт, складений слідчим, надає йому право скласти його власноруч. Отже, за наслідками вивчення обвинувального акту, складеного слідчим, прокурор має прийняти одне із трьох рішень: затвердити обвинувальний акт, складений слідчим, та погодитися з його направленням до суду; повернути обвинувальний акт для доопрацювання слідчим; скласти власноруч обвинувальний акт та направити його до суду.

Особливістю цієї стадії кримінального провадження є те, що законодавець визначаючи коло осіб, які можуть звернутися до суду з клопотанням про звільнення від кримінальної відповідальності обвинуваченого, значно його розширює, використовуючи словосполучення «сторона кримінального провадження» (ч. 4 ст. 286 КПК). Відповідно до положень п. 19 ч. 1 ст. 3 «Визначення основних термінів Кодексу» та сутності відповідних положень статей, які містяться у Главі 3 «Суд, сторони та інші учасники кримінального провадження», маємо розуміти, що звернутися з клопотанням під час судового провадження може, крім інших суб'єктів кримінального провадження (прокурора, керівник органу досудового розслідування, потерпілого та його законного представника, підозрюваного, обвинуваченого тощо), і слідчий [8, с. 6, 15-34]. Адже саме вони є сторонами кримінального провадження. Тому законодавець значно розширює коло суб'єктів, які наділяються правом ініціювати таке клопотання.

За чинним законодавством цей порядок є лише складовою частиною загального процесуального порядку звільнення від кримінальної відповідальності як такого, що стосується як підозрюваного, так і обвинуваченого. Якщо виходити із того, що ініціювати клопотання про застосування як загальних (ст. 45-49 КК), так і спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності (звільнення неповнолітніх із застосуванням примусових заходів виховного характеру щодо неповнолітніх – ст. 97 КК; видів звіль-

нення, передбачених Особливою частиною КК) є можливим на будь-якій стадії кримінального провадження до постановки вироку (ч. 2, 4 ст. 286 КПК). Маємо визнати, що в чинному законі як безпосередньо, так і опосередковано відтворюється право слідчого не лише ініціювати, але й оформлювати відповідні матеріали та за умови згоди прокурора направляти їх до суду. Що не узгоджується із змістом та сутністю ст.ст. 286-288 КПК, у яких згадується лише прокурор, який складає клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності, знайомить із ним потерпілу особу, з'ясовує його думку, надсилає клопотання до суду. І ні слова про слідчого як одного із суб'єктів реалізації кримінально-процесуального порядку звільнення від кримінальної відповідальності. Тоді як зміст ст. 40 КПК свідчить про інше.

Загалом, слід звернути увагу на той факт, що питання посилення значення процесуального статусу слідчого у кримінально-процесуальних відносинах було і залишається актуальним. За чинності попереднього КПК М.О. Карпенко доводив те, що саме слідчий, який розслідував кримінальну справу, повинен брати участь у вирішенні судом питання про те, які примусові заходи виховного характеру слід застосовувати до неповнолітньої особи. Адже «спілкування слідчого на досудовому слідстві з неповнолітнім, його законним представником, захисником, працівниками служб у справах неповнолітніх дають йому можливість найбільш повно розібратися в характері особи, вивчити середовище, в якому вона проводить життя. Тому буде цілком правильним законодавчо закріпити за слідчим право зазначати у постанові або обвинувальному висновку захід впливу, який доцільно застосувати щодо підлітка» [4, с. 131; 5, с. 20].

Досить жваво (крім іншого) обговорювався проект чинного кримінально-процесуального законодавства в частині процесуального статусу слідчого. На думку Ю.П. Аленіна, зведення у новому КПК ролі слідчого до функцій статиста призведе до ліквідації його процесуальної самостійності та незалежності, а тому й до втрати особистості відповідальності за результати досудового слідства. На думку вченого, слідчий має бути повноцінним суб'єктом кримінальної процесуальної діяльності, а не лише виконавцем чужої волі. Тому має бути збережена та система прав та обов'язків слідчого, яка виправдана часом та багаторічним досвідом. Тим більш це стосується сфери притягнення особи до кримінальної відповідальності та її реалізації [1, с. 10-11].

В.М. Кобернюк, досліджуючи особливості чинного кримінального законодавства щодо закриття кримінального провадження зі звільненням особи від кримінальної відповідальності, зокрема щодо порядку взаємодії суду, прокурора, слідчого та інших учасників кримінального провадження у механізмі прийняття відповідного рішення, доводить той факт, що «з процесуального механізму закриття кримінального провадження зі звільненням від кримінальної відповідальності необґрунтовано вилучений слідчий, який здійснює підготовчу роботу щодо ініціювання вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності, але формально не визнається його учасником» [6, с. 7, 19].

Висновки. Проведене нами порівняльне дослідження доводить, що в процесі розслідування (навіть якщо воно проводиться не в повному обсязі) та встановлення підстав для звільнення від відповідальності вплив слідчого на перебіг та результати вирішення питання щодо звільнення від кримінальної відповідальності є доволі важливим. Значення цього впливу зумовлюється тією роллю, яку відіграє слідчий у процесі підготовки, опрацювання матеріалів щодо звільнення від кримінальної відповідальності; у роз'яснювальній діяльності щодо прав та обов'язків підозрюваної, обвинуваченої та потерпілої особи у сфері застосування звільнення від кримінальної відповідальності; у набутті інститутом звільнення від кримінальної відповідальності головних стимулюючих та заохочувальних властивостей із точки зору спрямування післязлочинної (посткримінальної) поведінки винної особи до правослужняного способу життя тощо. Цей факт має знайти належне відтворення у чинному кримінально-процесуальному законодавстві. Наше дослідження є додатковим підтвердженням та поглибленням тих положень, які доводять доцільність наділити слідчого правом за погодженням із прокурором звертатися до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності, тобто внести зміни у ст.ст. 40, 286-288 КПК України. [6, с. 22]

Література

1. Аленін Ю.П. К вопросу о правовом статусе следователя // Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: Матеріали II-ї міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 8 жовтня 2010 р.) У 2 т. Т. 2. Одеса, 2010. 400 с.
2. Галаган В.І., Калачова О.М. Встановлення процесуального статусу окремих осіб, які беруть участь у досудовому провадженні: монографія. Луганськ: СПД Резніков В.С., 2012. 212 с.
3. Дудоров О.В. Про конституційність інституту звільнення від кримінальної відповідальності. Вісник Національної академії прокуратури України. 2009. № 1. С. 40-48. Дудоров О.В. Про конституційність інституту звільнення від кримінальної відповідальності. Вісник Національної академії прокуратури України. 2009. № 1. С. 40-48.
4. Карпенко М.О. Особливості провадження в справах про злочин неповнолітніх: Монографія. Харків: Видавництво «ФІНН», 2009. 240 с.
5. Карпенко М.О. Особливості провадження у справах про злочини неповнолітніх: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2004. 20 с.
6. Кобернюк В.М. Закриття кримінального провадження зі звільненням особи від кримінальної відповідальності: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2014. 28 с.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1 / О.М. Бандурка, С.М. Блаживський, Є.П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. Харків: Право, 2012. 768 с.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України: чинне законодавство із змінами та доповн. на 01 червня 2018 рок: Офіц. текст. Київ: Алерта, 2018. 318 с.
9. Кримінально-процесуальний кодекс України. Харків: ТОВ «Одіссей», 2002. 272 с.
10. Лобач В.Г. Конституційні права особи у кримінальному процесі. Вісник прокуратури. 2003. № 7. С.14-18.

11. Півненко В.М. Звільнення від кримінальної відповідальності: проблеми теорії і практики. Юрист України. 2004. № 1 (1 (3) березень). С. 31-33.

12. Тертишник В.М. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України. Київ: Алерта, 2014. 768 с.

*Марченко О. А.,
аспірант кафедри кримінального процесу
факультету № 3, інспектор факультету № 1
Одеського державного університету
внутрішніх справ*

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗА ОСОБОЮ, РІЧЧЮ АБО МІСЦЕМ

Поляков Є. В.

У статті на підставі вивчення чинного законодавства визначено основні особливості застосування спеціальних знань під час спостереження за особою, річчю або місцем.

Ключові слова: негласна слідча (розшукова) дія; оперативно-розшуковий захід; спостереження за особою, річчю або місцем; спеціальні знання.

В статті на основі изучения действующего законодательства определены особенности применения специальных знаний при наблюдении за лицом, вещью или местом.

Ключевые слова: негласное следственное (розыскное) действие; оперативно-розыскное мероприятие; наблюдение за лицом, вещью или местом; специальные знания.

In the article based on a study of the determined specific features of the application of knowledge during the observation of a person, place or thing.

Key words: tacit investigation (searching) action, operational-search activities, observation of a person, place or thing, special knowledge.

Постановка проблеми. Спостереження за особою, річчю або місцем є однією зі складних та тактично ризикованих в організації та проведенні негласних слідчих (розшукових) дій. Ще з часів запровадження цієї негласної дії (як засобу збирання доказів у кримінальне провадження) і до сьогодення її розвиток пов'язаний із науково-технічним прогресом.

Із набранням чинності 20.11.2012 року Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України) діяльність оперативних підрозділів та органів досудового розслідування поповнилась оперативно-розшуковим заходом та негласною слідчою (розшуковою) дією – спостереження за особою, річчю або місцем. Відповідно до ч.1 ст. 269 КПК України, визначається можливість здійснювати спостереження за особою, річчю або місцем шляхом візуального спостереження за зазначеними об'єктами або візуального спостереження з використанням відеозапису, фотографування, спеціальних технічних засобів. Різноманітність науково-технічних засобів, які можуть бути використані під час цієї негласної слідчої (розшукової) дії ставлять відповідні вимоги до осіб, що здійснюють спостереження, стосовно наявності в них відповідних спеціальних знань, умінь та навичок стосовно застосування. Як показує практика, виникають ситуації, коли важливою стає потреба в спеціальних знаннях іноземних мов, мови жестів та в галузі психології для успішного спостереження за особою, місцем або річчю. Варто зазначити, що специфіці застосування спеціальних лінгвістичних та психологічних знань під час проведення спостереження за особою, річчю або місцем не приділялась увага у наукових працях та в спеціальних публікаціях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням загальних питань використання спеціальних

знань у кримінальному провадженні займалися такі науковці, як Т.В. Арев'янова, В.В. Бірюков, В.А. Волінський, В.Г. Гончаренко, А.В. Іщенко, Є.П. Іщенко, В.О. Коновалова, О.Р. Росинська та інші. Особливості застосування спеціальних знань під час проведення спостереження за особою, річчю або місцем виступали предметом дослідження лише стосовно окремих питань застосування засобів фотозйомки, кінозйомки, відео зйомки, оптичних та радіоприладів, інших технічних засобів у роботах, які вийшли за авторством А.В. Веденіна, Н.Ф. Войтович, В.Н. Єсіна, В.А. Лукашова, Ю.М. Соколова та інших.

Метою статті є систематизація та аналіз законодавства України, наукових результатів дослідження особливостей застосування спеціальних лінгвістичних та психологічних знань під час спостереження за особою, річчю або місцем відповідно до статті 269 КПК України.

Негласне спостереження (заст. – зовнішнє спостереження; сленг – стеження, наружка, хвіст) – комплекс заходів, які проводять оперативні служби в межах оперативно-розшукової діяльності з прихованого, негласного або зашифрованого візуального спостереження за особою, що становить оперативний інтерес, із метою отримання про неї та її спосіб життя (середовище, житло, маршрути пересування тощо) максимально повної інформації [4].

Відповідно до частини 1 статті 269 КПК України, спостереження за особою, річчю або місцем є негласною слідчою (розшуковою) дією, що передбачає проведення для пошуку, фіксації та перевірки під час досудового розслідування тяжкого або особливо тяжкого злочину відомостей про особу та її поведінку або тих, з ким ця особа контактує, або певної речі чи місця в публічно доступних місцях візуального спостереження за зазначеними об'єктами або візуального спостереження з використанням відеозапису, фотографування, спеціальних технічних засобів [1].

Слідчій практиці відомі ситуації, коли така негласна слідча (розшукова) дія проводилась стосовно окремих осіб, які спілкувались між собою іноземною мовою, мовою жестів, або місць чи речей, до яких такі особи можуть прийти. Такі обставини вимагають від осіб, які її проводять, задля отримання достовірних відомостей щодо подальшого проведення спостереження, поведінки цих осіб, контактів та об'єктивної фіксації його результатів використання спеціальних лінгвістичних та психологічних знань.

В.К. Лисиченко та В.В. Циркаль спеціальними знаннями вважали загальновідомим у судочинстві наукові, технічні та практичні знання, набуті в результаті професійного навчання або роботи за певною спеціальністю, особою, залученою спеціалістом або експертом із метою сприяння слідству або суду в з'ясуванні обставин справи чи давання висновку з питань, для вирішення яких потрібне їх застосування [6].

Існують загальновизнані процесуальні форми застосування спеціальних знань: безпосереднє вико-

ристання слідчим, прокурором, співробітником оперативного підрозділу, якому у встановленому законом порядку доручено проведення слідчої (розшукової), негласної слідчої (розшукової) та інших процесуальних дій, слідчим суддею та судом під час використання своїх процесуальних функцій збирання, дослідження та оцінки доказів; участь спеціалістів у проведенні слідчих (розшукових), зокрема негласних слідчих (розшукових) дій; призначення та проведення судових експертиз [6; 7].

Особами, які володіють спеціальними лінгвістичними знаннями у кримінальному провадженні, вважаються перекладачі (сурдоперекладачі). Частина 1 статті 68 КПК України передбачає, що «у разі потреби в кримінальному провадженні перекладу пояснень, показань або документів сторони кримінального провадження або слідчий суддя чи суд залучають відповідного перекладача (сурдоперекладача)» [1]. Через це виникає питання: чи можливе залучення перекладача до безпосереднього проведення спостереження за особою, річчю або місцем? Під час цієї негласної слідчої (розшукової) дії не отримуються пояснення, показання чи документи, тому залучення особи, яка володіє іноземною мовою, мовою жестів як перекладача (сурдоперекладача), на підставі частини 1 статті 68 КПК України, немає можливості. Не менш важливішою за перекладача особою є інший учасник кримінального провадження, який може використовувати спеціальні знання та навички застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування та судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань та навичок. Такою особою є спеціаліст (частина 1 статті 71 КПК України). У теорії кримінального процесу в результаті численних досліджень визначено, що в процесуальному значення поняття «спеціаліст» не охоплює поняття «перекладач» [5]. Отже, намагання залучити особу, яка володіє іноземною мовою, мовою жестів, як спеціаліста до проведення спостереження за особою для надання консультацій щодо змісту її поведінки шляхом перекладу слів та жестів є неприпустимим.

Залучення спеціаліста психолога до проведення спостереження за особою, річчю або місцем також є досить проблематичним. Адже особливості діяльності відповідних оперативних підрозділів та тактики проведення цієї негласної слідчої (розшукової) дії майже виключає можливість його безпосередньої участі.

Виходячи з наведеного, є лише один виняток – можливість під час проведення спостереження за особою, річчю або місцем щодо окремих осіб, які спілкуються між собою іноземною мовою, мовою жестів, або місць та речей, до яких такі особи можуть прийти, особам, які здійснюють спостереження, застосовувати особисті спеціальні лінгвістичні знання, а також знання в галузі психології людської поведінки та юридичної психології з метою забезпечення отримання достовірних відомостей щодо подальшого проведення спостереження та фіксації його результатів і відповідних процесуальних та інших документах щодо поведінки об'єктів спостереження, осіб, які з ними контактували, або поведінки окремих осіб у місці, щодо якого здійснювалось спостереження.

Висновки. Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що для забезпечення можливості залучення до прове-

дення спостереження за особою, річчю або місцем та у разі необхідності до проведення інших негласних слідчих (розшукових) дій перекладачів (сурдоперекладачів) доцільним було б унести доповнення до частини 1 статті 68 КПК України.

Також однією з визначених чинним законодавством цілей спостереження за особою, річчю або місцем є отримання відомостей про поведінку особи, за якою здійснюється спостереження. Джерелами отримання таких відомостей є інтерпретація змісту як окремих поведінкових актів особи, за якою спостерігають, їх взаємозв'язку, а також поведінкових актів осіб, з якими об'єкт спостереження контактує. Безумовно, кожна особа, яка проводить спостереження за особою, річчю або місцем, має особистий життєвий та професійний досвід, який дозволяє їй оцінювати усвідомлений та неусвідомлений, раціональний та ірраціональний, емоційний компонент поведінки людини. Однак для правильного визначення складного співвідношення поведінкових актів тих, за ким спостерігають, та їх змісту за жестами, мімічними реакціями, засобами вербальної комунікації особа, яка проводить будь-яку негласну слідчу (розшукову) дію, повинна мати спеціальну психологічну підготовку. За відсутності такої підготовки можливий ризик отримання помилкових відомостей щодо поведінки об'єкта спостереження.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651 VI (зі змінами і доп.). Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. С. 88.
2. Глушков В.О., Скулиш Є.Д. Негласні слідчі (розшукові) дії. Кримінальний процесуальний України. Науково практичний коментар: у 2 т., Т.1 / О.М. Бандурка, Є.М. Блажівський, Є.П. Будроль та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. Харків: Право, 2012. С. 628-694.
3. «Інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні», затверджена наказом Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства Фінансів України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 року № 114/1042/516/936/1687/5.
4. Контррозвідувальний словник. URL: http://tipolog.atspase.com/count_dic/counterintell_dictionary_n.htm.
5. Кудінов С.С., Шехавцов Р.М., Дроздов О.М., Грищенко С.О. Негласні слідчі (розшукові) дії та використання результатів оперативно-розшукової діяльності в кримінальному провадженні: навчально-практичний посібник. Харків: «Оберіг». 2013. С. 47-48.
6. Лисиченко В.К., Циркаль В.В. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике: Учебное пособие. Київ: КГУ. 2015. С. 22.
7. Романюк Б.В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві: автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ. 2012. С. 8-9.

Поляков Є. В.,
кандидат юридичних наук, полковник поліції,
доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності
Одеського державного університету
внутрішніх справ

АКЦИЗ У СИСТЕМІ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Загороднюк С. О., Допілка В. О.

Митні правовідносини набувають охоронного характеру в застосуванні до правопорушників юридичної відповідальності. Звертає особливу увагу необхідність системного підходу до протидії цим явищам.

У статті розглянуто правове регулювання обігу заборонених та обмежених предметів, яке передбачено на міжнародному рівні, а також внутрішньодержавним законодавством.

Ключові слова: підакцизний товар, відповідальність, митні правовідносини.

Таможенные правоотношения приобретают охранительный характер в применении к правонарушителям юридической ответственности. Обращает особое внимание необходимость системного подхода к противодействию этим явлениям.

В статье рассмотрены вопросы правового регулирования в обороте подакцизных товаров, предусмотренного на международном уровне, а также внутригосударственным охраняемым законодательством.

Ключевые слова: подакцизный товар, ответственность, таможенные правоотношения.

The problems of legal regulation of activity of the organization on the excisable goods' movement through the customs border of Ukraine, regulated at the international level, as well as domestic protection legislation.

The customs-tariff system forms part of the state mechanism of regulation of the relevant relations, the customs value is the basis for the calculation of duties, excise taxes, customs duties. At the customs tariff, the direction which the government adheres to in its relations with foreign trade and its related domestic production is reliably reflected.

Customs tariff measures, which are a method of regulation of foreign economic activity, form an element of the tax system, through which the state is able to actively interfere in the economic life of the country; customs tariff measures relate to economic means of regulation of foreign economic activity.

The analysis of the formation of the excise tax system indicates the tendency to create a more rational fiscal aspect of the excise tax system, which is achieved by supporting the minimum list of excisable goods, strengthening state control over their production and circulation, as well as the completeness of payment of excise duty.

The main conceptual basis for the necessary changes in the mentioned activity are the main scientifically grounded and socially necessary directions of improvement of administrative and tax reform.

Hence the need to reform the ideological foundations of the control activities of the state tax service (and as its kind – in the field of excisable goods circulation). The integrated goal of such activity should be defined not only within the framework of ensuring the filling of the budget and solvency of the state, but also aimed at ensuring the development of entrepreneurial activity and economic welfare of the whole society, raising the general level of tax culture of both taxpayers and employees of the controlling bodies, which logically determines shifting emphasis on the implementation of not only fiscal and punitive functions, but also preventive, preventive, methodological functions.

Key words: excise goods, responsibility, customs legal relations.

Актуальність теми. Демонізація зовнішньоекономічної діяльності, вільний вихід на зовнішній ринок державних і приватних підприємств, створення численних об'єднань, фондів і вільних підприємств, інтенсифікація міграційних процесів призвели до створення умов для зростання економічних правопорушень, предметом яких є підакцизні товари.

Протидія цим правопорушенням сприяє виконанню Державного бюджету України.

Необхідність посилення процесу відшкодування майнових збитків, які спричинюються цими правопорушеннями, викликало прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності)» 2011 року [1].

Найважливішою є констатація стійкої тенденції збільшення випадків незаконного переміщення через митний кордон України підакцизних товарів, небезпечних для здоров'я людей.

Це правопорушення характеризується кількісним і якісним зростанням. Якісне зростання, у свою чергу, характеризується збільшенням правопорушень, які вчинюються організованими групами.

Серед учених, які присвятили свої праці вказаній проблемі, варто назвати таких авторів, як В.О. Навроцький, О.М. Омельчук, В.І. Осадчий, О.В. Процюк, Є.Л. Стрельцов, В.В. Сташис, С.О. Сорока, В.В. Силенко, В.Я. Тацій, М.І. Хавронюк, В.О. Шамрай, В.М. Шевченко, С.С. Яценко, О.О. Кравченко, Є.В. Додін та ін.

Основою поняття підакцизних товарів є податкове законодавство, яке виконує регулятивну функцію. Питання, пов'язані з їх переміщенням через митний кордон України, розв'язуються митним законодавством України.

Акцизний збір, ураховуючи велике значення для поповнення коштами державного бюджету, посідає значне місце в зовнішньоекономічній діяльності України.

Акциз є одним із видів непрямих податків. Хоч історично непрямі податки виникли пізніше за прямі, згодом непрямі податки перетворились у більш відчутний канал поповнення державного бюджету. Податкові системи XIX століття включали акцизи як головний канал забезпечення непрямого оподаткування та нерідко «акциз» використовувався як синонім усієї системи непрямих податків.

Для економіки України акцизні надходження є найстабільнішим джерелом поповнення бюджету, і невміння користуватися вказаним джерелом доходів, як правило, свідчить про слабкість і недієздатність фіскальних органів держави.

У системі податкових правопорушень особливе значення належить тим, які виникають у митно-тарифній сфері.

Митно-тарифна система становить частину державного механізму регулювання відповідних відносин, митна вартість є підставою для нарахування мита, акцизу, митних зборів. На митному тарифі рельєфно відображається той напрям, якого додержується уряд у сво-

їх відносинах щодо зовнішньої торгівлі та пов'язаного з нею внутрішнього виробництва.

Митно-тарифні заходи, які є методом регулювання зовнішньоекономічної діяльності, становлять елемент податкової системи, за допомогою якої держава отримує можливість активно втручатись в економічне життя країни; митно-тарифні заходи належать до економічних засобів регулювання зовнішньоекономічної діяльності.

Аналіз становлення системи акцизного оподаткування вказує на наявність тенденції до створення більш раціональної у фінансовому аспекті системи акцизного оподаткування, що досягається за рахунок підтримки мінімального переліку підакцизних товарів, посилення державного контролю за їх виробництвом та обігом, а також повнотою сплати акцизного збору.

Основною концептуальною базою необхідних зрушень у зазначеній діяльності є основні науково обґрунтовані та соціально-необхідні напрями вдосконалення адміністративного й податкового реформування.

Звідси випливає необхідність реформування ідеологічних засад контрольної діяльності органів державної податкової служби (і як її різновиду – у сфері обігу підакцизних товарів). Інтегруючи мету такої діяльності має не тільки визначатись у межах забезпечення наповнення бюджету й платоспроможності держави, а й спрямовуватись на забезпечення розвитку підприємницької діяльності та економічного добробуту всього суспільства, підвищення загального рівня податкової культури як платників податків, так і самих працівників контролюючих органів, що логічно зумовлює зміщення акцентів на реалізацію не лише фінансової й каральної функцій, а й профілактичної, превентивної, методологічної функцій [2, с. 6].

Контроль з боку органів державної податкової служби щодо обігу підакцизних товарів знаходиться на межі публічних і приватних інтересів: він повинен забезпечувати захист саме публічного інтересу (це стосується й забезпечення надходжень до бюджету, і дотримання встановленого порядку обігу), а також здійснення такого контролю має гарантувати й захист приватних інтересів, сприяти розвитку легальної підприємницької діяльності.

Контроль органів державної податкової служби України за обігом підакцизних товарів характеризується складним характером, наявністю специфічних властивостей (суб'єкти здійснення, особи, щодо яких здійснюється, джерела інформації, нормативне підґрунтя тощо), що дає змогу виділити його окремо в системі видів контрольної діяльності податкових органів, нормативної регламентації його засад як окремого правового інституту й урахування під час формування перспективного адміністративного та податкового законодавства України.

Контроль за таким важливим сектором економіки країни, як обіг підакцизних товарів, покладений на органи Державної податкової служби України, зумовлено їхнім великим значенням для процесу формування споживчого ринку й необхідності поповнення дохідної частини бюджету, а також величезною шкодою, яку завдає громадянам споживання та використання неякісних і фальсифікованих підакцизних товарів [3, с. 201].

Як випливає зі змісту ч. 1 ст. 1 Декрету Кабінету Міністрів України «Про акцизний збір», підакцизними товарами варто вважати визначені законом товари,

до ціни яких включається акцизний збір; основними ознаками цих речей матеріального світу є такі: вони набувають статусу підакцизних лише на підставі Законів України, акцизний збір включається до їх ціни [4].

Податковий кодекс України визначає види підакцизних товарів [5].

Характеризуючи види підакцизних товарів, варто вказати властиві їм загальні ознаки.

Алкогільні напої – це продукти, одержані шляхом спиртового бродіння цукровмісних матеріалів або виготовлені на основі харчових спиртів з умістом спирту етилового понад 1,2% об'ємних одиниць, які належать до товарних груп Гармонізованої системи опису та кодування товарів під кодами 22 04, 22 05, 22 06, 22 08 (наприклад, вина виноградні натуральні, ігристі, газовані, вермути, коньяк, бренді, лікери, спиртні напої, одержані шляхом перегону). Міцність алкогільного напою, тобто процентний уміст у ньому етилового спирту, у цьому разі вирішального кримінально-правового значення не має. Для з'ясування того, чи є вилучена в особи рідина алкогільним напоєм, призначається судово-хімічна експертиза.

Крім власне алкогільних напоїв, до підакцизних товарів належить спирт етиловий неденатурований із концентрацією алкогюлю не менш як 80 відсотків об'єму, спирт етиловий та інші спиртові дистиляти.

Самогон та інші міцні спиртні напої домашнього вироблення (чача, арака, тутова горілка, кумишка тощо) як такі, що не є підакцизними товарами, предметом розглядуваного злочину не визнаються. Вони виготовляються специфічними способами, які передбачають різноманітність рецептур, дотримання домашніх нетрадиційних технологій і характеризуються недотриманням установлених державних стандартів і нормативів. Підакцизними товарами визнаються не будь-які спиртні напої, а лише ті вироби, яким присвоєно певний код згідно з Гармонізованою системою опису та кодування товарів. Самогон та інші міцні спиртні напої домашнього вироблення в законодавчому акті, присвяченому оподаткуванню алкогільних напоїв акцизним збором, не фігурують і в принципі не можуть і не повинні згадуватись; щодо них не встановлені ставки акцизного збору в гривнях з одиниці товару [6, с. 738].

Акцизним збором як загальнодержавним непрямим податком обкладаються предмети, які можуть виготовлятися, бути об'єктом правочинів і знаходитись у власності суб'єктів лише на легальних підставах у передбаченому законодавством порядку.

Тютюновими виробами визнаються сигарети (з фільтром або без фільтра), цигарки, сигари, а також льюковий, нюхальний, смоктальний, жувальний тютюн, махорка та інші вироби з тютюну чи його заміників для куріння, нюхання, смоктання чи жування.

До інших підакцизних товарів належать деякі транспортні засоби; пиво солодове; нафтопродукти (легкі, середні й важкі дистиляти, спеціальні й моторні бензини, гас (керосин), високооктанові кисневмісні домішки до бензинів сумішевих).

Електроенергія як предмет правопорушення може бути за умови, якщо вона має ознаки товару. Необхідно розрізняти електричну, теплову енергію як товар і послуги. Енергія стає товаром тоді, коли до неї вкладаються певні ресурси: матеріальні витрати, людська праця, природні ресурси, вона набуває певної ціни,

стає власністю. Як послугу енергію становлять процеси, пов'язані з постачанням цього товару до споживача та забезпеченням умов споживання цієї продукції.

Такий висновок підтверджується визначенням енергії, яке міститься в Законі України «Про електроенергетику» від 23 червня 2005 року № 2711-IV, а саме: «Енергія – це електрична або теплова енергія, що виробляється на об'єктах електроенергетики і є товарною продукцією, призначеною для купівлі-продажу» [7, с. 45].

Чітке роз'яснення з приводу зарахування нафти і газу до товарної продукції міститься у визначеннях цих корисних копалин, які передбачені в ст. 1 Закону України «Про нафту і газ» від 12 липня 2001 року № 2665-III. Отже, газ, нафта як природна сировина є товаром, оскільки в них містяться праця й кошти, вони можуть бути предметом незаконного переміщення через митний кордон України. Найчастіше такі предмети переміщуються через митний кордон на підставі правовірних цивільно-правових договорів, тому практично виникає необхідність відмежувати від такого переміщення незаконні дії [8].

Не можуть бути предметом податкового митно-тарифного правопорушення транспортні засоби, тобто пристрої, які призначені для перевезення людей, багажу, з установленим на них механізмом і використовувани для безпосереднього переміщення предметів через митний кордон, у т. ч. міжнародних перевезень пасажирів і вантажів, включаючи контейнери та інше транспортне обладнання, тобто є засобами учинення дії [9].

Відповідальність за правопорушення у сфері незаконного переміщення підакцизних товарів через митний кордон України визначена митним, адміністративним і кримінальним законодавством. Митному законодавству належить основоположна роль. Закон виконує регулятивно-охоронну функцію: визначає порядок переміщення, встановлює відповідальність. Адміністративне та кримінальне законодавство виконує охоронну функцію.

Міжнародна співпраця особливо звертає увагу на контрабанду алкогольних товарів, оскільки вона є небезпечним діянням для соціального благополуччя. 19 серпня 1925 року укладена Конвенція «Про прискікання контрабанди алкогольних товарів», у якій особливу увагу приділено прискіканню цього правопорушення.

З огляду на специфіку контрабанди та порушень митних правил, 9 червня 1977 року прийнята Міжнародна конвенція про взаємну адміністративну допомогу

у відверненні, розслідуванні та припиненні порушень митного законодавства, яка визначила, що порушення митного законодавства становлять загрозу економічним, соціальним і фінансовим інтересам держав і законним інтересам торгівлі, вважаючи, що протидія порушенням митного законодавства може бути ефективною за умови співробітництва між митними адміністраціями.

Отже, міжнародні та внутрішньодержавні митно-акцизні правові норми регулюють їх поняття, порядок переміщення підакцизних товарів через митний кордон України, встановлюють юридичну відповідальність за їх порушення.

Література

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності). URL: lex-practice.com/news/147.html.
2. Шевченко В.М. Правила переміщення через митний кордон України підакцизних товарів та відповідальність за їх порушення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2000. 16 с.
3. Інформаційна довідка щодо міжвідомчої наради з питань стану додержання законодавства, спрямованого на боротьбу з контрабандою та порушеннями митних правил при проведенні дізнання та провадження в адміністративних справах / Державна митна служба України. Митна газета. 2011. 2 січ.
4. Про акцизний збір: Декрет Кабінет Міністрів України від 26 грудня 1992 р. № 18-92. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/18-92>.
5. Податковий кодекс України (зміни внесені частково). Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2011. № 13-14, 15-16, 17. Ст. 112. URL: <http://sfs.gov.ua/nk/>.
6. Кримінальне право України. Судові прецеденти (1864-2007 рр.) / за ред. В.Т. Маляренка. Київ: Освіта України, 2008. 1104 с. С. 738.
7. Про електроенергетику: Закон України від 23 червня 2005 р. № 2711-IV (зі змінами від 17 червня 2011 р. № 3549-VI). Відомості Верховної Ради України. 2005. № 1. Голос України. 2011. № 125 (5125).
8. Про нафту і газ: Закон України від 12 липня 2001 р. № 2665-III. URL: search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T012665.html.
9. Про порядок визначення митної вартості товарів і інших предметів у разі їх переміщення через митний кордон України: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 жовтня 1998 р. № 1508. Офіційний вісник України. 1998. № 40. Ст. 1487; 2000. № 42. Ст. 1779.

ДОСВІД КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЩОДО ЕКОНОМІКО-ПРАВОВОГО СТИМУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ДЖЕРЕЛ ЕНЕРГІЇ

Рибнікова Е. Ю.

Необхідність зменшення залежності європейської економіки від імпорту паливно-енергетичної сировини, а також негативний вплив на навколишнє середовище їх використання спонукають країни Європейського Союзу збільшувати обсяги застосування альтернативних джерел енергії, які ще мають назву нетрадиційних та відновлюваних джерел, для генерації електричної енергії. Через ризикованість і високу вартість проектів з альтернативної енергетики ринкові структури неспроможні самотужки забезпечити її стрімкий розвиток. У зв'язку із цим останніми роками активно запроваджуються національні схеми підтримки виробників електроенергії на основі нетрадиційних і відновлюваних джерел енергії.

Метою дослідження є аналіз досвіду використання країнами Європейського Союзу невластивих Україні механізмів стимулювання генерації електроенергії на базі альтернативних джерел енергії.

Ключові слова: альтернативна енергетика, нетрадиційні та відновлювані джерела енергії, альтернативні джерела енергії, «зелена» надбавка, «зелений» сертифікат.

Необходимость уменьшения зависимости европейской экономики от импорта топливно-энергетического сырья, а также негативное влияние их использования на окружающую среду побуждают страны Европейского Союза увеличивать объемы применения альтернативных источников энергии, которые еще называются нетрадиционными и возобновляемыми, для генерации электрической энергии. В связи с рискованностью и высокой стоимостью проектов по альтернативной энергетике рыночные структуры не способны самостоятельно обеспечить ее стремительное развитие. Поэтому в последние годы активно внедряются национальные схемы поддержки производителей электроэнергии на основе нетрадиционных и возобновляемых источников энергии.

Целью исследования является анализ опыта использования странами Европейского Союза несвойственных Украине механизмов стимулирования генерации электроэнергии на базе альтернативных источников энергии.

Ключевые слова: альтернативная энергетика, нетрадиционные и возобновляемые источники энергии, альтернативные источники энергии, «зеленая» надбавка, «зеленый» сертификат.

The necessity to reduce dependence of the European economy on the import of fuel and energy raw materials, as well as the negative impact of their use on the environment, prompt countries of the European Union to increase the use of alternative energy sources, which are still called non-traditional and renewable energy sources for generating electricity. Considering the riskiness and high cost of alternative energy projects, market structures are not able to ensure their rapid development on its own. In connection with this, in recent years, national schemes for supporting electricity producers based on non-traditional and renewable energy sources have been actively introduced.

The purpose of this study is to analyze the support schemes of using of renewable in European Union countries which are not provided in Ukraine.

Key words: alternative energetics, non-traditional and renewable sources of energy, alternative energy sources, feed-in premium, green certificate.

Постановка проблеми. Сьогодні у світі немає єдино визнаного механізму стимулювання розвитку альтернативної енергетики, схеми заохочення виробників та споживачів щодо генерації / споживання нетрадиційної електроенергії різняться в окремих країнах, кожна з них має свої переваги і недоліки, і позитивний досвід функціонування певної моделі підтримки виробників «зеленої» електроенергії в одній країні не є запорукою її успішності в іншій. Уряди намагаються визначити оптимальну модель стимулювання розвитку використання нетрадиційних та відновлюваних джерел енергії (далі – НВДЕ) методом проб і помилок.

Незважаючи на різноманітність засобів стимулювання розвитку нетрадиційної та відновлюваної енергетики, спільним для них є те, що вони оперують фінансовою зацікавленістю як потенційних, так і наявних виробників альтернативної електроенергії. На сучасному етапі найбільш вдалі механізми заохочення виробництва альтернативної енергії реалізуються такими інструментами, як: пільгове оподаткування, пільгові тарифи, торгівля «зеленими» сертифікатами, «зелені» премії, субсидії, гранти тощо. Деякі із цих інструментів вже активно функціонують у нашій країні, тому цікавим для України цікавим є досвід впровадження механізмів стимулювання розвитку альтернативної енергетики, які ґрунтуються на використанні «зелених» премій і «зелених» сертифікатів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. При чисельну кількість наукових праць вітчизняних і закордонних авторів, присвячених аналізу економіко-правових засобів підтримки виробників альтернативної енергії, особливості та перспективність впровадження системи торгівлі «зеленими» сертифікатами для стимулювання розвитку альтернативної енергетики в Україні висвітлені лише в роботі Т. Курбатової, тоді як специфіка використання «зелених» премій взагалі залишається нерозкритою.

Метою роботи є дослідження особливостей використання «зелених» премій і системи торгівлі «зеленими» сертифікатами, а також визначення доцільності їх запровадження в Україні.

Виклад основного матеріалу. Зараз основною альтернативою «зеленим» тарифам для підтримки виробників традиційної енергії визнаються «зелені» надбавки (feed-in premiums), які вже запроваджені Чеською Республікою, Данією, Німеччиною, Італією, Нідерландами, Естонією, Фінляндією, Словенією, Словаччиною й Іспанією [1, с. 1013, 1017]. Схеми «зелених» надбавок можуть використовуватися як самостійно, так і паралельно із «зеленими» тарифами. В останньому разі виробники альтернативної енергії зазвичай мають можливість на власний розсуд вибрати для себе найбільш

привабливу модель підтримки. Для них також може бути передбачена можливість переходу від системи «зелених» тарифів до системи «зелених» надбавок та навпаки протягом визначеного терміну (року або навіть місяця).

У деяких країнах уряд може самостійно визначати категорії виробників, для яких мають бути використані «зелені» тарифи або «зелені» надбавки. Наприклад, у Німеччині власники електростанцій на основі альтернативних джерел енергії, що перевищують встановлену потужність у 100 кВт, підтримуються «зеленими» надбавками, а електростанції з потужністю до 100 кВт – «зеленими» тарифами [2, с. 14].

Сутність системи «зелених» надбавок полягає в тому, що нетрадиційна електроенергія реалізується за ринковими цінами. А держава з метою пом'якшення фінансових ризиків генерації електроенергії на основі НВДЕ окремо виплачує її виробникам «зелену» надбавку, яка покликана компенсувати їхні більш високі витрати порівняно з виробниками традиційної електроенергії [33]. Загалом, «зелена» надбавка є своєрідним бонусом за екологічність виробленої енергії. Вона може бути фіксованою (виражатися в певній сумі, що не залежить від коливання ринкових цін) або гнучкою (її розмір залежить від динаміки ринкових цін) [4, с. 7].

Порівняно із гнучкою надбавкою механізм використання фіксованої надбавки значно простіший, але ця схема підтримки НВДЕ має значні недоліки. Отже, є ризик недостатньої компенсації витрат виробників альтернативної енергії за низьких ринкових цін, а також ризик надмірної компенсації за високих ринкових цін. З метою усунення цих ризиків уряди країн, де використовується фіксована «зелена» надбавка, закріплюють її нижній і верхній ліміти [5, с. 4df].

У свою чергу, гнучкі «зелені» надбавки розраховуються як різниця між ринковою ціною (зазвичай усередненою протягом певного періоду часу, наприклад, одного місяця) та заздалегідь визначеним рекомендованим тарифом – своєрідним еталоном, який, на думку уряду, гарантує економічну доцільність генерації альтернативної енергії. Якщо ринкові ціни перевищують рекомендований рівень тарифів, то «зелена» надбавка не сплачується. «Зелені» надбавки є диференційованими відповідно до типу альтернативного джерела енергії, технології його використання, розміру та місцезнаходження потужностей тощо.

«Зелені» надбавки стимулюють виробників нетрадиційної енергії реагувати на динаміку попиту на ринку електроенергії, тобто виробляти електроенергію, коли попит високий та / або виробництво з інших джерел енергії є низьким. Отже, «зелені» надбавки сприяють поглибленій інтеграції виробників енергії на основі НВДЕ, забезпечують тісний взаємозв'язок генерації електроенергії з попитом на неї [6].

Щоб визначити доцільність запровадження в Україні «зелених» надбавок, спробуємо проаналізувати їхні слабкі і сильні сторони. Встановлення «зеленої» надбавки на «правильному» рівні (тобто на рівні, що зрівнює витрати на генерацію нетрадиційної енергії з витратами на генерацію традиційної енергії) дозволяє забезпечити конкуренцію альтернативних джерел енергії із традиційними без застосування державою додаткових економічних важелів [1, с. 1011]. «Зелені» надбавки більше вписуються в ринкові механізми

у сфері електроенергетики, ніж «зелений» тариф (що важливо в умовах запровадження конкурентного ринку електроенергії в Україні), оскільки вони здатні реагувати на ринкові ціни. Як наслідок, цей механізм створює стимули для виробництва електроенергії в часи високого попиту на неї.

Механізм «зеленої» надбавки добре підходить для підтримки генерувальних потужностей на основі біомаси або малої гідроенергетики, що пов'язано з можливістю контролювати такі виробництва. Так, власники потужностей на основі біомаси або малої гідроенергетики можуть реагувати на зміну попиту на ринку електроенергії. Тоді як можливість впливу на потужності, в яких джерелом енергії є вітер та сонячна енергія, обмежена, що не дозволяє адаптувати такі виробництва до ринкових сигналів [6].

Для інвесторів проектів із НВДЕ механізм «зелених» надбавок порівняно з механізмом «зелених» тарифів додає елемент невизначеності, спричиняє ризики, пов'язані з еволюцією ринкових цін. Водночас ці ризики пом'якшуються встановленням «цінових коридорів» із заздалегідь визначеними нижніми та вищими лімітами для фіксованої надбавки та із заздалегідь визначеними рекомендованими тарифами для гнучкої надбавки. «Цінові» коридори дозволяють виробникам альтернативної енергії прогнозувати мінімальні доходи, на які вони можуть очікувати.

У межах системи «зелених» надбавок виробники нетрадиційної енергії зацікавлені в постійному вдосконаленні своїх технологій із метою зниження собівартості кінцевого продукту. Адже інакше їхні витрати не покриватимуться навіть закріпленими «ціновими» коридорами, оскільки для їх розрахунку за основу беруться ефективні виробництва. У межах системи «зелених» тарифів виробники не мають відповідних стимулів до оптимізації власної діяльності.

Отже, можна сказати, що в умовах конкурентного ринку електроенергії система «зелених» надбавок має позитивні риси, оскільки вона спроможна забезпечити зменшення державних витрат на виплату «зелених» тарифів у разі високих ринкових цін.

Але на сучасному етапі розвитку альтернативної енергетики в Україні запровадження цієї прогресивної схеми підтримки виробників нетрадиційної електроенергії завчасне і для її реалізації спочатку необхідний розвиток масштабних виробництв електроенергії на основі біомаси та малої гідроенергетики. Останнє пов'язане з тим, що, як уже зазначалося, система «зелених» надбавок створює позитивні умови для розвитку саме виробників електроенергії на основі біомаси та малої гідроенергетики, оскільки вони можуть вчасно реагувати на зміни на ринку електроенергії.

З огляду на вищезазначене, на даному етапі уряду доцільніше звернутися до системи торгівлі «зеленими» сертифікатами, яка є поширеним засобом підтримки НВДЕ в країнах Європейського Союзу (далі – ЄС). Ця система вперше з'явилася лише як інструмент обліку і моніторингу виробництва та споживання електричної енергії на основі НВДЕ. Оскільки електроенергія незалежно від джерела походження потрапляє в електромережі в знеособленому вигляді, визначити частку альтернативної електроенергії, яка потрапляє в енергосистему разом із нетрадиційною енергією, неможливо. Запровадження «зелених» сертифікатів вирішило

цю задачу. Так, виробники електроенергії з використанням НВДЕ отримують «зелений» сертифікат на доказ того, що вони виробили та подали певну кількість альтернативної електроенергії в електромережу. Кількість емітованих сертифікатів пропорційна загальному об'єму електроенергії, виробленої з використанням альтернативних джерел енергії. Зазвичай сертифікат RECS видається на кожні 1 МВт/г відновлюваної енергії, виробленої електростанціями, які зареєстровані у відповідному національному органі [6].

Варто зазначити, що ця система бере свій початок з утворенням неприбуткової Міжнародної асоціації Renewable Energy Certificate System (RECS – Система сертифікації відновлюваної енергії) 2001 р. у Брюсселі, яка запроваджує використання «зеленого» сертифіката для надання доказів виробництва або використання альтернативної енергії та забезпечує методологію, яка дозволяє здійснювати торгівлю відновлюваними джерелами енергії та створення відповідного ринку [7]. Вимога прозорості інформації про джерела енергії, використані у виробництві енергії, міститься в п. 52 Директиви Європейського парламенту та Ради 2009/28/ЄС від 23 квітня 2009 р. про заохочення до використання енергії, виробленої з відновлюваних джерел, та якою вносяться зміни до Директив 2001/77/ЄС та 2003/30/ЄС, а надалі останні скасовуються [8]. RECS відкрита для співпраці із країнами з усього світу. У кожній країні, яка прагне використовувати цю систему, має бути створений єдиний орган, уповноважений випускати «зелені» сертифікати. RECS працює спільно з Асоціацією випускових органів (AIB). Кожний емісійний національний орган має бути членом AIB, для забезпечення випуску сертифікатів за єдиними правилами. Щоб відкрити в AIB сертифікаційний рахунок, майбутній виробник, постачальник або трейдер сертифікатів має стати членом RECS. Відповідно до правил RECS, у кожній країні може бути лише один емісійний орган [7].

Із часом «зелені» сертифікати стали використовуватися не тільки як статистичний інструмент, але й як ключовий елемент системи торгівлі – ринкового механізму для рентабельного розширення виробництва НВДЕ шляхом сприяння дотриманню обов'язкових квот на генерацію / споживання НВДЕ всередині країни [9, с. 132].

Сутність механізму підтримки альтернативної енергетики на базі системи торгівлі «зеленими» сертифікатами полягає в тому, що уряд країни встановлює квоти на виробництво або споживання альтернативної енергії для учасників ринку електроенергії. Зобов'язання може накладатися як на виробників, так і на споживачів нетрадиційної енергії. На знак виконання зобов'язання учасник ринку електроенергії має подати «зелені» сертифікати, які відповідають кількості електроенергії, яку він мав виробити або спожити.

Учасник ринку електроенергії може погасити своє зобов'язання трьома шляхами:

- 1) отримати необхідну кількість «зелених» сертифікатів на основі власного виробництва альтернативної енергії;
- 2) придбати необхідну кількість альтернативної енергії з пов'язаними з нею «зеленими» сертифікатами;
- 3) купити «зелені» сертифікати без придбання фактичної потужності, тобто сертифікати, які не прив'язані до руху електроенергії на відповідному ринку [10, с. 20-21].

У будь-якому разі здійснюється ефективне стимулювання розвитку альтернативної енергетики. У першому разі заохочується власна генерація енергії на основі НВДЕ, тим самим розширюється коло виробників «зеленої» енергії і збільшується її частка в загальному енергобалансі країни.

У другому разі підтримуються наявні виробники нетрадиційної енергії шляхом залучення приватних коштів. Останнє досягається завдяки тому, що система торгівлі «зеленими» сертифікатами дозволяє продавати електроенергію із НВДЕ за ринковою ціною традиційної електроенергії. Додаткові витрати на генерацію електроенергії із ВДЕ покриваються завдяки продажу «зелених» сертифікатів. Тобто, як пояснює Т. Курбатова, у межах системи торгівлі «зеленими» сертифікатами вартість генерації відновлюваної енергії для виробника еквівалентна сумі ринкової ціни традиційної електроенергії і вартості екологічних ха-рактеристик «зеленої» електроенергії, яка відбилася на ціні сертифіката. Фінансові надходження від цих двох складових частин повинні забезпечити необхідний дохід для покриття вартості генерації НВДЕ й отримання обґрунтованої норми прибутку [9, с. 133].

У третьому разі «зелені» сертифікати є своєрідним різновидом цінних паперів, які отримали свою ринкову вартість і почали обертатися на спеціальних ринках. Рух сертифікатів на ринку не прив'язаний до руху енергії, на підставі якої вони випускаються. Отже, ринок «зелених» сертифікатів функціонує паралельно з ринком електроенергії. Учасники ринку можуть цілком погасити свої зобов'язання завдяки придбання «зелених» сертифікатів, не прив'язаних до потужностей, або купити їх у кількості, що покриває їх недовиконання. Вагомим стимулом до покупки цих сертифікатів є необхідність сплати штрафу в разі невиконання зобов'язання щодо виробництва / споживання нетрадиційної енергії. Сума штрафу значно перевищує вартість «зеленого» сертифіката. Так, наприклад, у Швеції штраф фіксується на рівні 150% від середньорічної ціни «зеленого» сертифікату [1, с. 1018]. Кошти від їх продажу йдуть на потреби альтернативної енергетики (підтримку наукових розроблень, модернізацію обладнання, виплату грантів, субсидій тощо).

Окрім примусового зобов'язання щодо отримання «зелених» сертифікатів, уряди намагаються заохочувати учасників ринку електроенергії брати на себе добровільні зобов'язання шляхом надання власникам «зелених» сертифікатів фінансових преференцій, наприклад, встановлення пільгового режиму оподаткування.

До того ж добровільна система прийняття зобов'язань щодо генерації / споживання «зеленої» енергії здебільшого розрахована на суб'єктів підприємницької діяльності, що пов'язано з концепцією стійкого розвитку та соціальної відповідальності бізнесу. Компанії, які турбуються про навколишнє середовище, заробляють собі репутацію відповідальних агентів на території країни, де вони здійснюють свою господарську діяльність, і є більш привабливими для інвесторів.

Суб'єкт господарювання, який виготовляє свій товар із використанням енергії з альтернативних джерел і отримав «зелений» сертифікат, має право на розміщення відповідного маркування на упаковці. В умовах сучас-

ної екологічної кризи такі товари стають більш привабливими для свідомих покупців і ціна на них може бути більшою порівняно з відповідними товарами, виробленими з використанням традиційної енергії. За постійне чи добровільне прийняття на себе зобов'язань таким суб'єктам також можуть надаватися фінансові преференції.

Як здається, запровадження системи торгівлі «зеленими» сертифікатами на вітчизняних теренах дозволить Україні отримати багато переваг. По-перше, зараз у нашій країні немає ефективної системи обліку альтернативної енергії (оскільки не всі її виробники оформлюють «зелений» тариф, а в разі одночасного використання традиційних джерел енергії та НВДЕ її кількість взагалі неможливо визначити), що ускладнює отримання достовірної інформації щодо її частки в загальному енергобалансі. Така ситуація негативно позначається на виконанні Україною національних стратегій і міжнародних зобов'язань у галузі альтернативної енергетики. Як вже зазначалося, кожна країна обирає свій механізм стимулювання нетрадиційної енергетики: те, що добре для однієї країни, може бути абсолютно неідеальним для іншої. Оцінити результативність запровадженого механізму та вчасно відреагувати в разі його неефективності без об'єктивних даних щодо динаміки приросту енергії з альтернативних джерел просто неможливо.

По-друге, зараз весь тягар щодо підтримки альтернативної енергетики лягає на державу. На тлі сучасної економічної кризи її спроможність до 2030 р. викупити всю вироблену альтернативну енергію (особливо з огляду на очікуване збільшення її об'ємів) за високими «зеленими» тарифами викликає сумніви. Відсутність жодних стимулів для споживачів щодо придбання нетрадиційної енергії є суттєвим недоліком теперішнього механізму підтримки альтернативної енергетики. Запровадження системи торгівлі «зеленими» сертифікатами дозволить частково перекласти фінансове навантаження щодо придбання енергії на основі НВДЕ на приватний сектор. Так, для початку доцільно встановити обов'язкові квоти щодо споживання «зеленої» енергії для важких галузей промисловості, які є основними джерелами викидів шкідливих сполук у довкілля.

Встановлення квот як ніколи актуальне в умовах конкурентного ринку електроенергії, який розпочне свою роботу 2019 р. З їхньою допомогою можливість

продажу електроенергії за двосторонніми договорами безпосередньо споживачам буде не просто формальністю, а реальною угодою.

До того ж необхідно стимулювати добровільне придбання учасниками ринку електроенергії «зелених» сертифікатів. Таке стимулювання може здійснюватися шляхом надання суб'єктам господарювання, які є держателями «зелених» сертифікатів, податкових пільг, наприклад, зниження ставки податку на прибуток на додану вартість тощо.

Література:

1. A historical review of promotion strategies for electricity from renewable energy sources in EU countries / R. Haas, C. Panzer, M. Rescha, M. Ragwitz, G. Reeces, A. Held. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*. 2011. № 15. P. 1003-1034.
2. Зарубіжний досвід стимулювання відновлюваних джерел енергетики (досвід Німеччини та Австрії). 40 с.
3. What is Feed-in Premium. URL: <https://www.igi-global.com/dictionary/feed-in-premium/55372>.
4. A Policymaker's Guide to Feed-in Tariff Policy Design / Toby D. Couture, Karlynn Cory, Claire Kreycik, Emily Williams. Technical Report NREL/TP-6A2-44849. 2010. 144 p.
5. Feed-in tariff vs. Feed-in premium. URL: <http://www.iene.gr/6thSEED/articlefiles/sessionV/Douklias.pdf>.
6. Feed-in Premiums (FIP). URL: [https://energypedia.info/wiki/Feed-in_Premiums_\(FIP\)](https://energypedia.info/wiki/Feed-in_Premiums_(FIP)).
7. What we are? URL: <http://www.recs.org/who-we-are/what-we-are>.
8. Directive 2009/28/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 on the promotion of the use of energy from renewable sources and amending and subsequently repealing Directives 2001/77/EC and 2003/30/EC. URL: <http://eurlex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:02009L0028-20151005>.
9. Курбатова Т. Система торгівлі зеленими сертифікатами: перспективи для України. *Економіка та держава*. 2015. № 2. С. 131-135.
10. Promotion strategies for electricity from renewable energy sources in EU countries / R. Haas, T. Faber, J. Green, M. Gual, C. Huber, G. Resch, W. Ruijgrok, J. Twidell. 2001. 31 p.

Рибнікова Е. Ю.,

*аспірант кафедри господарського права та процесу
Національного університету
«Одеська юридична академія»*

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ПРАЦІВНИКІВ ПАТРУЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ І НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ

Геращенко О. С.

У науковій статті досліджено особливості психологічної підготовки працівників патрульної поліції до діяльності в екстремальних і небезпечних умовах. Визначено заходи та складові елементи системи загальної психологічної підготовки патрульної поліції.

З'ясовано негативні психічні зміни, які виникають у патрульних у небезпечних для життя умовах, через відсутність у них психологічної підготовки, що може сприяти професійній деформації особистості.

Обґрунтовано необхідність тренінгової форми навчання працівників патрульної поліції та проведення психологічної підготовки для них у формі службової підготовки, підвищення кваліфікації, які повинні включати в себе відпрацювання кожним патрульним у межах контекстних ділових тренінгових занять варіативних конструктивних форм взаємодії з громадськістю.

Ключові слова: патрульна поліція, психологічна підготовка, екстремальні умови, професійна деформація, тренінг, службова діяльність.

В научной статье исследованы особенности психологической подготовки работников патрульной полиции к деятельности в экстремальных и опасных условиях. Определены мероприятия и составляющие элементы системы общей психологической подготовки патрульной полиции.

Установлены негативные психические изменения, возникающие у патрульных в условиях, опасных для жизни, из-за отсутствия у них психологической подготовки, что может способствовать развитию профессиональной деформации личности.

Обоснована необходимость тренинговой формы обучения работников патрульной полиции и проведения психологической подготовки для них в форме служебной подготовки, повышения квалификации, которые должны включать в себя отработку каждым патрульным в пределах контекстных деловых тренинговых занятий варіативных конструктивных форм взаимодействия с общественностью.

Ключевые слова: патрульная полиция, психологическая подготовка, экстремальные условия, профессиональная деформация, тренинг, служебная деятельность.

In this scientific article, the features of the psychological training of patrol police officers for activities in extreme and dangerous conditions are investigated. The measures and components of the general psychological training system for the patrol police have been determined. The negative mental changes that occur in patrols are identified, in conditions of life-threatening for lack of psychological preparation, which can contribute to the development of professional deformation of the individual.

The necessity of a training form of training for patrol police officers and psychological training for them in the form of official training, improvement of qualification, which should include the development of various constructive forms of interaction with the public by patrol within the context of business training sessions is substantiated.

Key words: patrol police, psychological preparation, extreme conditions, professional deformation, training, official activity.

Постановка проблеми. У зв'язку зі складною оперативною обстановкою на теперішній час особливої актуальності набуває налагоджене забезпечення правопорядку на вулицях і в інших громадських місцях міст, сіл, селищ та інших населених пунктах. У здійсненні цього завдання провідна роль належить патрульній поліції. Відповідно до ч. 3 ст. 13 Закону України «Про Національну поліцію», у складі поліції функціонує патрульна поліція [1], яка зобов'язана неухильно дотримуватися положень Конституції України, Законів України й інших нормативно-правових актів, що регламентують діяльність поліції, і Присяги поліцейського; професійно виконувати свої службові обов'язки відповідно до вимог нормативно-правових актів, посадових (функціональних) обов'язків, наказів керівництва; поважати й не порушувати прав і свобод людини; надавати невідкладну, зокрема домедичну і медичну, допомогу особам, які постраждали внаслідок правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в безпорадному стані або стані, небезпечному для їхнього життя чи здоров'я.

Водночас, з огляду на те що патрульна поліція здійснює охорону громадського порядку, її професійна діяльність пов'язана з екстремальними, надзвичайними умовами. Ці умови вимагають від поліцейських більшого нервово-психічного напруження та самовіддачі.

Виходячи із цього, метою наукової статті є визначення особливостей психологічної підготовки співробітників патрульної поліції до діяльності в різних стресових умовах та екстремальних і надзвичайних ситуаціях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти щодо психологічної підготовки працівників поліції обґрунтовано в дослідженнях В.Г. Андросюка, Д.О. Александрова, В.І. Барка, Я.Г. Бондаренка, Л.В. Ваврика, Ю.Б. Ірхіна, Л.І. Казміренко, М.Н. Курка, А.В. Медведєва, В.І. Пліска, Р.Т. Сімка та ін. [2-8]. Учені зауважують, що професійна діяльність правоохоронців відбувається в складних, інколи навіть екстремальних умовах. У зв'язку із цим поряд із якісним добром необхідним є зростаюче вдосконалення методик і технологій навчання працівників поліції, у тому числі й патрульної, відповідно до потреб сучасності.

Виклад основного матеріалу дослідження. У науковій літературі психологічну підготовку розглянуто як комплекс заходів, спрямованих на формування, підтримку та розвиток у працівників професійно важливих психологічних і морально-ділових якостей. Результатом підготовки має бути сформована психологічна готовність до ефективного виконання професійної діяльності [2; 3].

Водночас відзначимо, що натеper поряд з уже наявними джерелами загрози суспільній безпеці виникають відносно нові форми прояву екстремізму

й тероризму. Відповідно, завчасне виявлення ознак зазначених правопорушень, а також професійні дії патрульних щодо їх припинення вимагають від поліцейських зібраності, пильності, здатності до швидкої зміни режиму діяльності і тривалих психоемоційних навантажень. Як показує практика, смерть і поранення значної кількості патрульних є наслідком низької професійно-психологічної підготовки, невміння зібратися і швидко відреагувати в певній екстремальній ситуації.

Відсутність психологічної підготовки в патрульних до дій в умовах, небезпечних для життя, викликає в них негативні психічні зміни (невроз, агресивність, апатію, суїцидальну поведінку), а також навіть може сприяти професійній деформації особистості. Нагадаємо, що професійна деформація поліцейського – це зміна психічних і соціально-психологічних особливостей його особистості в негативний бік, що відбувається передусім під впливом специфіки професійної діяльності і професійної ролі [9; 10].

Вищезазначені аргументи підтверджують той факт, що проблема формування спеціальної психологічної підготовки патрульної поліції до діяльності в умовах, небезпечних для життя, як ніколи набуває актуальності.

Аналіз наукової літератури у сфері юриспруденції та юридичної психології дає змогу визначити таке: більшість науковців розглядають психологічну готовність до будь-якої діяльності як рівень відповідності психічних процесів, досвіду і властивостей особистості конкретним умовам і завданням, що визначає межі стійкості цієї особистості; проблема оцінювання й формування психологічної підготовки поліцейських стала фактом повсякденної практики професійної підготовки, одним із найважливіших напрямів роботи з особовим складом; теорія і практика процесу формування та оцінювання психологічної підготовки патрульних до виконання професійних завдань в умовах, небезпечних для життя, не враховує специфіки прояву екстремізму й тероризму.

Однією з особливостей професійної діяльності патрульної поліції є те, що поліцейські виконують оперативно-службові завдання в небезпечних умовах, у яких їхньому життю може загрожувати реальна небезпека. Саме в таких випадках гарантією безпеки є високий ступінь підготовки патрульної поліції, її професіоналізм, морально-психологічні та бойові якості.

На нашу думку, основними факторами стресу для патрульних є реально загроза життю, висока напруженість і відсутність повноцінного відпочинку, невизначеність і динамічність оперативної обстановки, постійна бойова готовність. Зазначені фактори передбачають наявність у співробітників патрульної поліції таких важливих професійних якостей, як рішучість, сміливість, психологічна й емоційально-вольова стійкість під час виконання оперативно-службових завдань в умовах небезпеки та раптово мінливої обстановки, відповідальність за своєчасне виконання поставлених завдань, дотримання законності, правомірне застосування зброї та спеціальних засобів, дотримання заходів безпеки, дисципліни, тактовності і гуманності у поводженні з громадянами.

Загалом, на відміну від багатьох інших професій, поліцейські здійснюють свою діяльність із високим ступенем ризику для життя і здоров'я, особливо в умовах масового порушення громадського порядку, ліквідації

наслідків терористичного акту, а також збройного протистояння злочинцям. У зв'язку із цим особливого значення в професійній підготовці патрульної поліції має комплексна інформаційна, спеціальна бойова, фізична та психологічна підготовка. У контексті наукової роботи вважаємо за необхідне розглянути саме психологічну підготовку як невід'ємний складник професійної підготовки патрульної поліції.

Психологічна підготовка до дій в умовах здійснення екстремістських або терористичних актів являє собою систему заходів, покликаних забезпечити збереження ефективності та якості діяльності кожного співробітника окремо й підрозділу загалом у нестандартних ситуаціях, у тому числі пов'язаних із загрозою для життя і здоров'я; збереження психічного здоров'я співробітників, профілактику психотравм і посттравматичних стресових розладів; запобігання негативним трансформаціям особистості в період перебування й після повернення з екстремальних умов [11, с. 57].

Система психологічної підготовки патрульної поліції загалом повинна являти собою комплекс заходів, здійснюваних не тільки на заняттях із психологічної підготовки, а й під час здійснення суспільно-гуманітарної, бойової, спеціальної та фізичної підготовки. Психологічна підготовка патрульних становить систему цілеспрямованих впливів, що має на меті формування й закріплення в поліцейських психологічної готовності і стійкості переважно на основі самовдосконалення особистісних і розвитку професійно важливих якостей, набуття досвіду успішних дій в екстремальних умовах.

Важливим моментом у підготовці патрульної поліції є процес формування комунікативних навичок патрульних, що включає визначення рівня оволодіння ними успішними операціями, які дають змогу досягти високого рівня виконання й готовності до відтворення в складних екстремальних ситуаціях. На формування навичок впливають такі чинники, як мотивація, здатність до навчання, рівень розвитку суб'єкта, наявність знань, умінь, способів пояснення змісту операції. У межах контекстного навчання (включення в навчальний процес проблемних ситуацій, що реально існують у професійному середовищі) на тренінгах розв'язуються різні ситуативні проблемні завдання й розробляються найбільш ефективні методи, прийоми, способи та форми їх розв'язання. Тренінг, ділові ігри та проблемні ситуації формують у майбутніх патрульних низку вмінь і навичок, а саме: володіти методикою службової комунікації, характеризувати емоційний стан учасників спілкування, прогнозувати подальший хід комунікації; нейтралізовувати конфліктогени спілкування; аналізувати динаміку протікання спілкування; розв'язувати конфлікти й запобігати їм; вести діалог із різними верствами населення.

Отже, особливості психологічної підготовки співробітників патрульної поліції до діяльності в екстремальних і небезпечних умовах для життя визначаються багатозначністю взаємозв'язків між психологічною підготовкою поліцейського до виконання оперативно-службових завдань в екстремальних ситуаціях із показниками його психологічного стану. У процесі психологічної підготовки патрульних варто враховувати не лише динаміку взаємодії індивідуальних властивостей суб'єкта й факторів ситуативної діяльності, а й особистісні якості

кожного поліцейського. Так, у психологічно стійких співробітників патрульної поліції домінують такі якості, як стриманість, мужність, рівень адаптації, зібраність, організація своїх дій в екстремальних ситуаціях. Структура спеціальної психологічної підготовки співробітників патрульної поліції до службової діяльності в екстремальних умовах представлена в основному сукупністю професійно-рольових здібностей на понятійному рівні, емоційно-вольових реакцій, оцінок у прийнятті рішень на рівні стереотипів та установок дій.

Разом із тим процес психологічної підготовки працівників патрульної поліції в подальшому має бути продовжений у формі службової підготовки, підвищення кваліфікації й повинен містити відпрацювання кожним патрульним у межах контекстних ділових тренінгових занять варіативних конструктивних форм взаємодії з громадськістю.

Література

1. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/580-19/page?text=%E1%E5%F1%B3%E4%E8>.
2. Андросюк В.Г., Казміренко Л.І., Юхновець Г.О. Які якості вимагаються від працівника міліції: методологічні засади розробки професіограм та кваліфікованих характеристик. Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. 1996. № 1. С. 105-116.
3. Александров Д.О., Андросюк В.Г. Психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності працівників міліції. Професійна психологічна підготовка працівників оперативних підрозділів: навч.-метод. посіб. Київ: НАВСУ, 2003. 183 с.

4. Бондаренко Я.Г., Котелюх М.О., Петленко О.В. Формування психологічної готовності працівників ОВС до дій в екстремальних умовах. Право і безпека. 2015. № 1 (56). С. 91-96.

5. Левенець О.А. Принципи розвитку психологічної стійкості працівників ОВС при виконанні професійної діяльності. Юридична психологія. 2017. № 2 (21).

6. Сімко Р.Т. Психологічна підготовка і готовність працівників патрульно-постової служби міліції до професійної діяльності. Проблеми сучасної психології. 2011. Вип. 12. С. 777-786.

7. Столяренко А.М. Экстремальная психопедагогика: учеб. пособ. для вузов. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. 607 с.

8. Яворська Г.Х., Рудницький В.Є. Професійна готовність до дій в нетипових ситуаціях у працівників особового складу спеціального підрозділу ОВС України. Наука і освіта. 2013. № 1-2. С. 241-244.

9. Медведєв В.С. Проблеми професійної деформації співробітників ОВС (теоретичний та прикладний аспект). Київ: НАВСУ, 1999. 310 с.

10. Методичні рекомендації з виявлення професійної деформації у працівників органів внутрішніх справ України / уклад.: М.Н. Курко, С.В. Омельченко. Київ, 2007. 25 с.

11. Давыдов В.П., Сальников В.П., Слепов В.Я. Основы педагогической психологии высшей школы: учебник. Санкт-Петербург: Университет, 2000. 255 с.

*Геращенко О. С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри тактико-спеціальної
та вогневої підготовки
Одеського державного університету
внутрішніх справ*

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЯКОСТЕЙ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО

Матієнко Т. В.

Професійна діяльність висуває людині певні вимоги і накладає своєрідний відбиток на його особистість і весь спосіб життя. Служба в органах Національної поліції супроводжується екстремальними навантаженнями, діяльність відбувається в напружених, складних умовах, пов'язаних із застосуванням зброї, фізичної сили, спеціальних засобів. Від сумлінності та професійної майстерності особового складу залежать не тільки результати службової діяльності, але також життя і здоров'я працівників.

Ключові слова: морально-психологічні якості, тренінгові технології, толерантність, інтолерантність.

Профессиональная деятельность предъявляет человеку определенные требования и накладывает отпечаток на его личность и на весь образ жизни. Служба в органах Национальной полиции сопровождается экстремальными нагрузками, деятельность проходит в напряженных, сложных условиях, связанных с применением оружия, физической силы, специальных средств. От добросовестности и профессионального мастерства личного состава зависит не только результаты деятельности, но и жизнь, и здоровье сотрудников полиции.

Ключевые слова: морально-психологические качества, тренинговые технологии, толерантность, интолерантность.

Modern living conditions require an appropriate review of the role, tasks and place of many government agencies. First of all, it concerns the bodies of the National Police as a guarantor of law and order and stability in society. Regulatory basis of the activity of this body was being formed during the whole period of the formation of Ukraine as an independent state. Changes in public life have made many adjustments to the activities of the police, first of all in expanding their competence, improving forms and methods of activity. Some of these changes are standardized, but taking into account the current pace of public life development, even more of them require a corresponding standardization.

Today it is very actual to study the provision of constitutional rights and freedoms of the citizen by the police, since exactly they are entrusted with the function of protecting and ensuring the realization of human rights and freedoms, and in case of violation of these rights, they have the duty to take the necessary measures for their restoration.

It is well known that the professional activity of a policeman, whose object is a person, forms a complex system of interconnected, interdependent moral relations. The moral and psychological qualities reflect the professional obligations and ethical norms of behavior of the law enforcement officer. It goes about proper and necessary treatment from the point of view of professional ethics, specific norms of morality, humane attitude towards another person. The moral basis of the employee's behavior is such qualities as: a sense of professional duty, professional honor, justice, principledness, honesty, decency, compassion and empathy; courage, setting on observance of legality and official discipline; feeling of a partnership; humanity, etc.

The moral and psychological qualities of law enforcement officers are manifested in views, beliefs, feelings, behavior, rela-

tionships, attitudes towards other people. The leading moral and business qualities include: humanistic orientation, responsibility, kindness, politeness, tact, correctness, decency, honesty, justice, unity of speech and deeds, civic courage, determination, self-control, willingness to help, ability to remain objective.

Moral and psychological qualities are based on a stable, above all, moral motive or a certain set of stable motives, each of which has two sides: meaningful and dynamic. The meaningful side expresses the semantic essence of the motive, its content and position in the hierarchical structure of the motivational system of the law enforcement officer. The dynamic side reflects the degree of significance of this motive or set of motives for the officer of the Internal Affairs Bodies through the appropriate level of strength, the potential of his emotional expression and influence on his behavior.

The meaningful and dynamic aspects in their interaction form the energy-psychological potential of this induction, which is transformed into an appropriate instruction with the same potential. Moral-psychological as a holistic phenomenon has a cognitive-reflective, normative-assessment, regulatory, ideological-motivational, communicative, orienting, mobilizing, forming, predictive functions.

K. Rogers, as a representative of the humanistic theory, considered the centerpiece of the person to be self-esteem, the idea of a person about himself ("I-concept"), which is generated in interaction with other people. The ability to have flexible self-esteem, the ability under the pressure of experience to overestimate the system of values that arose before, is, in his opinion, an important condition for the integrity of the individual and his/her mental health in different life situations. As you know, the basis of self-esteem, in the first place, are the moral principles and criteria.

It is also worth paying attention to the fact that the key element of the I-concept of an adult is responsibility. In his professional activity, the police officer is constantly in a situation where it is necessary to control both his actions and actions of the citizens with whom he directly works. Therefore, the formation of responsibility is an important component of the moral and psychological training of police officers, which greatly increases the success of their professional activities. After all, the responsibility of the subject is a conscious performance of all the standards and requirements proposed him by the society.

Key words: moral and psychological qualities, training technologies, tolerance, intolerance.

Постановка проблеми. Дослідження багатьох авторів (а також практичний досвід) переконливо доводять, що формування професійно значущих якостей, навичок і вмінь не можна реалізувати шляхом лише лекційних занять, що носять пасивний та непродуктивний характер сприймання, не враховують специфіку служби, досвіду й потреб слухачів. Існують такі професійно значущі якості та вміння (наприклад, психологічні), які сформувати в умовах традиційного навчання можливо лише частково або взагалі нереально. Таким чином, для ефективного розвитку морально-психологічних якостей та специфічних професійних умінь поліцейських необхідні такі навчальні технології, які б забезпечували індивідуальний підхід щодо формування в практичних ситуаціях.

Стан розробленості проблеми. Проблема визначення розвитку професійно важливих якостей службової діяльності фахівців правоохоронної діяльності має теоретичні основи і практичні результати, що достатньо опрацьовані в дослідженнях Л.М. Балабанової, О.М. Бандурки, В.І. Барко, С.П. Бочарової, Л.Г. Дикої, О.В. Землянської, О.В. Іванової, С.Ю. Лебєдєвої, В.О. Лефтерова, Г.О. Литвинової, В.С. Медведєва, Л.І. Мороз, С.Ю. Пояркова, О.Д. Сафіна, Є.Ю. Стріжова, О.В. Тімченко, Г.О. Юхновця, О.М. Цільмак, С.І.Яковенко. У більшості сучасних теорій особистості моральні якості посідають провідне місце (гуманістичні теорії особистості К. Роджерса, Г. Олпорта й А. Маслоу тощо).

Мета і завдання дослідження – виявлення морально-психологічних особливостей розвитку якостей поліцейських та впливу тренінгових технологій на їх розвиток у процесі службової діяльності.

Результати дослідження. У процесі розроблення й проведення професійно-психологічних тренінгів важливо звернути увагу на дієвість та необхідність таких особливих принципів, які забезпечують розвиток професійних умінь та професійно значущих якостей:

1) принцип створення тренінгового середовища передбачає цілісність імітації професійної сфери на тренінгу, що досягається розробленням певного його формату. Сюжет і тема тренінгу, вправ та ігор визначаються типом професійної діяльності, проблемами, завданнями, що має на меті тренінг за своєю тематикою. (Тренеру слід урахувати, що учасники можуть приходити з різних служб, мати неоднакові концептуальні уявлення і світогляд, соціальні установки, які не збігаються, тощо);

2) наступним є принцип реалістичності, який зумовлює релевантність вправ завданням тренінгу, валідність, надійність та оптимальну складність. Цей принцип передбачає відтворення певних фрагментів професійної діяльності учасників у процесі тренінгового навчання. Реалізації такого принципу сприяє технічна компетентність тренера, тобто уміння трансформувати мету тренінгу в систему конкретних навчальних завдань, підібрати відповідні до них інтерактивні вправи [2, с. 26];

3) принцип опори на досвід зумовлює необхідність включення у програму тренінгу вправ та завдань, які сприятимуть інтеграції, аналізу та рефлексії професійного досвіду. Цей принцип ґрунтується на концепції цілісності психічних явищ, яка розглядає знання, вміння та навички як компоненти досвіду суб'єкта. Індивідуальний досвід займає центральне місце в процесі інтенсивного перетворення базової системи психіки у функціональну. Отже, саме завдяки накопиченому в досвіді комплексу професійних умінь, суб'єкт спроможний виконувати відповідні функції. Цей процес є взаємозалежним, тому протягом професійного тренінгу відбувається не тільки динамічний розвиток професійних умінь, але й інтеграція загальної структури особистості на новому рівні;

4) принцип розвитку психічних функцій є результатом попереднього принципу, оскільки базова система психіки, яка представлена психічними функціями, збагачується у результаті тренування. Тому доцільно у програму тренінгу включати вправи та ігри, які розвивають психічні функції, що входять до складу про-

фесійних умінь та забезпечують розвиток професійно значущих якостей.

5) принцип спрямування вмінь на практичне застосування забезпечує мотивацію учасників до участі у тренінгу розвитку професійно значущих якостей. Практична необхідність певного вміння спонукає до активної позиції у тренінговому процесі. З іншого боку, важливим етапом тренінгу є віртуальне перенесення набутих умінь у практичну діяльність. Для цього існують різноманітні методи і прийоми. Під час гри за рахунків імітації особливостей професійної сфери діяльності або її певних ситуацій учасники мають можливість порівнювати і критично оцінювати вже наявні у них уміння та якості;

6) принцип дотримання балансу передбачає те, що під час навчання тренерам варто поєднувати аналітичні вправи з творчою, експресивною діяльністю. Оптимальне співвідношення структурних і тренувальних вправ, інформаційних блоків та ролевих ігор забезпечує ефективну взаємодію творчого та логічного мислення. А введення до структури тренінгу рухливих вправ (ігор, рухавок, розминок) сприяє динаміці групового процесу, дозволяє зняти втому, посилює активність учасників. Тренер варіює складність і значимість для учасників різних сукупностей обставин, в результаті чого всі учасники занурюються у світ гри і проживають у ній реальний відрізок життя. Зважаючи на цей принцип, професійно-психологічний тренінг містить сукупність ігрових способів і прийомів виконання діяльності, а також рефлексивних компонентів (аналіз досвіду, рефлексія думок, почуттів, вражень, зворотний зв'язок);

7) принцип креативності зумовлений тим, що саме вміння дозволяють поліцейським творчо та ефективно вирішувати складні проблеми в нестандартних ситуаціях під час виконання професійних завдань. Креативність у широкому розумінні слова – це творчі інтелектуальні здібності, здатність вносити дещо нове в досвід, породжувати оригінальні ідеї в умовах розв'язання та постановки проблем. Забезпечення цього принципу досягається введенням у програму тренінгу евристичних завдань, «мозкового штурму», рефлексивних вправ, застосуванням психомалюнків, а також використанням різноманітних ігор [1, с. 26].

І.В. Вачков вважає необхідним реалізацію у процесі тренінгу принципу метафоризації, який зумовлює застосування в системі тренінгових методів символів, образів і метафор. К.Л. Мілютіна пропонує з цією метою використовувати історії-притчі, які мають прихований психологічний зміст;

8) принцип розвитку загальнолюдських якостей разом зі спеціальними вміннями ґрунтується на позиції В.О. Татенка про «професіоналів із знаком мінус» та «професіоналізм навпаки». Адже загальновідомі факти, коли поліцейські, використовуючи свої професійні вміння, захищали інтереси злочинного світу. На думку автора, справжньому майстрові своєї справи притаманне загострене почуття природної справедливості, він платить добром за добро дієво, вчинково. Моральність, чуйність, людяність, чесність, сміливість, сумлінність складають фундамент його характеру. Таким чином, під час створення середовища тренінгу потрібно передбачати присутність у ньому як специфічних, так і універсальних елементів, які формуватимуть загальнолюдські якості разом зі спеціальними вміннями.

Отже, принцип розвитку загальнолюдських якостей у поєднанні зі спеціальними вміннями є основоположним. Він реалізується під час проведення рольових ігор, рефлексивних вправ тощо. Важливо зазначити, що вищезгадані принципи є дещо специфічними для професійно-психологічних тренінгів, зокрема для тренінгів розвитку професійних умінь. Водночас вони органічно взаємопов'язані з іншими групами принципів: етичних та керівних принципів поведінки учасників тренінгу, принципів навчання дорослих та створення тренінгового середовища. У їх межах можлива значна кількість модифікації різноманітних тренінгів розвитку професійних якостей.

Як ми вже зазначали, чим вищим є соціальний статус професії, тим більші вимоги ставить суспільство до її представників. Правоохоронна діяльність, що пов'язана з необхідністю постійної взаємодії з людьми, потребує низки деталізованих норм, які забезпечують моральні вимоги до професійної поведінки і діяльності працівників. Такі працівники повинні мати не лише комплекс спеціальних навичок, умінь, творчих здібностей до конкретного різновиду трудової діяльності, але й особливі морально-вольові якості. Правова регламентація професійної поведінки, владний характер повноважень, обсяг роботи, персональна відповідальність за її результат висувають особливі вимоги до особистості поліцейського та його підготовленості до реалізації професійних функцій [4, с. 103].

Загальновідомо, що професійна діяльність поліцейського, об'єктом якої виступає людина, утворює складну систему взаємоперехідних, взаємозумовлених моральних стосунків. Саме морально-психологічні якості відображають професійні зобов'язання та етичні норми поведінки працівника органів правопорядку. Ідеться про належне і необхідне поведіння з точки зору професійної етики, конкретних норм моралі, гуманного ставлення до іншої людини. Моральну основу поведінки працівника становлять такі якості, як почуття професійного обов'язку, професійна честь, справедливість, принциповість, чесність, порядність, співчуття і співпереживання; мужність, установка на дотримання законності і службової дисципліни; почуття товариства; гуманність і т.д.

Морально-психологічні якості правоохоронців виявляються в поглядах, переконаннях, почуттях, поведінці, стосунках, ставленні до інших людей. До провідних морально-ділових якостей належать такі: гуманістична спрямованість, відповідальність, доброта, ввічливість, тактовність, коректність, порядність, чесність, справедливість, єдність слова і діла, громадянська мужність, рішучість, самоконтроль, готовність прийти на допомогу, вміння залишатися вірним своїм переконанням у складних життєвих ситуаціях.

Офіційне прийняття працівником зобов'язання дотримуватися певних соціальних і професійних норм має значення тільки тоді, коли воно позитивно сприймається, переходить у його внутрішній план-переконання і відповідний стан морально-психологічної готовності до засвоєння своєї професійної ролі. Фундамент цієї готовності закладається під час навчання у ВНЗ: інтерес до професії, засвоєння наукових знань, формування професійних умінь, усвідомлення норм професійної діяльності. У єдності з усталеною орієнтацією його особистості на вищі моральні й етико-професійні ідеали,

ці цінності, закріплені в його професійно важливих якостях, будуть визначати його професійну готовність, надійність і придатність для подальшої служби протягом багатьох років.

Морально-психологічні якості ґрунтуються на стійкому моральному мотиві або певній сукупності стійких мотивів, кожний із яких має два боки: змістовний і динамічний. Змістовний бік виражає смислову сутність мотиву, його зміст та положення в ієрархічній структурі мотиваційної системи правоохоронця. Динамічний бік віддзеркалює ступінь значущості цього мотиву чи сукупності мотивів для працівника ОВС через відповідний рівень сили, потенціалу його емоційного вираження й впливу на його поведінку [5, с. 32].

Змістовний і динамічний аспекти у своїй взаємодії утворюють енергетично-психологічний потенціал цього спонукання, який трансформується у відповідну настанову з таким самим потенціалом. Морально-психологічне як цілісне явище має пізнавально-відображаючу, нормативно-оціночну, регулятивну, ідейно-спонукальну, комунікативну, орієнтуючу, мобілізуючу, формуючу, прогнозуючу функції.

К. Роджерс (як представник гуманістичної теорії) центральною ланкою особистості вважав самооцінку, уявлення людини про себе («Я-концепція»), що породжується у взаємодії з іншими людьми. Здатність до гнучкої самооцінки, вміння під тиском досвіду переорієнтувати систему цінностей, що виникла раніше, є, на його думку, важливою умовою цілісності особистості та її психічного здоров'я в різних життєвих ситуаціях. Як відомо, в основі самооцінки лежать моральні принципи та критерії.

Також варто звернути увагу на те, що ключовою ланкою Я-концепції дорослої людини є відповідальність. У своїй професійній діяльності поліцейський постійно знаходиться в ситуації необхідності контролю як своїх дій, так і дій громадян, із якими безпосередньо працює. Тому формування відповідальності є важливою складовою частиною морально-психологічної підготовки працівників поліції, що значно підвищує успішність професійної діяльності. Адже відповідальність суб'єкта – це свідоме виконання всіх пропонує йому суспільством норм і вимог.

Вивчення феномена відповідальності в межах акмеологічних досліджень показує, що її зовнішні механізми, які проявляються в дотриманні законів, норм і правил, співвідносяться з внутрішніми: почуттям обов'язку, дисциплінованістю, інтернальним локусом контролю.

У локусі контролю А. Бодальов і В. Столін бачать одну з найважливіших інтегральних характеристик самосвідомості, що зв'язують відчуття відповідальності, готовність до активності і переживання «Я» [6, с. 66].

Важливим показником професійної компетентності працівників органів внутрішніх справ є толерантність. Дослідження багатьох науковців доводять, що толерантність – це інтегральна характеристика особистості, моральна якість індивіда, що характеризує терпиме ставлення до відмінних від наявних у нього поглядів, думок, звичок інших людей, незалежно від етнічної, національної або культурної приналежності. Принцип толерантності окреслює змістовно-етичні межі діяльності правоохоронців. Толерантність – це обов'язок сприяти утвердженню прав людини, демократії та правопорядку. Працівники поліції, які є носіями як особистісних,

так і професійних якостей, повинні надавати приклад толерантної взаємодії іншим групам населення.

Для розвитку толерантної особистості необхідно формувати такі основні компоненти: систему позитивних установок; комплекс індивідуальних якостей; систему особових і групових цінностей. Також (прямо чи опосередковано) формування толерантності сприяє розвитку комунікативної компетентності, емоційно-вольової регуляції, позитивного мислення працівників поліції. Адже для професійної діяльності правоохоронців необхідно адекватно оцінювати ситуацію та свої можливості щодо вирішення службових завдань [3, с. 56]. Толерантність не можна трактувати пасивною терпимістю. Тому на тренінгових заняттях важливо обговорювати проблеми активного ставлення до іншої особистості, соціальної групи, яке формується на основі гуманізму, прав, свобод людини. Адже толерантність – це особлива моральна якість, яка відображає активну соціальну позицію й готовність до взаємодії з людьми чи групами з різних соціальних прошарків. Межі толерантності у кожного працівника індивідуальні, хоча існують загальні положення, які визначаються нормами суспільства, законами держави, державними нормативними документами, а шкала індивідуальних варіацій толерантності – від повного відторгнення до повного прийняття особливостей соціальної ситуації, поведінки, які піддаються оцінюванню.

Із цієї точки зору варто вказати на важливість регулюючої функції толерантності, яка дозволяє стримувати неприязнь або надає конструктивний вихід із конфліктних ситуацій; орієнтує відносини на дотримання рівноправ'я, поваги, свободи. Найперше, що повинен знати правоохоронець, це те, що злочинність не має національності, а етнічна чи соціальна приналежність людини не може бути приводом для якихось особливих дій. Упереджене ставлення працівників поліції неприпустиме, оскільки може мати вплив на їхні дії під час виконання службових обов'язків, які часто бувають пов'язані з представниками різних прошарків населення. Для того, щоб проголошені декларації почали реально впливати на світогляд та поведінку поліцейських, необхідна систематична просвітницька робота.

Більш глибоке розуміння толерантності на тренінгу досягається через дослідження її протилежності – інтолерантності. Інтollerантність – це нетерпимість, заснована на переконанні, що твоя група, твоя система поглядів, твій спосіб життя стоять вище за інших. Це відсутність почуття солідарності, це неприйняття іншої за те, що він виглядає інакше, думає інакше, чинить інакше. Її результати можуть проявлятися в широкому діапазоні: від звичайної неввічливості, зневажливого ставлення до інших етнічних груп. Нетерпимість також може означати недобррозичливу та несправедливу поведінку відносно людей з іншими віруваннями, національністю, кольором шкіри, статтю тощо. Інтollerантна особистість зауважує у себе гідності, а у інших недоліки, щодо яких займає обвинувальну позицію, побоюється свого соціального оточення, у всьому бачить загрозу. Безпричинно підозрює, що їй шкодять, апатично чи підозріливо сприймає гумор, роздратовано реагує на будь-які жарти на свою адресу, віддає перевагу жорсткій владі. Також під час дослідження поняття «інтолерантність» ми виявили емоції, які притаманні людям із

такими якостями, як тривожність, фрустрація, агресія, ригідність, що можуть формувати нетерпиме ставлення у спілкуванні з оточуючими людьми [7, с. 84]. Слід зауважити, що внутрішні зміни завжди складні й вимагають часу. Тому тренінгові вправи спрямовані на оптимізацію особистісних якостей, розширення меж та переосмислення власного психологічного потенціалу.

Отже, розроблені на основі теоретичних і практичних досліджень принципи повинні сприяти процесу моделювання та проведення тренінгів розвитку професійно значущих якостей, вирішенню поставлених цілей і завдань, а також динаміці розвитку професіонала. Проведеним дослідженням впливу психологічних тренінгів на розвиток професійно значущих якостей поліцейських установлено, що тренінг сприяє розвитку комунікативних та організаторських умінь працівників, у них відзначається зняття емоційної напруженості, поліпшується самопочуття і настрій, активізується особистісний та інтелектуальний потенціали, відмічаються позитивні зміни у поведінці й навчанні.

Особливого значення для успішного проведення тренінгів із поліцейськими мають особистісні якості та професійний рівень тренерів-психологів – ведучих психологічного тренінгу. Складниками компетенції тренера-психолога в органах поліції є такі: глибокі знання з психології, теорії та практики психологічного тренінгу; високий ступінь саморегуляції, довіри і партнерства; розвинені інтелектуальні якості, творчий підхід та прагнення саморозвитку; розвинені комунікативні якості, асертивність, емпатійність; компетентність у сфері організації діяльності й відомчої культури поліції.

Література

1. Васильев Н. Н. Тренинг преодоления конфликтов. Санкт-Петербург: Речь, 2006. 174 с.
2. Єсімов С.С. Формування професійно важливих якостей міліціонерів підрозділу із супроводу поїздів у процесі їхньої діяльності. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія «Психологічна». 2014. Вип. 2. С. 24-33.
3. Климов Е.А. Психология индивидуальных различий. Москва: МГУ, 1982. 267 с.
4. Лефтеров В.О., Монастирський В.М. Тренінг як форма професійного навчання працівників ОВС і курсантів вищих навчальних закладів МВС України // Теорія та досвід застосування тренінгових технологій у практичній психології: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 22 листопада 2003 р. / За наук. ред. Л.І. Мороз. Київ: КІВС, 2003. С. 101-106.
5. Левенець О.А. Тренінг інформаційно-пошукових умінь працівників органів внутрішніх справ : навчально-методичний посібник. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2008. 154 с.
6. Мороз Л.І., Яковенко С.І. Професійно-психологічний тренінг: підручник. Київ: ПАЛИВОДА А. В., 2011. 252 с.
7. Мороз Л.І. Теоретичні засади та організація психологічного тренінгу в органах внутрішніх справ: монографія. Київ: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2005. 236 с.

Матієнко Т. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри психології та педагогіки
Одеського державного університету
внутрішніх справ

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ ПОЛЬЩІ (1921–1939 РР.)

Балинська О. М., Долинська М. С.

У статті вивчено правове поле, в межах якого провадилася нотаріальна діяльність на західноукраїнських землях у складі Польщі в міжвоєнний період. Емпіричну основу розвідки становлять праці дослідників історії держави і права України, історії цивільного й нотаріального права та нотаріального процесу, опубліковані й виявлені нормативно-правові акти відповідних галузей права, документи й матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України.

На основі аналізу нормативних документів продемонстровано, що розвиток українського нотаріату в другій половині XIX – на початку XX ст. на західноукраїнських землях, які перебували під владою Австро-Угорщини, Польщі, Румунії, відповідав законодавству цих держав, що відображало західну традицію права, зокрема й нотаріальну.

Правове регулювання нотаріальної діяльності на західноукраїнських землях, які перебували в складі Австро-Угорської монархії, здійснювалося переважно Нотаріальним порядком 1871 року, відповідно до якого нотаріат підлягав корпоративній, водночас не відокремлюючись від судових органів (тобто відповідав європейській (латинській) моделі). Цей порядок діяв на території Галичини й після розпаду Австро-Угорщини: як у Західній Українській Народній Республіці, так і після передачі в 1923 році Галичини до складу Польщі – до 1 липня 1934 року. Далі питання нотаріату регулювало Право про нотаріат, яким розпочато новий етап в історії як польських нотаріусів, так і нотаріусів на західноукраїнських землях, що знаходилися під юрисдикцією Польщі. Нотаріусів визнано високоосвіченими та висококваліфікованими незалежними юристами з правом професійного об'єднання.

Ключові слова: нотаріат, нотаріальна дія, нотаріальна контора, нотаріальна палата, субститут (заступник), асесор (помічник).

В статті изучено правовое поле, в рамках которого проводилась нотариальная деятельность на западноукраинских землях в составе Польши в межвоенный период. Эмпирическую основу составляют работы исследователей истории государства и права Украины, истории гражданского и нотариального права и нотариального процесса, опубликованные и обнаруженные нормативно-правовые акты соответствующих отраслей права, документы и материалы фондов Центрального государственного исторического архива Украины.

На основе анализа нормативных документов продемонстрировано, что развитие украинского нотариата во второй половине XIX – начале XX в. на западноукраинских землях, находившихся под властью Австро-Венгрии, Польши, Румынии, соответствовало законодательству этих государств и отражало западную традицию права, в том числе нотариальную.

Правовое регулирование нотариальной деятельности на западноукраинских землях, которые находились в составе Австро-Венгерской монархии, осуществлялось преимущественно Нотариальным порядком 1871 года,

согласно которому нотариат подлежал корпорации, при этом не отделяясь от судебных органов (то есть отвечал европейской (латинской) модели). Этот порядок действовал на территории Галичины и после распада Австро-Венгрии: как в Западной Украинской Народной Республике, так и после передачи в 1923 году Галичины в состав Польши – до 1 июля 1934 года. Далее вопрос нотариата регулировало Право о нотариате, которым начат новый этап истории польских нотариусов и нотариусов на западноукраинских землях, находившихся под юрисдикцией Польши. Нотариусы признаны высокообразованными и высококвалифицированными независимыми юристами с правом профессионального объединения.

Ключевые слова: нотариат, нотариальное действие, нотариальная контора, нотариальная палата, субститут (заместитель), ассессор (помощник).

The article examines the legal field in which the notary activity was carried out on the western Ukrainian lands as a part of Poland during the interwar period. The empirical basis of the research constitutes the works of researchers in the field of the history of the state and the law of Ukraine, the history of civil and notarial law and the notarial process, normative legal acts of the relevant branches of law, documents and materials of funds of the Central State Historical Archives of Ukraine are published and revealed.

On the basis of the analysis of normative documents, it is pointed out that the development of the Ukrainian notary in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries on the western Ukrainian lands under Austro-Hungarian, Polish, Romanian authorities corresponded to the legislation of these states, reflecting the western tradition of law, in particular notarial.

Legal regulation of notary activities in the West Ukrainian lands, which were part of the Austro-Hungarian monarchy, was carried out mainly by the Notary Order of 1871, according to which the notary was subject to the corporation, while not separating from the judicial authorities (that is, it corresponded to the European (Latin) model). This procedure acted on the territory of Galicia even after the collapse of Austria-Hungary: both in the Western Ukrainian People's Republic and after the transfer in 1923 of Galicia to Poland - by July 1, 1934. Further questions of the notary were regulated by the "Law on Notary", which launched a new stage in the history of both Polish notaries and notaries on the western Ukrainian lands under the jurisdiction of Poland. Notaries have been recognized as highly educated and highly qualified independent lawyers with the right of professional association.

Key words: notary, notary act, notarial office, notary board, substitute (deputy), assessor (assistant).

Постановка проблеми. У листопаді 1918 року у Львові було проголошено Західну Українську Народну Республіку (далі – ЗУНР), до складу якої увійшли Східна Галичина, Північна Буковина та частина Закарпаття – українські повіти. Однак після захоплення Північної Буковини Румунією й переходу Закарпаття спочатку до Угорщини, а 1919 році до Чехословаччини реально лише Східна Галичина була складником ЗУНР.

16 листопада 1918 року було прийнято закон «Про адміністрацію Західноукраїнської Народної Республіки», відповідно до якого залишалося чинним попереднє австрійське законодавство за умови, що воно не суперечило інтересам і цілям української держави. Відповідно, на своїх місцях залишалися попередні нотаріуси та працівники їхніх канцелярій. Водночас, за свідченнями сучасників, чимало працівників покинули нотаріальні контори через нестабільність ситуації, військові дії, безлад, розруху [1, с. 25].

В умовах становлення основних державно-правових інститутів України зростає інтерес до історії процесів правотворення, зокрема, у сфері нотаріальної діяльності. Недостатність знань з історії становлення правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні, існування значної кількості дискусійних проблем, необхідність удосконалення законодавства стосовно правового регулювання нотаріальними органами – усе це зумовлює потребу нових досліджень.

Метою статті є вивчення правового поля, в межах якого провадилася нотаріальна діяльність на західноукраїнських землях у складі Польщі в міжвоєнний період.

Стан дослідження. Здебільшого емпіричну основу дослідження становлять праці дослідників історії держави і права України, історії цивільного й нотаріального права та нотаріального процесу, опубліковані й виявлені нормативно-правові акти відповідних галузей права, документи й матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України.

Виклад основних положень. 17 березня 1919 року Державний секретаріат судівництва ухвалив Розпорядок про тимчасову організацію нотаріусів [2]. Цей нормативний акт затвердив текст нотаріальної присяги, а саме: «Прирікаю, як нотар, бути вірним Українській Народній Республіці, повинуватися законам і розпорядкам Української Народної Республіки, сповнювати уряд нотаря ревно і совісно та все мати на увазі добро і пожиток Української Народної Республіки» [2, с. 27]. Варто зауважити, що нотаріальну присягу приймали як нотаріуси, так і нотаріальні субститути. Розпорядок установлював також норми, згідно з якими нотаріуси провадили свою діяльність відповідно до австрійського нотаріального законодавства в частині, що не суперечать державності Української Народної Республіки.

До 30 квітня всі нотаріуси мали затвердити нові урядові печатки із зображенням герба об'єднаної Української Народної Республіки (тризуб Володимира Великого) та написом українською мовою, що позначає ім'я, прізвище, урядовий титул нотаріуса, місце урядування й судовий округ. Крім того, печатка могла містити відомості про нотаріуса та мовами законно визнаних національних меншин [3, с. 130]. Указані норми були використані й у розробленні печаток приватних нотаріусів уже незалежної України.

Як стверджує Л. Ясінська, нотаріусів, які відмовлялися виконувати згадані вимоги, звільняли з посади, а на їхнє місце Секретаріат судівництва призначав нотаріальних субститутів. Показовим, на нашу думку, було положення Розпорядку, яке вимагало від працівників нотаріату знання української мови. І хоча австрійське законодавство (передусім закон 1866 року про крайові мови та розпорядження Міністерства юстиції 1864 року) зобов'язувало нотаріуса забезпечити (самому або

через перекладачів) здійснення нотаріальної процедури мовами місцевого населення, поляки (а саме вони становили більшість від загальної кількості нотаріусів Східної Галичини) зовсім не поспішали виконувати ці приписи. Функції нотаріальної палати у Львові, а також окружного й Вищого Суду, визначені нотаріальним законодавством, унаслідок окупації Львова польськими військами тимчасово мав виконувати окружний суд у Станіславові (нині Івано-Франківськ). Із тих самих причин повноваження Перемишльської нотаріальної палати й окружного суду виконував окружний суд у Самборі [3, с. 131].

Загальне керівництво нотаріатом здійснював особово-управляючий відділ Державного секретаріату судівництва.

Відносна стабільність політико-економічної ситуації в країні, на думку Л. Ясінської, дала можливість відновити роботу закритих у часи війни нотаріальних контор: адже в Західну Україну повернулися ті нотаріуси, які, не бажаючи присягати на вірність Українській державі, змушені були залишити свої посади. Уже в липні 1919 року відновили свою діяльність Львівська й Перемишльська нотаріальні палати. Однак у той час нотаріат переживав значні труднощі, зумовлені звільненням багатьох нотаріальних посад [3, с. 131-132].

Як свідчать архівні матеріали, в липні 1919 року Львівська нотаріальна палата приступила до вироблення пропозицій щодо зайняття вивільнених 27 посад у її окрузі [3, с. 132]. «Є досить трудним, в тих переломних часах, завдання на 27 посад нотаріальних представити відповідних кандидатів, які б не тільки гідно свій уряд виконували, але також були позитивним чинником при відбудові Вітчизни Польської. На Палаті лежить найвища відповідальність за належне обсадження важливих посад, хоча і суд першої інстанції і апеляційний суд зроблять в тій справі свій внесок, але найавторитетніший, найкомпетентніший внесок повинна зробити Палата, яка найкраще знає усіх прохачів про посаду нотаріусів і найкраще може оцінити, кому і яка посада повинна бути надана. В своїх пропозиціях повинна Палата керуватися інтересами гідності стану і добра для людей, аби кожен із нотаріусів був на відповідному місці, на котрому з користю для держави міг свій уряд виконувати. Але і інтереси самих нотаріусів мусять тут враховуватись. Нотаріальна палата має брати до уваги, наскільки сильно постраждали нотаріуси під час окупації російської і української, чи була зруйнована контора, які вони мали доходи колись і яким є їхнє теперішнє економічне становище. Також Палата мусить враховувати, що в тих повітах, де населення польське становить 40-50%, на посаду бажано призначати поляка. Крім того, мусить Палата в своїх пропозиціях враховувати, якою була поведінка кандидатів на посади польської національності під час української окупації, а щодо українців – у якій мірі вони виступали проти польської людності і чи вже склали присягу на вірність Польщі» [4, арк. 1].

Також Палата зобов'язувала тих нотаріусів, які склали присягу на вірність українській державі, подати докладні звіти про своє урядування за останній рік [3, с. 132]. Прикладом може слугувати звіт нотаріуса з Радехова Здислава Венцковського, поданий до Львівської нотаріальної палати вже 25 липня 1919 року, а саме: «Я, нотаріус, Здислав-Казімеж Венцковський,

урядові українському жодної присяги не зложив, лише тільки приречення згідно з Розпорядженням урядового Секретаріату судового з дня 17 березня 1919 року і то на письмі. Печатку українську застосовував від 15 квітня до 9 травня 1919 року. Упродовж усього часу української окупації складав усі документи виключно польською мовою» [4, арк. 17].

Далі пояснювались причини складення «службового приречення». Серед них наведено такі: бажання дотриматися розпорядження Ліквідаційної комісії від 5 грудня 1918 року щодо заборони публічним функціонерам покидати самовільно свій уряд. А для цього необхідно було скласти приречення [3, с. 133].

«Інакше, – пише З. Венцковський, – моє місце зайняв би нотаріальний субститут, звичайно – українець. Не викликає сумніву, що у випадку не зложення приречення наразився би я разом із своєю родиною на розмаїті утиски і репресії з боку українського уряду» [5, арк. 18]. Приблизно такого самого змісту були звіти й інших нотаріусів [3, с. 133]. Очевидно, що нотаріальна діяльність потребувала змін.

Заслугує на підтримку обґрунтований належним чином висновок Л. Ясінської, що в різних частинах польської держави діяло різне, не узгоджене між собою законодавство щодо регулювання нотаріату. На теренах колишнього Королівства Польського залишилися чинним російське Нотаріальне положення 1866 року. Змінилася лише назва уряду, термін «рент» було замінено на «нотаріус». На землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії, продовжувало діяти австрійське нотаріальне Положення 1871 року. Отже, нотаріат у Галичині й далі розвивався на підвалинах, закладених попередніми десятиліттями. Л. Ясінська стверджує, що Австрійське нотаріальне положення 1871 року діяло на території Галичини після загарбання Польщею 1919 року аж до 1 липня 1934 року [6, с. 13]. Представники нотаріату активно включилися в реформування нотаріальної діяльності на теренах Польщі. Не були винятком і нотаріуси Галичини.

Так, за ініціативи нотаріуса доктора Т. Старжевського, довголітнього президента Краківської нотаріальної палати, було організовано співпрацю Краківської, Перемишльської та Львівської палат. Був скликаний перший з'їзд нотаріусів Польщі, який відбувся в Кракові 4 червня 1922 року, а також другий з'їзд, що проходив у Варшаві 16 листопада 1924 року. На цих з'їздах точилися дискусії стосовно нового закону, організації й засад функціонування нотаріусів, їхнього статусу і професійного самоуправління [7, арк. 2].

Зокрема, з'їзд у Кракові ухвалив основні положення, яким мав відповідати майбутній закон, а саме: нотаріат має бути вільним, а не державним; наріжним каменем організації нотаріату має бути широке самоврядування; чітке розмежування сфери діяльності нотаріату, адвокатури й суду; необхідно запровадити єдиний професійний іспит; існування не менш як чотирирічного нотаріального стажування; поширення нотаріального примусу в справах щодо нерухомості на всі ділянки [8, с. 134].

Приблизно в цей самий час розпочала свою діяльність над нотаріальною ординацією й Кодифікаційна комісія. Нею були вироблені та розіслані для обговорення Основні засади діяльності нотаріату. У них нотаріуса визнано виконувачем вільного (приватного) урядуван-

ня, «особою публічної довіри», яка не є державним службовцем, проте перебуває під контролем держави в особі Міністерства юстиції і загальних судів [9, с. 52].

Упродовж наступних років було розроблено декілька проектів нотаріального закону, зокрема найбільш ґрунтовними були два: професора В. Яворського та спеціальної підкомісії Кодифікаційної комісії за авторством варшавського нотаріуса Я. Глясса.

Проект Я. Глясса був «комплікацією досі обов'язуючих приписів у поодиноких займанщинах, причому однак до цієї комплікації автор додає деякі новості» [10, с. 10]. Цей проект з урахуванням зауважень до нього був предметом розгляду на сімнадцяти засіданнях нотаріальної підкомісії Кодифікаційної комісії. У вересні 1932 року вона закінчила перше читання проекту, остаточний текст якого опубліковано на початку 1933 року [8, с. 143].

Закон «Право про нотаріат», затверджений розпорядженням Президента Речі Посполитої від 27 жовтня 1933 року, складався з трьох частин (Нотаріальний устрій; Учинення нотаріальних дій; Вступні положення та містив) і 150 статей. Як справедливо зауважує Я. Глясс, заслуга нового закону полягала в тому, що вперше рівномірно по всій країні виокремлено нотаріусів як виконавців незалежної юридичної професії, яка вимагає високої кваліфікації [11]. Серед польських дослідників і нотаріусів він отримав назву «Конституція польського нотаріату» [12].

Право про нотаріат 1933 року визначало нотаріуса як публічного функціонера, уповноваженого укладати й засвідчувати акти та документи, яким сторони зобов'язані або прагнуть надати юридичної сили, а також виконувати інші, передбачені в законі нотаріальні дії. Ми погоджуємося з Л. Ясінською, що таке визначення свідчило про публічний характер функцій нотаріуса водночас без визнання його державним службовцем і надавало нотаріатові широкого професійного самоуправління [13, с. 381].

Кількість нотаріусів і їхні робочі місця для кожного окружного суду визначав Міністр юстиції. Відповідно до Міністерського наказу, визначено кількість нотаріусів у державі: у 1933 році – 779; 1934 році – 780. Найбільше (187 посад нотаріусів) передбачалося в окрузі апеляційного суду у Варшаві. Львівська палата об'єднувала лише 163 нотаріуси [14, с. 17-20].

Відповідно до чинного законодавства, нотаріус мав провадити свою діяльність у межах дії окружного суду та свого робочого місця, незважаючи на місце проживання чи перебування осіб, яких певна дія стосувалася.

Офіційною мовою нотаріального діловодства стала польська, а використання інших мов відбувалося за окремими приписами.

Не можна не оминати питання порядку призначення на посаду нотаріуса. Так, відповідно до ст. 7 Закону, на посаду нотаріуса могла бути призначена особа, яка є громадянином Польщі та володіє повним обсягом цивільних прав; досягла 30 років, вільно володіє польською мовою усно й письмово; позитивно характеризується; здобула університетську юридичну освіту; пройшла стажування в нотаріуса та склала нотаріальний іспит.

Водночас ст. 8 передбачала звільнення від стажування й іспиту осіб, які пропрацювали п'ять років на посаді суддів і прокурорів. У виняткових випадках на посаду

нотаріуса могла бути призначена особа на основі особистої кваліфікації, пов'язаної з діяльністю в системі державної служби, що гарантувало належне виконання нею обов'язків нотаріуса. Така особа мала скласти нотаріальний іспит та отримати згоду прем'єр-міністра.

Щоб обійняти посаду, нотаріус мав зголоситися до голови відповідного окружного суду впродовж чотирнадцяти днів із дня призначення. Нотаріус, який переходив з однієї посади на іншу, а також особа, яка переходила з іншої посади на державній службі на посаду нотаріуса, також мали повідомляти про зайняття нової посади протягом 14 днів із дня складання попередніх обов'язків. Зауважуємо, що необґрунтоване нескладання повноважень у встановлені терміни давало Міністру юстиції право скасувати призначення особи на посаду нотаріуса. Обіймаючи посаду, нотаріус складав у присутності голови окружного суду присягу.

Окремої уваги заслуговують питання звільнення нотаріуса від виконання своїх обов'язків. Законодавцем у ст. 12 Закону перелічено підстави звільнення нотаріуса з посади. Так, Міністр юстиції звільняє нотаріуса з посади в таких випадках: 1) за власним бажанням; 2) через інвалідність або розлад фізичного чи психічного стану, а також через неспроможність протягом тривалого часу виконувати свої функції; 3) у разі втрати в судовому порядку цивільної дієздатності або обмеження на здійснення цих прав; 4) вироку дисциплінарного суду [15].

Варто підкреслити, що розділ третій згаданого Закону був присвячений правам та обов'язкам нотаріусів, за якими нотаріус мав виконувати свої зобов'язання відповідно до закону та своєї совісті, а також для захисту авторитету й гідності свого становища.

Суттєве значення мали норми ст. 14 Закону, якими врегульовано питання дотримання нотаріальної таємниці. Зокрема, нотаріус був зобов'язаний зберігати в таємниці обставини, про які дізнався, виконуючи свої функції, а також у разі, коли нотаріус був свідком у суді.

Також законодавець не оминув проблеми обмежень у провадженні нотаріальної діяльності. Відповідно до ст. 15 Закону, нотаріус не може обіймати іншої посади, за винятком посад професора, доцента або викладача в академічних школах, однак це не має заважати провадженню нотаріальної діяльності. Нотаріус, обраний до Сейму Польського чи Сенату, отримує від президента апеляційного суду звільнення на час дії мандату, а також дозвіл на уповноваження для одного з асесорів (помічників) нотаріуса округу апеляційного суду для заміщення його на цей час.

Також нотаріус не мав права займатися іншими заняттями, які заважають виконанню своїх обов'язків або не є гідними його становища. Не дозволено, зокрема, мати справу з торгівлею, промисловістю й посередницькою діяльністю.

Цікавим із погляду теми дослідження є питання щодо режиму роботи нотаріуса (ст. 19 Закону). Зокрема, нотаріус повинен бути на робочому місці в офісі по буднях, принаймні сім годин. Зауважимо, що графіки роботи нотаріусів для всього окружного суду апеляційної інстанції визначав голова апеляційного суду, дослухаючись до думки нотаріальної ради. За необхідності нотаріус вправі вчиняти нотаріальні дії у звичайні робочі години за межами офісу, тобто за викликом. Також

у невідкладних випадках нотаріусу було надано право вчиняти нотаріальні дії в позаробочий час, зокрема неділю і святкові дні.

Варто зазначити, що законодавцем у § 2 ст. 22 було встановлено правило, згідно з яким нотаріуси мали право на пенсію від Скарбниці державної й не зобов'язувалися вступати в організації обов'язкового страхування. Зокрема, нотаріус мав право на пенсію від державного казначейства, натомість не отримував половини зарплати до кінця року його призначення, а наступного календарного року й надалі отримував половину пенсійної зарплати тільки тоді, якщо його чистий прибуток у попередньому календарному році не перевищував 10 000 злотих.

Я. Левицький зауважував, що «іменуючи значну кількість емеритованих судовиків чи яких інших урядовців нотаріями – скарб автоматично звільнюється від обов'язку плачання їм емеритури» [16, с. 26]. Тобто держава надавала право посадовцям пенсійного віку обіймати посади нотаріуса та звільнялася від обов'язку платити їм пенсію.

Варто наголосити на тому, що ст. 23 Закону встановлювала важливе, на нашу думку, правило, згідно з яким нотаріус під час учинення нотаріальних дій користується правом захисту державних службовців.

У контексті дослідження дуже важливими є норми, що стосуються діяльності нотаріальних палат і Рад нотаріальних. Необхідно звернути увагу на те, що кожна Нотаріальна палата була юридичною особою. Нотаріальна рада діяла на місці перебування палати і складалася з 9 членів у палатах, що мали у своєму складі до 100 нотаріусів; із 11 членів – від 100 до 200 нотаріусів та з 13 членів у палатах із кількістю нотаріусів понад 200 чоловік.

Законодавець передбачив, що загальні збори нотаріусів були чергові або позачергові. Чергові збори нотаріусів проводилися щороку в травні, а позачергові – скликалися впродовж місяця на пропозицію голови апеляційного суду, або на підставі резолюцій нотаріальної ради, або на вимогу п'ятої частини нотаріусів, що входять до палати.

Окремо варто зазначити, що, відповідно до § 3 ст. 27, загальні збори зобов'язані були відвідувати всі нотаріуси, які є членами палати. Про причини, дату й місце проведення зборів заздалегідь повідомляли кожного нотаріуса окремо. Якщо нотаріуси не брали участі в засіданні без вагомих підстав, то вони підлягали штрафу в розмірі до 100 злотих.

Повноваження зборів передбачали таке: скликання зборів членів нотаріальної ради; створення фонду взаємодопомоги й обов'язкового страхування на випадок смерті або для непрацездатних членів палати; прийняття бюджету й суми річних внесків для потреб Палати; розгляд інших спільних питань, що стосуються діяльності нотаріусів, які представляла зборам нотаріальна рада для вирішення; розгляд звернень членів палати із загальних питань, що стосуються діяльності палати, які надійшли щонайменше від 10 членів до нотаріальної ради не пізніше ніж за 14 днів до засідання.

Рішення загальних зборів уважалися чинними незалежно від кількості присутніх та ухвалювалися їх більшістю. У разі рівності голосів перевагу мав голос голови. Те саме стосується виборів, однак якщо не обрано простою більшістю жодного кандидата, то наступним

був вибір між кандидатами, які набрали найбільшу кількість голосів. Вибори членів нотаріальної ради відбувалися через таємне голосування. Термін перебування члена нотаріальної ради тривав 3 роки. Водночас можна було щорічно змінювати третю частину складу ради. Члени нотаріальної ради могли бути переобрані тільки після року з дати відставки. Однак член нотаріальної ради не міг відмовитися від мандата.

Також нотаріус сплачував на потреби нотаріальної палати щорічні внески, а згідно з ухвалою палат – інші внески до фондів взаємодопомоги та на обов'язкове страхування.

Цікавими є норми розділу V Закону, які присвячено нагляду над нотаріатом і відповідальності нотаріусів за шкоду. Органами, які здійснювали нагляд над нотаріусами, були й суди, і нотаріальна рада. Згідно зі ст. 37 Закону, нагляд за діяльністю нотаріусів здійснював голова окружного суду. Таке саме право належало водночас голові апеляційного суду щодо нотаріусів округу апеляційного суду. Цей нагляд голови суддів здійснювався особисто чи через делегованого суддю.

Рада нотаріальна здійснювала нагляд за нотаріусами округу палати, або через своїх членів, або через призначених для цієї мети нотаріусів, які не були членами ради. Нагляд відбувався періодично в такий спосіб, що протягом 3 років усі нотаріальні офіси підлягали принаймні одноразовій ретельній перевірці. Крім того, рада могла проводити надзвичайні перевірки. З кожної перевірки мав бути складений докладний протокол. Однак наголошуємо, що основний нагляд за нотаріусами та органами нотаріальних палат, відповідно до ст. 42 Закону, здійснював міністр юстиції.

Також важливими, на нашу думку, є норми глави VII Закону, що присвячені стажистам та асесорам (помічникам і в певних випадках заступникам) нотаріуса.

Річ у тім, що стажистом нотаріуса могла бути лише особа, яка відповідала умовам, зазначеним у пп. 2, 4 і 5 ст. 7 (тобто вимогам, що висуваються до нотаріуса), та надала згоду нотаріуса про готовність прийняття її на стажування. Однак питання про зарахування заявників (майбутніх стажистів) вирішувала нотаріальна рада, яка до ухвалення рішення отримувала схвалення апеляційного суду. Після складання нотаріального іспиту стажист ставав асесором нотаріальним. Асесор нотаріальний міг бути уповноваженим на заміщення нотаріуса.

Частина 2 Закону присвячена порядку вчинення нотаріальних дій.

Компетенцію нотаріусів установлено в ст. 63 Закону, зокрема нотаріус складає нотаріальні акти, видає виписи, витяги та копії, засвідчує повноваження, підписи на заявах сторін, готує протоколи, опротестовує векселі, чеки й інші документи, приймає для зберігання документи, кошти або цінні папери. Однак нотаріус не вправі вчиняти нотаріальні дії, які суперечать закону, громадському порядку та добрим звичаям.

У статті 65 Закону законодавцем установлено обмеження в учиненні нотаріальних дій. Згідно з вимогами § 1 ст. 65 Закону, нотаріус не мав права вчиняти нотаріальні дії від свого імені; від імені своєї дружини та осіб, які є його кровними або прямими родичами без обмеження; осіб, які є його родичами по бічній лінії аж до четвертого ступеня або свояками до третього ступеня включно; осіб, з якими нотаріус мав узи

усиновлення, опіки чи піклування; установ або організацій, у яких нотаріус мав частку [15]. Однак обмеження стосувалися не лише самого нотаріуса, а також його заступника, осіб, які перебували у відносинах, зазначених у вказаному пункті, допоки тривало заміщення нотаріуса чи замісника.

Цікавим є те, що обмеження, передбачені в § 1 ст. 65 Закону, крім останнього, діяли навіть після припинення шлюбу нотаріуса чи його заступника. Також законодавець у ст. 66 Закону передбачив порядок оскарження нотаріальних дій. Наприклад, у разі відмови нотаріуса від учинення нотаріальної дії зацікавлена особа була вправі звернутися зі скаргою в окружний суд за місцем перебування нотаріуса в термін, що не перевищує двох тижнів.

Важливими, на нашу думку, є норми ст. 69 Закону, відповідно до яких нотаріус перед учиненням нотаріальної дії мав установити особу людини, яка звернулася за наданням послуги. Якщо особа нотаріусові особисто була невідома, то її особу могли підтвердити двоє знайомих нотаріусові осіб. Це повторюють норми щодо встановлення осіб, передбачені Австрійським нотаріальним порядком. Однак законодавець також надав право нотаріусу встановлювати (ідентифікувати) особи сторін на підставі посвідчення або іншого документа, якщо ні він особисто, чи його знайомі не могли це зробити. Водночас спосіб встановлення особи повинен бути зазначений нотаріусом у документі.

Не оминув увагою законодавець проблем учинення нотаріальних дій за участю неграмотних осіб чи таких, що не можуть підписатися, або сліпих, глухих, німих чи глухонімих. Для вчинення дій за участю вказаних осіб необхідною була присутність двох свідків. Свідком могла бути повнолітня особа, яка вміє писати й читати польською мовою, наділена повними цивільними та громадянськими правами й відома нотаріусові особисто.

Не могли бути свідками сліпий, глухий, німий чи глухонімих; працівник канцелярії нотаріуса та слуги будинку нотаріуса; особи, які перебувають із нотаріусом у стосунках, що не дозволяють йому або від його імені вчиняти нотаріальні дії. Відповідно до § 1 ст. 75, якщо в учиненні нотаріальних дій брали участь особи, які були неписьменними чи не могли розписатися, то в документі вони проставляли чорнилами відбитки пальців, поряд із якими свідок підписувався. Акцентуємо увагу на тому, що законодавець забороняв нотаріусові вчиняти нотаріальні дії, якщо він був переконаний у недієздатності особи, яка звернулася за їх учиненням.

Як у сучасній нотаріальній практиці, кожному нотаріальному документові присвоювався номер, який відповідав номеру, під яким документ був записаний у книгу (сучасний реєстр нотаріуса).

Також нотаріус стягував збори державні та муніципальні, згідно зі спеціальними положеннями. Зауважимо, що, відповідно до ст. 80, нотаріус зобов'язаний був на кожному документі зазначити суму стягнутої плати.

Нотаріальний акт складався лише у випадках, коли сторони повинні були або бажали надати акту сили публічного документа. Нотаріальні акти мали бути розроблені нотаріусом у зрозумілій доступній формі. Також нотаріус зобов'язаний був надавати відповідні роз'яснення сторонам стосовно правового акта щодо кожного запиту, навіть із власної ініціативи, якщо, на його думку, це необхідно зробити.

Відповідно до ст. 84, нотаріальний акт мав містити таку інформацію:

- 1) день, місяць і рік укладення, а за необхідності або на прохання сторін – годину та хвилину початку підписання акта;
- 2) місце складання акта;
- 3) найменування й місце праці нотаріуса, якщо акт укладав заступник, то ще й ім'я та прізвище заступника;
- 4) ім'я, прізвище й місце проживання сторін акта та осіб, запрошених до укладення акта;
- 5) згоду сторін за необхідності діяти на підставі доданих документів;
- 6) затвердження на прохання сторін фактів, що відбулися під час складання акта;
- 7) твердження, що акт був прочитаний, затверджений і підписаний;
- 8) підписи сторін та осіб, які були запрошені до укладення акта;
- 9) підпис нотаріуса [16].

Приблизно така форма нотаріального акта використовується сучасними нотаріусами.

Можливе було укладення додатків до нотаріальних актів, які також повинні були підписаними особами, які підписали акт, і нотаріусом.

Тут варто звернути особливу увагу на зміст ст. 88 Закону, згідно з якою нотаріальний акт, складений із порушенням приписів ст. ст. 65, 70, 71, 72, 75, 78 і 84, не мав сили офіційного документа.

Варто окремо підкреслити, що нотаріуси зобов'язані були зберігати оригінали актів і протоколів і відписи вчинених протестів. Не пізніше ніж наприкінці кожного календарного року оригінали актів і протоколи оформлялися в хронологічному порядку. У разі припинення повноважень нотаріуса його записи та книги, а також наряди для зберігання документів передавали до нотаріального архіву, кошти й цінні папери – до судового депозиту. Особа, яка зайняла місце попереднього нотаріуса, вправі була отримати дозвіл від голови окружного суду на зберігання нотаріальних актів свого попередника.

Також суттєве значення має розділ X «Книга нотаріуса» Закону, який присвячений веденню нотаріального діловодства. Законодавець зобов'язував нотаріуса вести такі книги: реєстр (Repertorium), книгу протестів, алфавітний покажчик, книгу депозитів, книгу доходів і витрат. Зразок нотаріальних книг установлював міністр юстиції.

Найбільш поширеними в цей період нотаріальними діями були посвідчення договорів: купівлі-продажу, дарування, міни, позики, застави; складання заповітів тощо.

Об'єднання польських нотаріусів відбулося під час Другої Республіки, за незалежності. Нотаріус цього періоду ще не становив основного правового й морального стандарту для наступного покоління нотаріусів. Тому так звані міжвоєнні нотаріуси створили окремі по всій країні професійні групи, усвідомлюючи свої цілі та призначення для реконструкції польської держави. Відповідно до Положення про нотаріусів, вони визначені як посадові особи, що дало змогу надати нотаріусові – уперше в країні загалом – статусу професійного самоврядування. Згідно з Регламентом 7, палати нотаріуса створено у Варшаві, Познані, Львові, Кракові, Любліні, Катовіце та Вільнюсі [17].

Так, у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Львові містяться окремі документи про діяльність нотаріусів у Львівському апеляційному судовому окрузі діловодно-організаційного характеру, а саме: Проект статуту про Нотаріальну палату 1926 року [18]; протоколи засідань Ради Львівської нотаріальної палати 1937-1939 років [19; 20]; протоколи загальних зборів Львівської нотаріальної палати 1934 року [21] і 1937 року [19]; Свідоцтва про складання екзамену на звання нотаріуса 1921 року [22] та 1922 року [23]; матеріали про прийняття нотаріальної присяги за 1920 рік [24] та 1927 рік [25]; Списки нотаріальних асесорів Львівського Апеляційного округу 1937 року [26]; листування Міністерства юстиції, Окружного суду й Нотаріальної палати з питань нового зразка нотаріальної печатки [27]; рішення про допуск нотаріусів до прийняття посади [28]; звіти Львівської нотаріальної палати про вакантні посади нотаріусів [29] тощо. Також у матеріалах архіву знаходиться Інструкція для нотаріусів у провадженні спадкових справ, затверджена Міністерством юстиції (Справедливості) 17 лютого 1921 року за № 5007/17№/21 [30].

Львівська нотаріальна палата займалася не лише наглядом за діяльністю нотаріусів, а й зведенням адміністративно-житлового будинку на вулиці Саксаганського (в минулому – Романовича), 6, який зберігся як пам'ятка діяльності довоєнного нотаріату. Напередодні Другої світової війни в будинку розташовувалися офіси 11 нотаріусів, консульство Італії, кабінет лікаря, приватне кадастрове бюро, управління архітектури тощо. У будинку було все, крім надійного сховища [31].

Австрійське й польське законодавство, яке впродовж семи десятиліть діяло на західноукраїнських землях, чітко визначало правовий статус, функції, порядок управління нотаріальних палат. Головним функціями цих органів професійного самоуправління були охорона честі й гідності членів об'єднання, здійснення нагляду за діяльністю нотаріусів, сприяння здійсненню заходів, спрямованих на зміцнення та розвиток нотаріального права, а також піклування про сумління й чесне виконання нотаріусами своїх обов'язків. При цьому діяльність нотаріальних палат була не формальною, а дієво впливала на політику держави в особі Міністерства юстиції щодо нотаріату, про що свідчать й архівні матеріали [3, с. 136].

Висновки. Як видно з аналізу нормативних документів, розвиток українського нотаріату в другій половині XIX – на початку XX ст. на західноукраїнських землях, які перебували під владою Австро-Угорщини, Польщі, Румунії, відповідав законодавству цих держав, що відображало західну традицію права, зокрема й нотаріальну.

Правове регулювання нотаріальної діяльності на західноукраїнських землях, які перебували в складі Австро-Угорської монархії, здійснювалося переважно Нотаріальним порядком 1871 року, відповідно до якого нотаріат підлягав корпорації, водночас не відокремлюючись від судових органів (тобто відповідав європейській (латинській) моделі). Цей порядок діяв на території Галичини й після розпаду Австро-Угорщини: як у Західній Українській Народній Республіці, так і після передачі у 1923 року Галичини до складу Польщі – до 1 липня 1934 року. Далі питання нотаріату регулювало Право про нотаріат, яким розпочато новий етап

в історії як польських нотаріусів, так і нотаріусів на західноукраїнських землях, що знаходилися під юрисдикцією Польщі. Відповідно до цього нормативного акта, нотаріусів визнано високоосвіченими та висококваліфікованими незалежними юристами з правом професійного об'єднання.

Література

1. Limanowski A.K. Stan notarialny Wschodney Malopolski w chwilach przelomowych. R. 1914-1920. Lwow, 1920. 40 s.
2. Розпорядок Державного Секретаріату судівництва з дня 1 марта 1919 р. про тимчасову організацію нотарів. Вісник державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки. 1919. Ч. 32. Вип. 4. С. 27-28.
3. Ясінська Л.Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Львів, 2005. 210 с.
4. Державний архів Львівської області (ДАЛО). Ф. 369. Оп. 1. Спр. 1.
5. Державний архів Львівської області (ДАЛО). Ф. 369. Оп. 1. Спр. 125.
6. Ясінська Л. Коли нотаріусом був доктор права. Нотар – XXI. 2003. № 3 (13). С. 9-13.
7. Державний архів Львівської області (ДАЛО). Ф. 369. Оп. 1. Спр. 21.
8. Malec D. Postawowe zasady ustroju polskiego notariatu w swietle projektow i opinii z lat 1918-1933. Czasopismo prawno-historyczne. 2000. Zeszyty 1-2. T. LII. S. 127-149.
9. Jaworski W.L. Reforma notariatu. Krakow, 1919. 146 s.
10. Винницький М. Проект нотарійного закону. Життя і право. Львів, 1932. Ч. 4 (23). С. 10-24.
11. Glass J. Rzut oka na polską ustawę notarialną. PN. 1933. № 10. S. 24, 26.
12. Kostórkiewicz T. Konstytucja notariatu polskiego. PN. 1933. № 13. S. 4.
13. Ясінська Л.Е. Особливості розвитку нотаріату на західноукраїнських землях. Держава і право. Серія «Юридичні і політичні науки». 2008. Вип. 39. С. 377-382.
14. Ustalenie stanowisk notariuszów. Od 1 I 1934 r. 780 notariuszów w państwie. PN. 1933. № 12. S. 17-21.
15. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 X 1933 r. Prawo o notariacie. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polsky. 1933. № 84. S. 1570-1583.
16. Левицький Я. Нотарійний примус. Життя і право. Львів, 1934. № 1 (28). С. 22-26.
17. Historia-notariatu. URL: <http://www.gdin.pl/notariat...polsce/historia-notariatu>.
18. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 1542.
19. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 4843.
20. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 4959.
21. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 4408.
22. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 654.
23. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 978.
24. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 374.
25. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 2128.
26. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 4957.
27. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 322.
28. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 1034.
29. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 237.
30. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 535.
31. Кучабський О. Будинок, який звела палата. Нотар. 1999. Травень. С. 5.

Балинська О. М.,

доктор юридичних наук,

професор, проректор

Львівського державного університету

внутрішніх справ

Долинська М. С.,

доктор юридичних наук, доцент,

завідувач кафедри господарсько-правових дисциплін

Львівського державного університету

внутрішніх справ

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ОБ'ЄДНАНЬ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Македон В. В., Шаповалова І. О.

Статтю присвячено дослідженню деяких аспектам нормативно-правового забезпечення діяльності національно-культурних об'єднань на українських землях, що входили до складу Російської імперії в ХІХ – на початку ХХ століття. Акцентовано увагу на головних засобах реалізації національними громадами (зокрема меншинами) своїх прав та законодавчих та статутних актах, які були основою правового існування легальних громадських організацій. Наголошено на тому, що, зіткнувшись із реаліями життя, товариства намагалися втиснути в жорсткі рамки статутів різноманітні, часом несподівані, форми своєї діяльності, орієнтуючись на місцеві умови і потреби членів своїх організацій. Активна діяльність суспільно-культурних організацій викликала пильну увагу до неї з боку місцевої адміністрації та правоохоронних органів, які прагнули регламентувати її настільки, щоб кожен крок членів об'єднань перебував під постійним контролем. Визначено, що до арсеналу контролюючих засобів входили щорічні звіти товариств перед губернатором і Міністерством внутрішніх справ, регулярне надсилання властям повідомлень про свої засідання, клопотання про проведення будь-якого масового заходу.

Ключові слова: національно-культурні об'єднання, національні спільноти, благодійність, легалізація, статут.

Статья посвящена исследованию некоторых аспектов нормативно-правового обеспечения деятельности национально-культурных объединений на украинских землях, входивших в состав Российской империи в XIX – начале XX века. Акцентируется внимание на главных средствах реализации национальными общинами (в частности меньшинствами) своих прав и законодательных и уставных актах, которые были основой правового существования легальных общественных организаций. Отмечено, что столкнувшись с реалиями жизни, общества пытались втиснуть в жесткие рамки уставов разнообразные, порой неожиданные, формы своей деятельности, ориентируясь на местные условия и потребности членов своих организаций. Активная деятельность общественно-культурных организаций обратила внимание к ней со стороны местной администрации и правоохранительных органов, которые стремились регламентировать ее настолько, чтобы каждый шаг членов объединений находился под постоянным контролем. Определено, что в арсенал контролирующих средств входили ежегодные отчеты обществ перед губернатором и Министерством внутренних дел, регулярное направление властям сообщений о своих заседаниях, ходатайство о проведении любого массового мероприятия.

Ключевые слова: национально-культурные объединения, национальные сообщества, благотворительность, легализация, устав.

The article is devoted to the study of some aspects of the normative-legal support for the activities of national cultural associations on the Ukrainian lands that were the part of the Russian Empire in the 19th and early 20th centuries. Attention is focused on the main means of realization by the national com-

munities (in particular, minorities) of their rights and legislation, statutory acts, which were the basis for the lawful existence of legal public organizations. It was noted that, faced with the realities of life, societies tried to squeeze into the statutes' rigid framework the various, sometimes unexpected, forms of their activities, focusing on the local conditions and organizations' needs. The activity of socio-cultural organizations caused close attention to it from the local administration and law enforcement agencies, which sought to regulate it so that each step of the associations' members was under constant control. It was determined that the arsenal of controlling funds included annual reports of the companies to the governor and the Ministry of Internal Affairs, regular reporting to the authorities about their meetings, an application for any mass event.

Key words: national-cultural associations, national communities, charity, legalization, statute.

Актуальність теми дослідження. Потреба вивчення процесу етнонаціонального розвитку спільнот, які мешкають в Україні, є однією з актуальних у сучасній науці. Актуальність цієї проблеми зумовлюється також тим, що разом із політичними партіями та громадсько-політичними об'єднаннями громадські організації й товариства були і є сьогодні втіленням духовної культури, джерелом утвердження свободи особистості. В умовах пожвавлення національних рухів та недосконалої державної політики в минулому, здебільшого спрямованої на уніфікацію, інтеграцію, а стосовно деяких національностей і на пряму ліквідацію, різні національності в Україні відчували потребу в консолідації. Важливим аспектом діяльності таких національно-культурних об'єднань тоді (як, до речі, і сьогодні) є нормативно-правове регулювання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Тема дослідження національних спільнот у цілому та проблема нормативно-правового забезпечення діяльності зокрема є однією з провідних у сучасній українській історіографії, адже дозволяє глибше осягнути витоки особливостей сучасних міжнаціональних відносин, законодавчого закріплення та сприяє виробленню адекватних моделей регулювання. Значний внесок у розроблення зазначеної проблеми належить таким науковцям: О. Амбросімовій, Я. Бойчук, І. Гребцовій, Ю. Гузенку, І. Кдиравій, Т. Клиненко, Л. Коцур, В. Кузьменку, О. Кульчицькій, А. Мисечку, О. Музичку, М. Поліщуку, Л. Рябошапку, Г. Ульяновій, Л. Хрящевській, І. Цимбалюку тощо.

Метою статті є аналіз нормативно-правового забезпечення діяльності національно-культурних об'єднань на українських землях (у складі Російської імперії) у ХІХ – на початку ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Розвиток національно-культурних об'єднань у всіх країнах був, з одного боку, спрямованим на забезпечення життєдіяльності певної національної громади, а з іншого – на налагодження зв'язків із владою держави проживання. Дії влади були визначальними для функціонування об'єднань. Тому велике значення для їх засновників та лідерів мало законодавче поле, яке звужувало чи розширювало поле для діяльності. Роль нормативної регламентації зростала в імперських державах, що завжди відрізнялись високим ступенем бюрократизації та підозрілості до національних рухів як потенційно сепаратистських [1, с. 46].

У другій половині XIX – на початку XX ст. Одеса була одним із провідних центрів міжнаціональних відносин в Україні. Кожна національність прагнула зберегти свою самобутність в «імперському» морі. Політика Російської імперії (як пізніше СРСР) мала суперечливий вплив: з одного боку, держава чинила тиск, намагаючись зупинити процеси національної емансипації, що, очевидно, у перспективі загрожувала єдності імперії, з іншого – дозволяла існувати благодійницьким та культурологічним формам національних організацій, що втілювалось у заснуванні національних товариств, то затискаючи, а то і лібералізуючи цей процес. Майже всі національні громади Одеси скористались усіма можливостями, «шпаринами», які надавала національна політика Російської імперії [2, с. 26].

Нормативна база для діяльності НКО була складовою частиною законів про діяльність громадських організацій, передусім благодійних. Відлік формування нормативно-правової бази для створення та діяльності громадських організацій у Російській імперії можна датувати 1775 р. Тоді Катерина II видала наказ про утворення приватних та громадських благодійних організацій. Статут Благочиння 1782 р. проголошував свободу спілок, містив норми, які визначають діяльність товариств та спілок, віднесені до складу державного права.

Такою ж була і спрямованість подальших нормативних актів, при цьому публічно-правовий підхід, застосування методів та інструментарію публічного права призвели до серйозних недоліків у законодавчих актах, пов'язаних із діяльністю приватних товариств. Незважаючи на вищезгаданий указ, майже сто наступних років громадські організації в імперії легітимізувалися виключно за рескриптами імператорів, внаслідок чого їх чисельність була незначною. Лише у другій чверті XIX ст., незважаючи на переслідування та жорсткі юридичні обмеження, зростала кількість офіційно створених благодійних товариств. Організації, які надавали благодійну допомогу нужденним, виникали у більшості випадків з ініціативи станових організацій, окремих груп та окремих осіб. Однак навіть після 1850-х років, коли темпи появи благодійних товариств були найвищими, сукупна кількість до 1860-х років не досягала сотні. Це було пов'язано з відсутністю закону про некомерційні товариства, внаслідок чого для заснування навіть благодійних товариств щоразу вимагалось веління імператора, що, за свідченням офіційних джерел того часу, було вкрай незручно.

У другій половині XIX ст. ставлення до неурядових структур пом'якшало. Згідно з найвищим рескриптом від 12 січня 1862 р., право затверджувати статuti товариств, крім імператора, отримали десять інститутів

державної влади від губернаторів до Окремого корпусу жандармів. Настав період відомчо-циркулярного управління неурядовими структурами. Водночас зміни порядку реєстрації торкнулися не всіх видів некомерційних організацій. Так, у вищезгаданому рескрипті 1862 р. особливо вказувалося: «задня зміни існуючого порядку, заснування товариств для взаємодопомоги або з іншою благодійною метою, Височайше надаю, за узгодженням з підпорядкованими відомствами, міністру внутрішніх справ». Водночас щодо інших товариств попередній порядок «найвищого дозволу» зберігався [3].

Однією з основних проблем у створенні товариств була необхідність грамотно оформити клопотання і скласти статут у межах тих вимог, які висував уряд до документації легальних громадських організацій. Усякий відступ від канонів загрожував неодноразовим переробленням документів. Представлений засновниками проект розглядався багатьма урядовими установами, кожна з яких могла накласти вето і зажадати доопрацювання та перероблення документа. Затвердження паперів інколи затягувалося не на один рік.

До видання 04 березня 1906 р. Тимчасових правил про товариства та спілки (див. про них нижче) серед численних російських законів був відсутній один загальний закон про громадські організації. Окремі законодавчі норми містились у різних частинах Зводу законів. Спостерігався контраст між великою кількістю та докладністю норм, спрямованих на те, аби загальмувати, заборонити, закрити і т.д. за безсистемністю та невизначеністю норм «позитивного характеру» [4, с. 5].

У умовах ліберальних реформ 1860-х років поступово право дозволу на відкриття товариств (крім товариств, які просили особливі пільги та привілеї) перейшло до відповідних міністрів: внутрішніх справ, народної освіти, державного майна та ін. Проте з 1896 р., зважаючи на велику кількість заяв до міністерств від товариств про відкриття, порядок надання дозволів спростився: дозвіл на відкриття об'єднань, які приймали видані для них міністерствами нормальні або взірцеві статuti, надавала місцева адміністрація (губернатори, градоначальники). Іноді, щоб прискорити процес затвердження статуту, засновники товариств зверталися за допомогою до впливових осіб. Справа з легалізацією об'єднання спрощувалась і тоді, коли воно створювалось за стандартним («нормальним») статutom.

Правові засади функціонування добровільних громадських організацій ретельно регламентувалися власними статутами, які лише незначною мірою були продуктом творчості засновників. Статuti 1860-х років мали досить довільну манеру викладу матеріалу, що відображала індивідуальність їх авторів. Та й надалі, не маючи під рукою довідкової літератури для складання статутів (особливо в повітових містечках та сільській місцевості), засновники керувалися лише власними міркуваннями, тому деякі такі документи містили в собі, крім обов'язкових пунктів про мету і завдання цього товариства, членство в ньому та ін., ще й пункти, які зумовлюють правила поведінки; таким чином, деякі статuti були фактично своєрідним збірником правил етикету. Зважаючи на зростання кількості громадських організацій та демократизації їх складу, вимоги чиновників до статутів збільшувалися, чому сприяли прийняті міністром внутрішніх справ правила від 29 квітня 1897 р. Унаслідок цього статuti багатьох старих това-

риств піддавалися перегляду з метою приведення їх у відповідність до нових вимог.

Типова структура статуту була викладена К.Г. фон-Плато у складених ним «Загальних указівках для укладачів статутів»: «Кожен статут повинен починатися зазначенням мети установи товариства та способів досягнення цієї мети. Далі перераховуються кошти, якими товариство передбачає покривати свої витрати, вказується склад товариства, обов'язки і права членів, порядок управління його справами і звітності, наводяться постанови на випадок закриття суспільства та ліквідації його справ». Спеціальним законодавчим актом, загальним для всіх організацій благодійної спрямованості, став «Статут про громадське піклування в Росії», який регулював усі сторони діяльності благодійних установ, що засновували приватні особи. У Статуті передбачалося, що створення благодійних товариств і приватних благодійних закладів повинно проводитись у дозволеному порядку (ст. 175 Статуту). Право затвердження статутів благодійних товариств і приватних благодійних закладів надавалося Міністерству внутрішніх справ із тим, щоб статuti були представлені в Кабінет Міністрів у випадках включення до них будь-яких правил, пільг і переваг, не передбачених названим законодавством і таким, що потребує Найвищого дозволу (ст. 443 Статуту). Приватні благодійні організації, на відміну від державних, не «дозволялись до відкриття, поки вони не будуть мати своїх коштів, необхідних для їх утримання» (ст. 442 Статуту).

У 1897 р. було розроблено «нормальні» (приблизні) статuti, такі як Зразковий статут товариства допомоги бідним, Статут опікунства товариства про будинок праці тощо. Після прийняття цих нормативних актів порядок створення благодійних організацій став явочно-нормативним.

Статuti товариств мали однотипну структуру:

- визначалися цілі освіти товариства та регіон діяльності;
- формулювалися завдання, які вимагали дозволу в результаті діяльності;
- намічалися приблизні способи досягнення поставлених цілей;
- оговорювався шлях механізму формування матеріальних коштів товариства;
- називався вищий орган товариства – загальні збори всіх членів, періодичність скликання, а також виконавчий орган – правління;
- указувалися обмеження на вступ у члени громадської організації.

Таким чином, законодавчі та статутні акти були основою правового існування легальних громадських організацій. Саме тому їх роль у процесі утворення об'єднань така значна. Зіткнувшись з реаліями життя, товариства намагалися втиснути в жорсткі рамки статутів різноманітні, часом несподівані, форми своєї діяльності, орієнтуючись на місцеві умови і потреби членів своїх організацій. Активна діяльність суспільно-культурних організацій викликала пильну увагу до неї з боку місцевої адміністрації та правоохоронних органів, які прагнули регламентувати її настільки, щоб кожен крок членів об'єднань перебував під постійним контролем. До арсеналу контролюючих засобів входили щорічні звіти товариств перед губернатором і Міністерством внутрішніх справ, регулярне надсилання властям

повідомлень про свої засідання, клопотання про проведення будь-якого масового заходу (лекції, народного читання, вистави, концерту, балу, маскараду, вечора та ін.), присутність поліцейських чинів на них з обов'язковим наступним звітом перед губернатором про правильну витрату грошей, отриманих із продажу квитків тощо [5].

Під особливий контроль потрапляли «неблагонадійні» товариства, які порушували статут і відступали від стандартної поведінки, очікуваної місцевою адміністрацією. До таких влада спочатку застосовувала запобіжні заходи, а якщо ті не давали бажаного результату – закривали. Після наказу 1862 р. починають з'являтися повноправні організації з відповідним статусом. Після передання їх реєстрації до відання МВС процес створення благодійних товариств пішов набагато швидше. Отже, до 1890 р. було створено близько 2 000 нових організацій такого типу, проте їх цивільно-правовий статус так і не був визначений чітко.

Під благодійними товариствами розумілися «добровільні об'єднання осіб, що мають на меті допомагати нужденним в тому чи іншому відношенні». Діяльність благодійних товариств зводилася до надання допомоги нужденним грошима або речами, а також до заснування та утримання різних благодійних закладів у межах напрямів діяльності товариства. Благодійні товариства могли об'єднуватися (іноді й об'єднувалися) в союзи, іноді мали досить складну багатоступеневу структуру, очолювану центральними органами, які давали напрям діяльності всієї організації. Благодійні ж заклади, на відміну від товариств, були «установами для задоволення потреб нужденного населення в стінах закладу», тобто нужденні або мешкали в цих закладах, або були в них для харчування, ночівлі і т.д. Юридичної відмінності у правоздатності благодійних товариств і закладів не було – вона визначалася лише статутом товариства. Усі установи такого типу, незважаючи на суспільний характер і статус некомерційної громадської організації, перебували у віданні та під наглядом Міністерства внутрішніх справ, Відомства православного сповідання, Міністерства фінансів і Міністерства юстиції.

Для просвітницьких товариств, що організовували читальні, значення мали такі акти, як статут про цензуру друку 1890 р. та циркуляр МВС 15 травня 1890 р. про правила про безкоштовні читальні та порядок нагляду за ними.

Поворотним пунктом у законодавстві про громадські об'єднання були «Тимчасові правила про товариства та спілки» від 04 березня 1906 р. Вони були основним законодавчим актом для організацій аж до 1917 р., а фактично і до 1920 р., адже у 1917-1920 роках в умовах реформаторства та висування нових проектів, жоден із них не був до кінця реалізований.

Товариством визнавалося «з'єднання кількох осіб, які, не маючи завдання одержання прибутку з якого-небудь підприємства, обрали предметом своєї спільної діяльності певну мету». Тимчасові правила спрощували процедуру організації товариств і передавали їх у відання губернських у справах про товариства присутності. Для створення товариства необхідно було подати в губернське і міське відомство письмову заяву за встановленою формою, в якій вказувалася мета товариства, порядок обрання органів управління, порядок вступу та вибуття членів. Якщо протягом двох тижнів із часу

подання заяви не було отримано обґрунтованої відмови, товариство могло «відкрити свої дії». Реєстрація товариства здійснювалася шляхом унесення до реєстру і публікації інформації про реєстрацію товариства в місцевій пресі. Після цього товариство вважалося створеним і йому надавалося право на придбання та відчуження нерухомого майна, утворення капіталів, укладання договорів, відповідно до цілей, відкриття установ та підприємств, улаштування різних заходів і проведення зборів пожертвувань.

Питання про ліквідацію товариства вирішувалося губернським або міським справництвом («присутствием») з ініціативи губернатора або градоначальника. У разі виявлення відхилень від умов діяльності, позначених у статуті, губернатор або градоначальник до внесення справи у правління могли запропонувати товариству самому (в призначений термін) усунути порушення (ст. 34). Правилами передбачалося можливість призупинити діяльність товариства рішенням губернатора або градоначальника, «якщо діяльність товариства загрожує громадській безпеці і спокою або приймає аморальний напрям» із подальшим переданням питання про закриття товариства на дозвіл справництва.

Статуту товариств містили правила про використання майна, яке залишилося після ліквідації товариства. Якщо ж такої вказівки не було, то застосовувалася ст. 29 Правил, де було передбачено, що «після закриття товариства, його майно, що залишилося після сплати боргів, надходить у відання уряду для вживання за призначенням, найбільш відповідного цілям товариства» [6].

Деякі особливості мало становище просвітніх товариств. Положенням комітету міністрів від 07 липня 1902 р. Міністерству народної освіти були передані всі товариства, що опікувалися народною освітою. Останні зобов'язані були включити до своїх рад чи правлінь директора або інспектора народних училищ. Однак це був напівзахід, оскільки, крім товариств, піклування про народну освіту існувала маса інших просвітніх товариств, які перебували у віданні як Міністерства внутрішніх справ, так й інших відомств. Циркуляр МВС від 26 квітня 1905 р. № 18 указував, що у владі його відомства знаходиться відкриття громадських зборів та клубів; художніх товариств і гуртків (співочих, музично-драматичних, фотографічних і т.д.); товариств тверезості; спортивних товариств; бібліотечних.

Більшість національних освітніх товариств були підвідомчі уряду, тобто створені за його ініціативою й іноді навіть наділені урядовими функціями. Інші були утворені завдяки соціальній активності приватних осіб і пройшли процедуру організаційного оформлення в державних органах. Існували й такі товариства, в яких адміністративний апарат не був особливо зацікавлений. Це були переважно різні товариства взаємодопомоги, земляцькі, спортивні, а також пов'язані з особливостями традиційно-побутової культури (наприклад, єврейські поховальні братства – «Хевра кадіша»). Найчастіше позначена в назві товариства національність не відповідала найменуванню адміністративної одиниці території розселення корінних народів. Так, наприклад, вихідці з поліетнічної Ліфляндської губернії утворювали естонські, латиські, фінські, німецькі та інші товариства.

Таким чином, НКО були вписані у загальну політику щодо благодійних та просвітницьких товариств, а також

інших, таких як конфесійні та професійні і т.д. Однак усе ж існувала певна специфіка, зумовлена особливостями національної політики Російської імперії. Ідеться про своєрідну ієрархію, де підозра падала на «неблагодійні» народи, такі як євреї, українці, грузини. І якщо євреям за рахунок високого ступеню общинної консолідації, які мали глибокі традиції, наявності значної кількості заможних спонсорів та протекторів, навіть із вихрестів, часто вдавалося обійти гострі камені, то українці від такої політики потерпали і зазнавали величезної шкоди. Багато залежало і від геополітичних розрахунків Російської імперії. Так, представники балканських народів певний час могли користуватися підтримкою, зважаючи на загарбницькі інтереси Російської імперії в цьому стратегічно важливому регіоні. Проте війна 1914 р. унеможливила діяльність цілої низки товариств народів, які стали представниками ворожих Російській імперії держав.

В умовах консервативного повороту після 1907 р. влада зробила низку кроків у бік обмеження ліберальних положень правил 1906 р. Так, з'явилися накази правлячого Сенату від 18 червня 1908 р. за № 9120 у справі українського товариства «Просвіта» від 04 вересня 1909 р. за № 8397 у справі польського товариства «Освятя» тощо.

Головною віхою і навіть символом окремої політики до національно-культурних об'єднань є циркуляр міністра внутрішніх справ П.А. Столипіна від 20 січня 1910 р. – розпорядження губернаторам із вимогою припинити реєстрацію «інородчеських», зокрема українських, національних культурно-просвітницьких товариств як таких, що «мають на меті об'єднання інородських елементів на ґрунті виключно національних інтересів», а тому становлять, на думку міністра, загрозу громадському спокою та безпеці [7, с. 457]. Відповідно до циркуляра, вирішувалося питання про діяльність уже існуючих товариств, частина яких, зокрема Київське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка, були закриті. Підставою для появи циркуляра була складена у грудні 1909 р. С.М. Щоголевым за участю діячів «Клуба русских националистов города Киева» та відвезена в січні 1910 р. до Санкт-Петербурга київським губернатором О.Ф. Гірсом доповідна записка «О польских и малорусских просветительных обществах». Попри катастрофічні наслідки для українських товариств, цей циркуляр був першим у новітній історії фактом офіційного визнання з боку вищих посадових осіб Російської імперії окремішності української нації від російської. Рикошетом цей документ вдарив і по об'єднанням інших національностей. Цей циркуляр був одним із рідкісних актів, що був окремо присвячений НКО (окрім, звісно, дозволів про відкриття товариств, які включалися до «Повного зібрання законів Російської імперії»).

З одного боку, в період революції та демократизації 1917-1920 рр. відкриття та діяльність товариств полегшилась. А з іншого – зміни влад, фінансова нестабільність, наростання соціальної напруги часто-густо унеможливляли їх нормальну діяльність, навіть в умовах формального досвіду. Українська Центральна Рада, Директорія УНР суттєво демократизували законодавство. Згідно із законом про національно-персональну автономію, всі національності УНР отримували вільне право на утворення спілок, союзів, товариств тощо.

Висновки. Отже, услід за низкою дослідників уважаємо, що плутаність та нерозробленість законодавства про діяльність товариств пояснюється загальним невисоким рівнем правової культури держави та суспільства Російської імперії, що (порівняно із Західною Європою) розвивалась у наздоганяючому темпі. Як і кожна імперія, Російська найбільше побоювалась сепаратизму. Тому (попри всі реверанси у бік національностей) її правова система відчутно заважала розвинути національно-культурним об'єднанням, а непослідовність ускладнювала їм життя. Особливо це стосується «неблагонадійних» національностей, що відчутно відобразилося у долі одеських об'єднань, які є предметом окремого розгляду.

Література

1. Македон В. Національно-культурні об'єднання Одеси в другій половині XIX – на початку XX століття: виникнення, склад та діяльність. Одеса: ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2017. 276 с.
2. Македон В. «Одеське відділення товариства поширення просвіти серед євреїв в Росії»: етапи та напрямки функціонування. Чорноморська Минувшина: Записки Відділу історії козацтва на Півдні України. Одеса: Бондаренко М.О., 2015. Вип. 10. С. 26-35.
3. Ульянова Г. Законодательство о благотворительности в России (конец XVIII – начало XX вв.). Отечественная история. 2005. № 6. С. 17-32.
4. Степанский А. Самодержавие и общественные организации России на рубеже XIX – XX вв.: учеб. пособие по спецкурсу / под ред. Н.П. Ерошкина. Москва: Тип. Главрехива, 1980. 96 с.
5. Абросимова Е. Исторические аспекты законодательного регулирования деятельности российских благотворительных организаций. URL: http://www.aecenas.ru/doc/2005_3_15.html. – Название с экрана.
6. Туманова А. Временные правила об обществах и союзах 4 марта 1906 года. Вопросы теории государства и права: историко-правовые исследования: сб. науч. трудов. Тамбов, 2004. С. 466-506.
7. Циркуляр міністра внутрішніх справ П.А. Столипіна губернаторам про заборону реєстрації «инородческих обществ», передусім українських й єврейських, що створюються з метою розвитку «національно-политического самосознания», а також про перевірку діяльності вже існуючих іноетнічних культурно-просвітніх товариств // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847-1914): зб. документів і матеріалів. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 457.

Македон В. В.,
кандидат історичних наук

Шаповалова І. О.,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ СПАДКОВОГО ПРАВА В УКРАЇНІ

Середницька І. А.

У статті розглянуто питання історичного розвитку інституту спадкування в Україні. Спадкове право – найважливіший і найдавніший інститут цивільного права України, який передбачає права кожної людини на спадкування та гарантії їх здійснення. Спадщина – це вікові надбання наших предків, їхня праця, творчий інтелект нації, найщиріший дар своїм нащадкам для продовження роду і матеріального буття.

Стаття присвячена дослідженню джерел українського спадкового права від доби київських полян і могутньої України до новітніх законодавчих актів сучасної незалежної української держави. Спадкове право – це один з інститутів цивільного права, який пройшов значний шлях розвитку, водночас у ньому залишилися стародавні загальні риси спадкування: заповіт, позбавлення права спадкування тощо. Воно відіграло важливу роль у регламентації суспільно-правових відносин, пов'язаних зі спадкуванням матеріальних і нематеріальних благ у всі часи української історії права. Тому сучасне спадкове право, у тому вигляді, як воно наведене в Цивільному кодексі, можна вважати надбанням багатьох поколінь правознавців і видатних вчених – юристів України. Зміст роботи ґрунтується на аналізі історичного зв'язку сучасного вітчизняного законодавства із правовими актами і звичаями наших предків, розкривається суть і зміст епохальних джерел українського спадкового права від Київської княжої доби до сучасного законодавства.

Ключові слова: успадкування, спадкування за законом, черговість спадкування, заповіт, право на спадок, обов'язки нащадків.

В статье рассмотрены вопросы исторического развития института наследования в Украине. Наследственное право – важнейший и самый древний институт гражданского права Украины, который предусматривает права каждого человека на наследование и гарантии их осуществления. Наследство – это вековые приобретения наших предков, их труд, творческий интеллект нации, самый искренний дар своим потомкам для продолжения рода и материального существования.

Статья посвящена исследованию источников украинского наследственного права со времени киевских полян и могучей Украины до новейших законодательных актов современного независимого украинского государства. Наследственное право – это один из институтов гражданского права, который прошел значительный путь развития, одновременно в нем остались древние общие черты наследования: завещание, лишение права наследования и тому подобное. Оно сыграло важную роль в регламентации общественно-правовых отношений, связанных с наследованием материальных и нематериальных благ во все времена украинской истории права. Поэтому современное наследственное право в том виде, в котором оно приведено в Гражданском кодексе, можно считать достоянием многих поколений правоведов и выдающихся ученых – юристов Украины. Содержание работы основывается на анализе исторической связи современного отечественного законодательства с юридическими актами и обычаями наших предков, раскрывается сущность и содержание эпохальных

источников украинского наследственного права со времен Киевской княжества до современного законодательства.

Ключевые слова: наследование, наследование по закону, очередность наследования, завещание, право на наследство, обязанности наследников.

In the article the question of historical development of institute of inheritance is considered in Ukraine. A probate law is a major and oldest institute of civil law of Ukraine, that envisages every human rights on an inheritance and guarantees of their realization. An inheritance is age-old acquisitions of our ancestors, their labour, creative intellect of nation, sincerest gift to the descendants for continuation of family and material being. The article is devoted to research of sources of the Ukrainian probate law from time of Kyiv glades and mighty Ukraine to the newest legislative acts of the modern independent Ukrainian state. Probate law – it one of the oldest institutes of civil law, that passed the considerable way of development, at the same time in him there are ancient general lines of inheritance: testament, privation of succession of rights and others like that. It played an important role in regulation of the publicly-legal relations related to the inheritance of material and non-material welfares at all times Ukrainian history of right. Therefore modern probate law, in a that kind, as it is driven to Civil Code, it is possible to consider acquisition of many generations legists and prominent scientists – lawyers of Ukraine. A table of contents of work is base on analysis of historical connection of modern home legislation with legislative acts and customs of our ancestors, essence and maintenance of epochal sources of the Ukrainian probate law open up from the Kyiv princely twenty-four hours to the modern legislation.

Key words: inheritance, inheritance by law, order of inheritance, testament, right on inheritance, duties of heirs.

Постановка проблеми. Питання історичного розвитку українського права за сучасних умов розбудови української держави не може залишатися поза увагою науковців і практиків. Цікавим є спадкове право, що знало значних змін в історії українського законодавства. Тому значущим і актуальним є здійснення історико-правових досліджень щодо формулювання інституту спадкового права на українських землях упродовж їх історичного розвитку. Дане питання має важливе теоретичне та практичне значення, адже сьогодні з'являються нові процедури оформлення та набуття спадкового майна, для яких не завжди наявне належне правове регулювання, тому цілком доцільним є вивчення історичного досвіду вирішення таких питань як на рівні законодавства, так і на практиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Даній темі присвячено численні роботи як українських, так і російських учених, зокрема: О. Іоффе, К. Побєдоносцева, В. Серебровського, Є. Суханова, Є. Рябоконь, Є. Фурси, Ю. Заїки, О. Харитонova, О. Неліна, С. Благовісного та інших. Але в працях даних науковців охоплено етап розвитку спадкового законодавства лише від першого десятиліття ХХІ ст. Проте сьогодні цивільне законодавство загалом і спадкове зокрема потребують нового регулювання у зв'язку з низкою змін у суспільному розвитку.

Метою статті є дослідження історії становлення та розвитку законодавства про спадкування на теренах сучасної України

Виклад основного матеріалу дослідження. Становлення й розвиток українського спадкового права можна розподілити на такі основні етапи:

- звичаєве право давніх слов'ян;
- вплив римського права;
- класичні джерела права Київської Русі;
- право Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Воно ж інтегрувало правотворчі пошуки Запорозької Січі та Війська Запорозького;
- період Відродження української державності (1917–1920 рр.);
- право Української Радянської Соціалістичної Республіки (1917–1991 рр.);
- сучасне спадкове право України [1, с. 497].

Головна ідея спадкування, яка є основним його принципом і донині, утворилася ще за часів створення патріархальних родин. Розмірковуючи з позицій примітивної правосвідомості, можна сказати, що зі смертю людини випадає суб'єкт прав, і внаслідок цього майно, що належить покійному, стає безхазайним, вимоги втрачають свого кредитора, а борги – свого боржника. Причому відгуки цього примітивного уявлення можна знайти навіть у римському праві пізнього періоду, коли передбачалися випадки захоплення речей померлого будь-ким.

Саме в ті часи вирізняються суб'єкти спадкового права, а саме: рід, родина, її члени. Так, родина визначалася як тісний союз осіб, пов'язаних спільністю життя, майна і релігійного культу. Сама належність майна значною мірою мала характер сімейної власності: у найдавніші часи земля вважалася належною не стільки окремому *pater familias*, скільки родині як такій [2, с. 54].

Спадкування ж за заповітом, що набуло пізніше дуже широкого застосування, у найдавнішу епоху не практикувалося. У загальному вигляді спадкове право України, та й усіх країн романо-германської правової сім'ї, своїм існуванням значною мірою завдячує римському праву, що вперше сформулювало й послідовно провело думку про універсальний характер спадкового правонаступництва. Спадкування – це перехід прав та обов'язків (спадщини) від померлої фізичної особи (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців). Ця основна ідея вироблялася в тривалому процесі історичного розвитку спадкового права і вперше була закріплена саме в римському праві. Істотним розвитком римське спадкове право набуло з ухваленням преторських едиктів і практики їх застосування. Це були майже одні з перших відомих людству державних актів, що врегулювали відносини спадкування і на законодавчому рівні закріпили склад спадщини, суб'єктів спадкування, поняття кровного (когнітивного) споріднення, за яким і визначались спадкоємці, порядок позбавлення статусу спадкоємця (наприклад, якщо дочка померлого одружувалася і змінювала місце постійного проживання, вона виключалася зі складу спадкоємців, але водночас могла фактично володіти спадковим майном за відсутності інших спадкоємців тощо), а також можливість спадкодавця укласти заповіт [3, с. 14–16].

Реформи, здійснені претором у сфері спадкування, розпочалися ще за республіканського періоду й завершилися в епоху принципату. Претор створив особливий

інтердикт для введення у володіння спадковим майном. Спочатку цей інтердикт надавався особам, яких претор, після сумарного розгляду їхніх претензій, вважав імовірними спадкоємцями за цивільним правом. Коли найближчий спадкоємець не приймав спадщини, вона, не переходячи потім до інших покликаних до спадкування осіб, ставала відмерлою, а в найдавнішому праві – безхазайною, а отже, могла бути привласнена будь-якою особою. Для усунення такої можливості претор став надавати інтердикт наступному роду. Отже, претори створили черговість спадкоємців під час допуску їх до спадщини.

Багато уваги приділило спадковому праву законодавство часів принципату, особливо імперії, що узагальнило та закріпило основні засади преторської системи спадкування. Розвиток спадкового права довершено в новелах Юстиніана – реформа спадкування за законом і так зване необхідне спадкування. Отже, спадкове право країн, що належать до романо-германської правової сім'ї, зокрема й України, значною мірою своїм створенням зобов'язане римському праву, що вперше сформулювало й послідовно провело думку про універсальний характер спадкового правонаступництва, визначило коло спадкоємців, поняття кровного споріднення й особливостей його визначення, а також вперше створило інститут зберігання й охорони спадкового майна до моменту його переходу спадкоємцям [4, с. 61].

Як відомо, до 1991 р. наша країна не була самостійною державою, тому на її право, зокрема й спадкове, істотно впливали нормативні акти Росії й інших країн, до складу яких входила територія сучасної України. Перші згадки про спадкування на українських землях з'являються в письмових джерелах княжої доби IX – XII ст. Серед них важливе місце посідають церковні та княжі устави (установи), уроки, договір між греками і Руссю (874 р.), збірник права «Руська правда». Так, за безпосередньої участі Ярослава Мудрого була створена перша збірка правничих актів, яка дістала назву «Руська правда». Вона містила традиції церковного суду і княжої влади, карного права, сімейні (родові) звичаї, право спадкування та моральні засади в суспільстві. Редакція «Руської правди» базувалася на церковних і княжих уставах та вікових звичаях народу. Широкі міжнародні зв'язки київської княжої влади не виключали вплив і рецепцію окремих приписів візантійського права.

Спадщина в «Руській правді» мала назву «статок», тобто те, що залишає по собі померлий. Ця правова пам'ятка в складі спадщини перелічує рухомі речі, будинок, подвір'я, товар, худобу. Про землю не йдеться, бо тоді вони не входили до приватної власності й не були предметом спадщини. Спадкування за заповітом не відрізнялося від спадкування за законом. У заповіті було можливим призначення спадкоємцями тільки тих осіб, які б і так вступили в спадкування. «Заповіт («ряд») мав на меті не зміну звичайного порядку, а лише розподіл майна між законними спадкоємцями та наказ про управління. Заповіт виражався в усній формі». Якщо хтось помирав без заповіту, то спадкоємцями були всі члени родини. У «Руській правді» йдеться тільки про спадкування після батьків, сини усувають від спадщини дочок. Спадщина розподілялася між дітьми в рівних частках, але молодшому синові обов'язково припадав будинок із подвір'ям. Ці привілеї пояснювалися, ймовірно, тим, що дорослі

брати до цього часу вже мали власне господарство. Отже, спадкування обмежувалося тісним колом сім'ї, а побічні родичі не мали спадкових прав.

Наступним законодавчим актом, що врегулював спадкове право, була Псковська судна грамота, яка розрізняла спадкування за законом та за заповітом, викладеним у письмовій формі. Ці види спадкування набувають самостійного значення. Розширюється також коло родичів, що можуть бути спадкоємцями, змінюються їхні права та відповідальність [5, с. 31-32].

Наступним етапом розвитку спадкового права України є період Литовського князювання. Протягом майже 240 років переважна частина українських земель входила до складу Великого князівства Литовського (1320-1560 рр.). На зміну «Руській правді» Ярослава Мудрого, тисячолітнім звичаям минулих поколінь приходять Литовські статuti (видавалися в трьох редакціях 1529, 1566, 1588 рр.). Серед положень приватного (цивільного) шлюбно-сімейного права в Литовському статuti важливу роль відігравали і норми спадкового права. Особливе місце Статутом виділено спадкуванню за заповітом (тестаментом), якому присвячено дев'ять артикулів. Право на укладення заповіту було надано шляхетним персонам, а також у певних межах міщанам та простим людям, які на час вчинення заповіту мали бути в стані «доброї пам'яті і здоровому розумі». Не мали права складати заповіти неповнолітні діти, челядь (дворова), полонені, особи з вадами розуму (шалені) та позбавлені честі. Особа, яка укладала заповіт, мала право в будь-який час скасувати його й укласти новий. Статут визначав умови та порядок укладання заповіту, зокрема під час перебування на війні, у дорозі, на «чужій землі». Отже, саме в Литовських статутах розвинуто ідею спадкування за заповітом, поширено його застосування на всю територію тогочасного Литовського князівства. Саме із цих джерел розпочато правотворчі пошуки Запорозької Січі та Війська Запорозького [6, с. 317].

У Московський період (XV ст.) набуває ваги нерухомість, тому її спадкуванню законодавець приділяє найбільшу увагу. Поступово змінюється коло спадкоємців у бік розширення, у зв'язку із чим до спадкування закликають не тільки близьких, а й далеких родичів. За часів правління Петра I спадкове право зазнає дуже істотних змін щодо єдиноспадкування. Відповідним указом 1714 р. встановлено перехід спадщини до одного сина. Імператор вважав розподіл спадкового майна дуже шкідливим, бо роздріб маєтків зменшує їхню економічну цінність та обтяжує селян, внаслідок чого страждає правильне надходження податей, знатні роди бідніють і втрачають значущість, а спадкоємці ухиляються від державної служби. Цим указом покладено край спадкуванню за заповітом, яке вже поширилося, тому цьому акту протидіяла громадськість, що призвело до скасування указу в 1731 р.

Основним джерелом спадкового права тих часів був Звід законів Російської імперії. Спадкове майно не розглядалося як єдине ціле, а поділялося на дві самостійні спадкові маси: родове майно, яке переходило тільки до спадкоємців за законом, та інше майно, що успадковувалося загальним порядком. Спадщина відкривалася не лише після смерті особи, а й після позбавлення всіх прав, стану, постригу в монахи, визначення особи безвісно відсутньою.

У результаті аналізу російської дореволюційної системи можна зробити висновок, що спадкування було побудоване на принципах родового дворянського ладу, який на початку XX ст. вже застарів, що об'єктивно спричинило перегляд основних засад спадкування. Проект Цивільного уложення Російської імперії, створеного за прикладом новітніх європейських кодифікацій, поділяв спадкоємців за законом на 5 черг. Це був перший законодавчий акт, що затвердив розширення кола спадкоємців аж до прадідів спадкодавця.

В історії радянського періоду в інституті спадкування були підйоми й падіння. Після Жовтневої революції на Другому всеукраїнському з'їзді рад робітничих, селянських і солдатських депутатів 19 березня 1918 р. ухвалені Тимчасові положення про соціалізацію землі, у ст. 1 яких зазначалося: «Всяка власність на землю, надра, води, ліси й живі сили природи у межах Української Радянської Республіки скасовується назавжди». Одним із наслідків ухвалення даного положення став Декрет Всеросійського центрального виконавчого комітету (далі – ВЦВК) Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (далі – РРФСР) від 27 квітня 1918 р. «Про скасування спадкування». Цей декрет і спеціальна постанова Народного комісаріату юстиції РРФСР від 21 травня 1919 р. фактично знищили спадкування приватної власності. Але в примітці до ст. 1 Декрету передбачалося, що дія цієї статті не поширюється на випадки, коли все спадкове майно не перевищує 10 тисяч рублів. Отже, цим Декретом скасовано спадкування майна приватних власників, яке радянська влада вважала нажитим нетрудовим шляхом. Якщо ж у спадкодавця залишалися повнорідні й неповнорідні брати і сестри, дружина, а також непрацездатні та нужденні родичі за прямими низхідною та висхідною лініями, спадкоємці мали лише право на соціальне утримання за рахунок спадкового майна в розмірі, що не перевищував прожиткового мінімуму. Такий своєрідний спосіб соціального забезпечення тривав до 20-х рр. Даний акт, на думку вчених-юристів того часу (К. Побєдоносцева, Г. Шершеневича та ін.), був спробою створити новий соціалістичний порядок спадкування трудової власності, яка закріпилася в Цивільному кодексі 1922 р. [7, с. 9-11].

В Українській Радянській Соціалістичній Республіці (далі – УРСР) перший Цивільний кодекс ухвалений постановою ВУЦВК від 16 грудня 1922 р. і набув чинності 1 лютого 1923 р. Цивільний кодекс (далі – ЦК) УРСР цілком відповідав принципам побудови ЦК РРФСР і складався із чотирьох частин. Четвертий розділ регулював спадкове право. Спадкове право, закріплене в першій кодифікації, було по суті реформованою системою російського кодексу царизму. Кодекс не поділяв майно на трудове і нетрудове, дозволивши спадкувати обидва види. Спадкування так само припускалося в межах встановленого максимуму (10 тис. карбованців золотом після відрахування боргів померлого). Якщо загальна сума спадщини померлого після відрахування боргів перевищувала 10 тис. карбованців золотом, то надлишок обертався в прибуток держави і провадився поділ; якщо ж за своїм господарським значенням поділ спадщини був невигідним або неможливим, то між державними органами та спадкоємцями встановлювалося загальне володіння або сторонам давалося право викупу відповідної частки спадщини в інтересах держави чи

спадкоємців. Мета такого обмеження полягала в спробі влади перешкодити виникненню великих нагромаджень коштів і майна в руках приватних осіб, що могло б спровокувати відродження класу буржуазії [8, с. 6].

Обмеження права спадкування ціною політикою обмеженої вартості спадщини скасоване лише в березні 1926 р. У результаті аналізу норм ЦК УРСР 1922 р. можна зробити висновок, що в ціновому обмеженні були й винятки. Так, у примітці до ст. 416 цього Кодексу припускався перехід спадкового майна, що перевищує встановлений максимум 10 тис. крб. золотом, якщо воно складалося із прав, що впливають з укладених органами держави із приватними особами договорів (орендних, концесійних, будівельних тощо).

Згодом до складу спадкової маси могли додаватися патенти на винаходи та грошова оцінка авторського права, що переходить порядком спадкування до спадкоємця автора. Предметом спадкування в селянському господарстві було майно, що особисто належало спадкодавцеві, а не предмети селянського господарства (живий та мертвий інвентар) і загального користування двору.

Істотні зміни в спадковому праві пов'язані із затвердженням постановою РНК Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) «Положення про державні трудовіощадні каси» від 22 грудня 1922 р. У ст. 17 Положення як виняток із загального правила спадкування за заповітом вкладнику надавалася можливість заповісти будь-яку суму вкладу будь-якій особі, зокрема юридичній, незалежно від того, чи віднесена вона законодавцем до числа спадкоємців за законом. Причиною такої зміни було народне господарство країни, яке потерпало від наслідків громадянської війни і потребувало інвестицій, що й зумовило ухвалення такого загально нехарактерного для спадкової політики тих років рішення. Відповідно до ст. 418 ЦК УРСР 1922 р., спадкоємцями як за законом, так і за заповітом могли бути лише діти, онуки, правнуки, чоловік чи дружина, що пережили, а також непрацездатні особи, які потребували допомоги й перебували на повному утриманні спадкодавця не менше одного року до його смерті. Отже, критеріями для віднесення особи до спадкоємців були кровна спорідненість, шлюбні відносини й утриманство. Всі спадкоємці набували права спадкування одночасно, спадщина ділилася між ними порівну (ст. 420 ЦК УРСР 1920 р.); предмети домашнього вжитку та домашньої обстановки отримували понад свої частки ті спадкоємці, які мешкали разом із спадкодавцем (ст. 421 ЦК УРСР 1920 р.). Із набранням чинності Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти цивільного стану УРСР від 31 травня 1926 р. розширилося коло спадкоємців завдяки включенню в нього всиновлених та їхніх нащадків [9, с. 12-14].

Спадкування за законом мало місце в усіх випадках, якщо воно не змінювалося заповітом. Так, передбачалася можливість спадкування за двома варіантами – за законом і за заповітом. За відсутності зазначених спадкоємців майно померлого визнавалося виморочним і переходило в дохід держави (ст. 419 ЦК УРСР 1920 р.). Свобода заповідальних розпоряджень була вкрай обмежена. Заповіт визначався як розпорядження спадкодавця про своє майно на випадок смерті, ним розподілялися спадкові частки між усіма спадкоємцями за законом у нерівних частинах або відписувалося все майно одному чи тільки декільком (ст. 422 ЦК УРСР

1920 р.). Заповітом спадкодавець міг позбавити одного, декого або всіх законних спадкоємців спадщини. В останньому разі, згідно із приміткою до ст. 422 ЦК УРСР, уся спадщина або її частка позбавленого спадкоємця переходила в прибуток держави. Отже, заповіт був актом односторонньої волі фізичної особи (заповідача) про розподіл свого майна між законними спадкоємцями в інших частках, ніж це встановлено законом (у межах максимуму), або актом позбавлення спадщини одного, декількох осіб або всіх законних спадкоємців.

Водночас залишалося відкритим питання щодо обов'язкової частки в спадщині для неповнолітніх і непрацездатних. Окрім зазначеного вище, ухвалено низку актів, які доповнювали законодавство щодо спадкування. Так, ухвалено Декрет ВЦВК РРФСР «Про спадкове мито» та постанову ВУЦВК «Про спадкові мита», що встановлювали розмір і порядок сплати мита за отриманим спадком. З ухваленням постанови ВУЦВК і РНК УРСР від 6 лютого 1929 р. «Про внесення змін до ЦК УРСР» також змінено порядок охорони спадкового майна. Охорона спадкового майна покладалася вже не на народні суди, а на нотаріальні органи за місцем відкриття спадщини. Значно вплинула на зміну спадкового права мала Велика Вітчизняна війна. Законодавець змушений був внести деякі зміни до інституту спадкування для захисту інтересів родичів і близьких померлих військовослужбовців. Так, відповідно до постанови РНК СРСР від 15 вересня 1942 р. «Про порядок посвідчення довіреностей і заповітів військовослужбовців у воєнний час», заповіти військовослужбовців, які були посвідчені командуванням окремих військових частин, прирівнювалися до нотаріальних. Такий порядок зберігся і за мирних часів [10, с. 3-5].

Також змінено розмір мита за видачу свідоцтва про спадщину з ухваленням Указу Президії Верховної Ради СРСР від 10 квітня 1942 р. «Про державне мито». Відповідно до ст. 3 цього Указу, спадкоємці осіб, які загинули під час захисту Батьківщини, звільнялися від сплати даного мита. [11, с. 70]. Також скасовано податок із майна, що переходило порядком спадкування та дарування спадкоємцям від осіб, які загинули під час захисту Батьківщини, відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 9 січня 1943 р. Наступний етап значних змін, які свого часу називали реформою спадкового права, пов'язаний з ухваленням Указу Президії Верховної Ради СРСР від 14 березня 1945 р. «Про спадкування за законом і за заповітом». Це такі істотні зміни: 1. Розширено коло спадкоємців за законом, до числа яких були включені працездатні батьки, брати і сестри померлого. 2. Встановлено черговість надання спадщини. Спадкоємці закликалися до спадщини не одночасно, а по порядку. 3. Розширено свободу заповіту. Під час складання заповіту заповідач мав можливість на свій розсуд призначити спадкоємця, але із числа спадкоємців за законом, тобто заповідач мав право змінити черговість отримання спадщини і відійти від принципу рівності часток спадщини.

Спадкове право із внесеними до нього 1945 р. змінами діяло без будь-яких істотних доповнень або вилучень аж до ухвалення Верховною Радою СРСР «Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік» від 1962 р. Основні принципи положення спадкового права, закріплені в ст. ст. 117-121 Основ, були конкретизовані в Цивільних кодексах союзних

республік, зокрема в ЦК УРСР від 18 липня 1963 р. Подальшого розвитку спадкове право України набуло в Цивільному кодексі УРСР 1963 р., де цьому інститутові присвячений окремий розділ. Особливістю того часу було те, що спадкування за законом визнавалося первинним, а спадкування за заповітом – додатковим, тому цей спосіб не дуже поширився й не був ґрунтовно розроблений із правового погляду [9, с. 101].

Після розпаду СРСР та з ухваленням Конституції України 28 червня 1996 р. відбулася переорієнтація суспільних відносин в Україні на охорону і захист прав громадян, побудову демократичної, правової держави, що зумовлює необхідність реформування й оновлення законодавства України, зокрема спадкового. Так, новий ЦК України, ухвалений 2003 р., вніс деякі позитивні зміни щодо спадкування, на відміну від ЦК УРСР. Ідеться про розширення кількості черг на спадкування з однієї до п'яти; право на укладення заповіту подружжя; можливість укладення секретного заповіту, а також заповіту з умовою тощо. Всі ці зміни є досить прогресивними й актуальними. Спадкове право також активно розвивається і поза межами ЦК України. Так, норми спадкового права сьогодні містяться в Земельному кодексі України, у Податковому кодексі України, у законах України «Про міжнародне приватне право», «Про банки і банківську діяльність», «Про цінні папери та фондовий ринок», «Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України», «Про нотаріат», «Про авторське право і суміжні права» та інших. А також у низці підзаконних актів.

Як бачимо, такі «вкраплення» норм спадкового права в різних законодавчих актах свідчать про значний розвиток спадкового права поза межами ЦК України, їх кількість кожного року зростає. Причиною цього є розвиток та розширення інституту приватної власності.

Варто зазначити, що історія розвитку спадкового права налічує вже багато сторіч. Розроблені ще стародавнім римським правом положення про спадкування та поняття спадкового права відображені в перших правових актах Київської Русі і в Литовських статутах, у законодавстві Російської імперії, законодавчих актах радянських часів та в новому українському законодавстві, що свідчить про стабільність даного інституту цивільного права і його велике значення для регулювання суспільних відносин цивільно-правового характеру [1, с. 207].

Отже, вивчення історії українського права почалося у XIX ст., одночасно з дослідженням правових норм

Польщі, Росії й Австро-Угорщини, залежно від держави, до складу якої входили українські землі. Тому українське право в працях дослідників розглядалось як органічна частина російського чи польського права. Спадкове право – це один із найдавніших інститутів цивільного права, який пройшов значний шлях розвитку, водночас у ньому залишилися стародавні загальні риси спадкування: заповіт, позбавлення права спадкування тощо. Тому сучасне спадкове право, у тому вигляді, як воно наведене в ЦК, можна вважати надбанням багатьох поколінь правознавців і видатних вчених – юристів України.

Література

1. Харитонов Є., Старцев О. Цивільне право України: підручник. 2 вид., перероб. і доп. К.: Істина, 2007. 816 с.
2. Нелін І. Спадкове право України. Історико-правовий аспект. К.: Атіка, 2008. 274 с.
3. Журбелюк Г. Особливості спадкування в Українській системі світобачення: історико-правові аспекти. Наукові записки НаУКМА. 2004. Т. 26: Юридичні науки. С. 38-47. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/law/2004_26/08_zhyrbelyuk_gv.pdf.
4. Васильченко В. Коло спадкоємців за новим цивільним законодавством. Підприємництво, господарство і право. 2004. № 4. 347 с.
5. Заїка Ю. Становлення і розвиток спадкового права в Україні: монографія. К.: НАВСУ, 2004. 280 с.
6. Цивільний кодекс Української РСР, затверджений Законом Української РСР від 16 липня 1963 р. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1963. № 30. 545 с.
7. Цивільне право України: Академічний курс: підручн.: у 2 томах / за заг. ред. Я. Шевченко. Т. 1: Загальна частина. К.: Ін Юре, 2009. 620 с.
8. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. М., 1986. С. 63-69.
9. Законы гражданские с разъяснениями Правительствующего сената с комментариями русских юристов / составил И. Тютрюмов. 3 книга. И.: Статут, 2004. 571 с.
10. Заїка Ю. Становлення і розвиток спадкового права в Україні: монографія. К.: НАВСУ, 2004. 280 с.
11. Задоев О. Деякі питання нормотворчої діяльності в галузі цивільного процесу під час Великої Вітчизняної війни в Україні. Юридичні науки. 2012. № 69. 71 с. URL: www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?

*Середницька І. А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського державного університету
внутрішніх справ*

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПОШТОВО-ТЕЛЕГРАФНИХ СЛУЖБОВЦІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Федорченко О. В.

У статті на основі нормативно-правової бази й архівних матеріалів розглядається юридична відповідальність поштово-телеграфних службовців Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Висвітлено основні зміни в гл. XI «О нарушении уставов почтовых» «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных». Охарактеризовано позитивні й негативні аспекти «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных», які стосувалися юридичної відповідальності зв'язківців. На матеріалах Таврійської та Херсонської губерній показані характерні правопорушення в середовищі поштово-телеграфних службовців.

Ключові слова: юридична відповідальність, зв'язківці, дисциплінарний проступок, крадіжка, поштово-телеграфні службовці.

В статье на основе нормативно-правовой базы и архивных материалов рассматривается юридическая ответственность почтово-телеграфных служащих Российской империи во второй половине XIX – начале XX в. Освещены основные изменения в гл. XI «О нарушении уставов почтовых» «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных». Охарактеризованы положительные и негативные аспекты «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных», которые касались юридической ответственности связистов. На материалах Таврической и Херсонской губерний показаны характерные правонарушения в среде почтово-телеграфных служащих.

Ключевые слова: юридическая ответственность, связисты, дисциплинарный проступок, кража, почтово-телеграфные служащие.

The article deals with the legal liability of postal and telegraph officials of the Russian Empire in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries on the basis of the regulatory and legal framework and archival materials. The scientists, who learned the legal liability of officials of the Russian Empire, are listed. The distinction between official crime and official misconduct in pre-revolutionary Russian legislation remains the main problem of historiography. The main source that regulated the legal liability of postal and telegraph officials was the "Regulations on the penalties of criminals and corrected criminals" in 1845 with the following editions of 1866, 1885 and 1903. In the article, the author highlighted the main changes in Chapter XI "Violation of the postal regulations" of "Regulations on the penalties criminals and corrected criminals".

The positive innovations of the latest editions were the abolition of corporal punishment and the transferring in soldiers. At the same time, punishment for theft of money corresponds by correspondents and the transfer of the content of the letter to other persons is increasing.

The positive and negative aspects of "Regulations on the penalties of criminals and corrected criminals", which were related to the legal liability of the correspondents, were characterized. The subjects and objects of legal liability of postal and telegraph officials are highlighted.

The types of legal liability of the correspondents of the Russian Empire for violation of the Postal Statute: disciplinary (negligently loss of correspondence, coarseness with mail clients), material (incorrect determination by correspondent of the

amount of mail services) and criminal liability (theft of correspondence, transmission of the content of the letter to another person).

The types of punishments foreseen in the "Regulations on the penalties of criminals and corrected criminals" for the violation of the Postal Statute (postal and telegraphic) are highlighted. For disciplinary offences there were sanctions: remarks; reprimand; strict reprimand with entering into or without a personal letter; lowering the position; dismissal from the service, etc.

Material liability implied deductions from the term of service up to one year; deductions from the salary the amount provided by law; compensation for damages incurred. For the crime, the following was foreseen: the deprivation of all special, personal and state-acquired rights and privileges (civilian death); hard labor; expulsion in the Siberian province or transferring to the prison departments for a term up to four years, etc.

The materials of the Tauride and Kherson provinces show typical violations in the environment of postal and telegraph officials. The author concludes that the legal liability of the officials of the communications authority of the Russian Empire has developed in the national direction. Despite of some vices of the "Regulations on the penalties of criminals and corrected criminals", its progressive, bourgeois essence was tried to emulate the feudal foundation of Russia in the nineteenth century.

Common misconducts in the communications environment were drunkenness in the workplace, poor-quality handling of correspondence. Among the crimes the first place was the theft of money correspondence.

Key words: legal liability, correspondents, disciplinary offence, theft, postal and telegraph officials.

Безперебійне функціонування засобів комунікацій вкрай важливе для державного апарату. Зрозуміло, що в життєдіяльності комунікаційних магістралей важливу роль відіграє ефективність адміністративного управління, що не в останню чергу залежить від рівня правової культури чиновників. На превеликий жаль, у чиновницькому середовищі, у той чи інший час, більшою чи меншою мірою реєструвалися випадки правопорушень. Останні призводили до юридичної відповідальності. Дослідження історичного досвіду юридичної відповідальності «слуг государевих» може допомогти вдосконалити правовий механізм юридичної відповідальності державних службовців незалежної України. І, у свою чергу, покращить діяльність державної служби України загалом.

Проблему юридичної відповідальності службовців Російської держави досліджували вчені-історики, юристи-практики, управлінці. Порушувалися різні питання як теоретичного, так і практичного застосування норм права стосовно відповідальності чиновників. Оскільки обсяг розвідки не дозволяє висвітлити всі історіографічні складники, коротко зупинимося на головних питаннях і персоналіях.

Зважаючи на серйозність наслідків для суспільства, дослідники, здається, приділяли надмірну увагу кримінальній відповідальності. Ясно, що матеріальна і дисциплінарна опинилися на маргінесі наукових розвідок. Дотепер відкрите питання стосовно того, як розмежовуються поняття службового злочину і службового проступку в дореволюційному російському законодавстві [38, с. 2]. Серед дореволюційних авторів, які цікавилися питаннями юридичної відповідальності державних службовців, варто згадати А. Кенігсона [29], Н. Лазаревського [32], М. Лозіна-Лозінського [33; 34], А. Коні [30], В. Ширяєва [52] та ін. У радянський період зазначену проблематику вивчали П. Зайончковський [27], Б. Здравомислов [28], А. Естрін [53] та інші. Сучасний період представлений потужною когортою вчених: Н. Гущева [1], С. Дегтярьов [26], П. Курдюк [31], В. Очаковський [39], В. Шандра [51] та інші.

Незважаючи на значний науковий доробок у галузі дослідження юридичної відповідальності державних службовців царської Росії, питання юридичної відповідальності саме зв'язківців залишилося на узбіччі наукових розвідок. У зв'язку з такою ситуацією автор поставив собі за мету дослідити юридичну відповідальність поштово-телеграфних службовців Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Фактаж деліктів для статті взято з матеріалів справ про правопорушення зв'язківців Таврійської та Херсонської губерній, які входили до складу Одеського поштово-телеграфного округу.

Завдання наукової розвідки: охарактеризувати нормативно-правову базу юридичної відповідальності зв'язківців Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.; показати й проаналізувати найпоширеніші правопорушення й відповідну юридичну відповідальність службовців відомства зв'язку Російської держави. Варто наголосити на тому, що в нашій розвідці буде розглянута юридична відповідальність зв'язківців лише за порушення гл. XI «О нарушении уставов почтовых» («О нарушении уставов почтового и телеграфного») «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных».

Перейдемо до характеристики нормативно-правової бази юридичної відповідальності службовців відомства зв'язку. 1845 р. ухвалено «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных» (далі – «Уложение»), яке протягом зазначеного статтею періоду редагувалося в 1866, 1885 і 1903 рр. Оскільки основні зміни стосовно юридичної відповідальності зв'язківців внесено в 1845-1885 рр., автор спиратиметься на редакції 1845 і 1885 рр. Гл. XI р. VIII «О преступлениях и проступках против общественного благоустройства и благочиния» «Уложения», як і вся книга, мала характерні для того часу недоліки. У чому ж вони полягали? Насамперед юридична техніка потребувала багато кращого; була громіздка система покарань, серед яких і тілесні (скасовані 1863 р.); невідповідність покарань тяжкості злочину (проступку) [42, с. 170, 187-189]. Особливо незручним користування «Уложением» було через постійні відсилення з однієї статті на іншу. Нерідко статті містилися в різних розділах, главах видання. Наприклад, за порушення ст. 1098 «Уложения» 1885 р. санкції передбачалися ч. 3 ст. 354, яка, у свою чергу, для визначення видів покарань відсилала до ст. 31 [44]. Але це був продукт

свого часу, який намагалися пристосувати до змін у суспільстві. Як наслідок, у ньому поєднувалися непеєднувані елементи – риси нового буржуазного кримінального права й феодально-кріпосницька сутність Російської імперії [42, с. 170].

Коротко проаналізуємо загальні зміни в гл. XI «Уложения» за сорок років. Насамперед редакція 1885 р. доповнена статтями про порушення статуту телеграфного, що зумовлено технічним розвитком імперії та поширенням телеграфного зв'язку. У результаті військової реформи 70-х рр. XIX ст. була ліквідована рекрутська повинність. Логічно, що в редакції 1885 р. ми не знаходимо такого виду покарання, як «віддача у солдати» [44, с. 36-57]. Так, у ст. 1526 редакції 1845 р. передбачено віддачу в солдати нижчих службовців, дітей дворян і обер-офіцерів, що перебували на посадах листонош, за те, що приховували або навмисно затримували листи або інші документи, що пересилалися поштою [45, с. 607]. За редакцією 1885 р. альтернативою зазначеному покаранню стала висилка на проживання у Сибір або робота в арештантських відділеннях [44, с. 478].

Можна з упевненістю сказати, що революційним нововведенням стала ліквідація тілесних видів покарань. Правовий ефект від них на середину XIX ст. дорівнював нулю, але моральний аспект приниження вже був пережитком минулого і відсталою. Однак перші позитивні враження від новачки змінюються на помірковано-стримані. У чому ж річ? Взамін тілесних покарань стали застосовувати виправні роботи в арештантських відділеннях [44, с. 478]. Умови роботи в цих закладах навіть звиклим обивателям XIX ст. вбачалися чимось відсталим, невиправдано суворим [37, с. 96-97].

Зосередимо увагу ще на одному комплексі нововведень гл. XI. Ці зміни нашоухують нас на думку, що в другій половині XIX ст. зв'язківці стали ласими до грошової кореспонденції. Тому відповідальність за крадіжку грошової кореспонденції посилюється. Проілюструймо зазначене. Так, за редакцією 1845 р., передбачалося позбавлення всіх прав, висилка на проживання в Томську та Тобольську губернії з позбавленням волі на строк до двох років або робота в арештантських відділеннях від двох до чотирьох років і биття різками від 50 до 60 ударів. За редакцією 1885 р. – позбавлення прав і висилка на проживання в Іркутську або Єнісейську губернії (які вважалися «более отдаленными»), позбавлення волі на строк від трьох до чотирьох років, заборона виїзду в інші Сибірські губернії строком від 10 до 12 років або роботи в арештантських відділеннях на строк від 3,5 до 4 років [44, с. 280; ст. 35].

Одночасно законодавець посилив санкції за передачу зв'язківцем змісту листа іншим особам, що теж підтверджує поширення такого виду правопорушень. За редакцією «Уложения» 1845 р. за дане протиправне діяння в ст. 1530 для чиновників передбачено санкцію звільнення зі служби, для листонош – переведення на військову службу рядовим. За це ж правопорушення в ст. 1104 «Уложения» 1885 р. передбачено незалежно від посади ув'язнення на термін від чотирьох до восьми місяців [45, с. 60; 44, с. 479].

Вважаємо за потрібне визначити суб'єктів правопорушень, які прописані в гл. XI «Уложения». Перша

група – службовці поштового, а з 1885 р. поштово-телеграфного відомства. Ця категорія поділяється на дві підкатегорії – чиновники¹ (сортувальники, приймальники, начальники контор і відділень та їхні помічники та ін.) і нижчі службовці (листоноші, унтер-офіцери, сторожі, ямщики й ін.). Друга категорія – особи, які не були на службі у відомстві зв'язку, але від їхньої діяльності залежало функціонування комунікаційних магістралей: власники диліжансів і транспортів, доглядачі поштових станцій. Третя категорія – чиновники інших відомств або службовці органів місцевого самоуправління. Четверта – адресанти. Виходячи із заявленої нами теми, нас цікавить перша категорія осіб.

Гадаємо, що буде корисним показати об'єкти правопорушення. У гл. XI ними є: а) кореспонденція (листи, бандеролі, грошові пакунки тощо); б) порядок функціонування засобів комунікацій (вчасне подання відповідної документації вищій інстанції, правильність заповнення документації, монополія держави на засоби комунікації тощо).

Варто ознайомитися з видами юридичної відповідальності зв'язківців Російської імперії за порушення Статуту поштового (поштово-телеграфного). Перше, на чому варто наголосити, – це дисциплінарна відповідальність (втрата за необачністю кореспонденції, грубість із клієнтами пошти тощо). Далі матеріальна (зв'язківцями неправильно визначено суму послуг пошти, не внесено фінансову інформацію у визначені документи тощо). І кримінальна відповідальність (крадіжка кореспонденції, передача змісту листу іншій особі тощо).

Розглянемо види покарань, передбачені «Уложением» за порушення Статуту поштового (поштово-телеграфного). Насамперед зупинимося на дисциплінарній відповідальності. За зазначені правопорушення передбачалися такі санкції: зауваження; догана; строга догана із внесенням до особового листа або без внесення до особового листа; пониження в посаді; звільнення зі служби; віддача листонош у солдати (така санкція відсутня в «Уложении» 1885 р.); арешт при установі від одного дня до трьох місяців.

Матеріальна відповідальність: зі строку служби правопорушника вираховували час до одного року (дане покарання стосувалося насамперед можливості отримати пенсію, а отже, більше стосується даної групи); із заробітної плати вираховували визначену законом суму; компенсація завданих збитків. Часто зазначені положення були додатковим видом до дисциплінарної та / або кримінальної відповідальності.

Не можемо залишити поза увагою і види кримінальної відповідальності. «Уложение» містило такі: позбавлення всіх особливих, особистих і за станом присвоєних прав і привілеїв (громадянська смерть); каторжні роботи на строк до восьми років; висилка на проживання в Сибірські губернії (Тобольську, Томську, Іркутську або Єнісейську) із заборобою виїзду в іншу Сибірську губернію на строк до чотирьох років або віддача в арештантські відділення на строк до чотирьох років (останнє покарання застосовувалося для осіб нижчих станів) [41, с. 315]; тілесні покарання різками (скасо-

вано 1863 р.) [45, с. 607]; позбавлення волі у в'язниці на строк до восьми місяців.

Резюмуючи першу частину розвідки, наголосимо на тому, що юридична відповідальність зв'язківців Російської імперії еволюціонувала в загальнодержавному руслі. Нові зміни, хоч і незначні, і не завжди послідовні, мали ознаки буржуазного права.

Для ілюстрації поширених і типових правопорушень службовців відомства зв'язку звернімося до матеріалів Таврійської та Херсонської губерній. Комунікаційні мережі останніх розвивалися в загальнодержавному руслі, щоправда, із кращими економічними показниками [49, с. 197]. А тому дані губерній можуть сміливо слугувати для характеристики ситуації в Російській імперії. Одразу розберемо дисциплінарні проступки, зазначені в гл. XI «Уложения», і почнемо з нижчих службовців. Так, у середовищі ямщиків і поштарів найпоширенішим дисциплінарним правопорушенням було зловживання алкоголем на робочому місці та відвідування «питейних домов» під час руху поштових транспортів (порушувалася ст. 1121 «Уложения») (тут і далі зазначено статті редакції 1885 р. – О. Ф.). Сюди ж треба додати і перевезення сторонніх осіб на поштовому транспорті (ст. 1132), до речі, це було гарною нагодою підзаробити ямщикам і листоношам супроводу (див. детальніше «нелегал») [6, арк. 5; 8, арк. 54; 9, арк. 48; 10, арк. 238]. Проте такі дії затримували кореспонденцію в дорозі та підвищували ризик крадіжки її або грабунку поштових транспортів.

Пияцтво, як і сьогодні, підживлювало лихий норов деяких службовців. Тому не дивно, що «буйство» (по суті – хуліганство – О. Ф.) було звичним явищем. За такий вид правопорушень передбачалося звільнення зі служби. Яскравий приклад: на станції Херсонська за один місяць 1892 р. було звільнено за пияцтво на робочому місці ямщиків І. Зайця, С. Лопасєда, М. Кузянцева, І. Султановського [8, арк. 54]. До того ж звільнені службовці потрапляли в «чорний список» і дорога в заклади поштово-телеграфного відомства їм була закрита [6, арк. 5 зв., 42 і зв.].

Здавалося б, такі суворі покарання повинні були сприяти ладу, проте цього не сталося. Архівні документи свідчать про інше, до даної категорії правопорушників не завжди застосовувалися вказані санкції. Реєструвалися навіть курйози. Так, деякі ямщики привільно себе почували, маючи по декілька усних попереджень [19, арк. 26]. У чому ж причина? Дві взаємопов'язані складові частини породжували і, на жаль, підтримували таку ситуацію. Перша – посередня концепція кадрової політики в поштово-телеграфному відомстві, а отже, постійний дефіцит кадрів [48, с. 224]. Друга випливала зі ст. ст. 1085-1087 «Устава уголовного судопроизводства» 1864 р., в яких зазначалося, що всі відомості про службове правопорушення потрапляли до керівництва, від якого залежало призначення звинуваченого на посаду. Керівництво, якщо потрібно, організовувало слідство і визначало процедурний порядок розгляду справи: судовий чи адміністративний [46]. Краще за все змальовує такий стан речей вислів російського юриста початку XX ст. В. Маклакова: «Система «адміністративної гарантії» робила чиновника відповідальним лише тоді, «коли цього бажає керівництво»» [36, с. 248].

Керівник установи опинявся перед дилемою – звільнити службовця і показати свою круту вдачу управлін-

¹ Автор дотримується поглядів П. Зайончковського, за яким чиновники – особи, що «<...> мали класний чин і перебували на державній службі, та канцелярські службовці, які мали аналогічний статус і згодою отримували класний чин» [27, с. 4].

ця, тим самим невільно спричинити затримку кореспонденції. За таке по голівці, звісно, не поглядять. Тому він обирав інший варіант: оскільки був причетним до процесуальних дій, часто не давав руху справі й обмежувався лише усним попередженням. Не важко здогадатися, що це породжувало безвідповідальність, безкарність і всюдозволеність.

У діяльності чиновників також були недоліки. Найпоширеніші хиби – державні службовці неякісно опрацьовували поштову кореспонденцію, зокрема секретну (ст. 1135). Внаслідок цього кореспонденція відправлялася не тому адресатові або надходила невчасно [3, арк. 38; 20, арк. 70]. Част причиною дисциплінарних правопорушень було неввічливе ставлення до клієнтів пошти і телеграфу, що порушувало ст. ст. 1136, 1138 [21, арк. 94]. Треба підкреслити, що ініціаторами конфлікту не завжди були зв'язківці, але це, безсумнівно, кидало тінь на професіоналізм особового складу і, зрозуміло, порушувало правові норми [47, с. 99-100].

Зупинимось на злочинах у середовищі зв'язківців. Найпоширенішим видом була крадіжка грошової кореспонденції (ст. 1098). У результаті опрацювання архівних матеріалів із розслідування злочинів можна зробити висновок, що значну кількість протизаконних дій із привласненням грошей здійснено начальниками поштових та поштово-телеграфних відділень [17; 11; 12; 13; 14; 18; 15]. Очевидно, саме вони здебільшого мали можливість приховати скоєне. Наприклад, 1892 р. начальником Григоріопольського поштово-телеграфного відділення Каменським розтрачено 3 054 руб. 55 коп. [17, арк. 83]. 1908 р. начальник Захар'ївського поштово-телеграфного відділення Ф. Павлючка зник із 6 380 руб. [2, арк. 15]. Начальник Чаплинського поштового відділення Сулковський за декілька років першого десятиліття XX ст. вкрав 5 697 руб. 85 коп. [18, арк. 108-111]. Розміри крадіжок величезні. Для порівняння, заробітна плата начальника поштово-телеграфного відділення на початку XX ст. становила 450 руб. на рік, хліб вищого ґатунку (вага – 1 фунт) коштував 5 коп., фунт свинини – 12-13 коп. [50, с. 2; 21, арк. 343].

Крадіжки і розтрати таких сум стали можливими через махінації з бухгалтерією, а саме неналежний облік сум, які необхідно було ставити на приход у конторі (ст. ст. 1117, 1118); завищену таксу поштових послуг і привласнення поштових зборів (ст. 1109); несвоєчасне пересилання поштових зборів (ст. 1116); привласнення частини або повної суми цінних пакунків, посилок (ст. 1098) [4, арк. 108-111]. Адміністрація Головного управління пошт і телеграфів справедливо вважала, що основною причиною довготривалих розкрадань начальниками відділень було те, що начальники головних контор не проводили ревізій. У свою чергу, керівники провінційних установ, які тонко відчували розлади системи, швидко відбивалися від рук і вчиняли протиправні дії [5, арк. 31-32; 22, арк. 169].

Не гребували крадіжкою «грошової кореспонденції» і поштово-телеграфні чиновники, нижчі службовці. Звісно, приховати факт правопорушення їм було важче, ніж начальникам установ, тому зазвичай після скоєння злочину вони зникали на просторах імперії. Варто зазначити, що суми вкраденого варіювалися, але деякі не поступалися масштабам зловживань із боку адміністрації установ. Наведемо декілька показових прикла-

дів. 1914 р. поштово-телеграфний чиновник Святопирівського поштового відділення Д. Новицький вкрав 48 руб. 28 коп. і зник [23, арк. 29 і зв.]. 1908 р. листоноші Спиридонов і Запасний Миколаївської поштово-телеграфної контори вкрали грошовий пакунок зі 130 руб. [2, арк. 73]. Реєструвалися непоодинокі випадки крадіжок набагато більших сум, які прирівнювалися до десятирічних заробітних плат зв'язківців. Так, у березні 1890 р. чиновник однієї з установ Одеського поштово-телеграфного округу вкрав 75 тис. руб. [7, арк. 15]. Листоноша Тираспольської поштово-телеграфної контори Скрипкін (він же Петренко) 1910 р. вкрав із поштового чемодана і грошового пакунка 16 061 руб. [40, с. 439].

Не можна не зазначити ще один випадок. На початку першого десятиліття XX ст. в Одесі розгорівся скандал, який журналісти охрестили «Поштовою Панамою». Дійшло до того, що начальник Одеського поштово-телеграфного округу М. Воронков подавав у відставку. Що ж такого трапилося? Як виявилось, двоє чиновників Одеської поштової контори Кустовський і Савчук викрадали з рекомендованих листів накладні на товар та коносаменти² (ст. ст. 1099 і 1104), потім разом зі спільниками отримували товар в Одеському порту [54, 8 березня, с. 3, 4 квітня с. 4, 17 квітня, с. 3].

Простежується закономірність, що правопорушники, яких вдалося затримати, називали стандартні причини своїх вчинків, як-от: слабкість до алкоголю; хвороба; душевні переживання, пов'язані із сімейними проблемами, коханням; борги внаслідок гри на біржі. Незважаючи на їхні виправдання, безсумнівно, мотиви мали корисливий характер [18, арк. 108; 17, арк. 312 зв.].

Також реєструвалися випадки, особливо на початку XX ст., злочинства зовсім іншого формату, яке підпадало під ст. 1100. Так, стала звичною крадіжка періодики, особливо модних ілюстрованих журналів [16, арк. 15; 24, арк. 39]. Напевно, у суспільстві цього часу яскраві видання з гарною поліграфією становили цінність. Це ж підтверджують і факти крадіжок зв'язківцями відкритих листів із фотографіями [23, арк. 183 і зв.].

Декілька слів про матеріальну відповідальність. Компенсація за спричинені збитки застосовувалася завжди. Коли ж йшлося про крадіжки й розтрати тисячних сум, то практика показувала нікчемність такої санкції. У зв'язківця зазвичай за душею не було а ні копійки, тому опис майна винуватих не покривав украденої суми. Правопорушник прирікав свою сім'ю (якщо була) на животіння, а держава змушена була після 10 років списувати вкрадені суми. Так, дружина вищезгаданого начальника Чаплинського поштового відділення Сулковського прохала начальника Одеського поштово-телеграфного округу повернути їй конфісковані теплі речі [18, арк. 181]. Водночас списали 2 336 руб. 5 коп., розкрадені начальником Григоріопольського відділення, 16 083 руб. – помічником Херсонської контори [17, арк. 507, 509]. І такі приклади були звичним явищем.

Отже, як перекоонуємося, юридична відповідальність службовців відомства зв'язку Російської імперії розвивалася в загальнодержавному руслі. Основним

² Документ, що видається морським перевізником вантажу його відправнику, що засвідчує прийняття вантажу до перевезення, містить зобов'язання доставити вантаж до пункту призначення і передати його одержувачу [44].

джерелом правової відповідальності було «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных» 1845 р., яке мало ще три редакції. Незважаючи на деякі вади «Уложения», його прогресивну, буржуазну суть спробували вживити у феодальну основу Росії XIX ст. Поширеними проступками в середовищі зв'язківців були пияцтво на робочому місці, неякісне опрацювання кореспонденції. Серед злочинів перше місце посідала крадіжка грошової кореспонденції. Чекає на своє дослідження юридична відповідальність за порушення «Уставов почтовых (Уставов почтовых и телеграфных)» інших категорій осіб (чиновників других відомств, представників місцевого самоврядування). Вельми корисним буде вивчення правової відповідальності зв'язківців Російської імперії загалом.

Література:

- Гущева Н. Ответственность чиновников за должностные проступки и преступления по русскому дореволюционному законодательству в XIX - начале XX в.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Нижний Новгород, 2006. 29 с.
- Державний архів Миколаївської області. Ф. 87. Оп. 1. Спр. 119.
- Державний архів Миколаївської області. Ф. 87. Оп. 1. Спр. 71.
- Державний архів Миколаївської області. Ф. 87. Оп. 1. Спр. 127.
- Державний архів Миколаївської області. Ф. 87. Оп. 1. Спр. 131.
- Державний архів Миколаївської області. Ф. 87. Оп. 1. Спр. 72.
- Державний архів Миколаївської області. Ф. 87. Оп. 1. Спр. 73.
- Державний архів Миколаївської області. Ф. 87. Оп. 1. Спр. 74.
- Державний архів Миколаївської області. Ф. 87. Оп. 1. Спр. 79.
- Державний архів Одеської області. Ф. 307. Оп. 7. Спр. 26.
- Державний архів Одеської області. Ф. 307. Оп. 7. Спр. 657.
- Державний архів Одеської області. Ф. 307. Оп. 7. Спр. 659.
- Державний архів Одеської області. Ф. 307. Оп. 7. Спр. 660.
- Державний архів Одеської області. Ф. 307. Оп. 7. Спр. 662.
- Державний архів Одеської області. Ф. 307. Оп. 7. Спр. 667.
- Державний архів Одеської області. Ф. 307. Оп. 7. Спр. 15.
- Державний архів Одеської області. Ф. 307. Оп. 7. Спр. 647.
- Державний архів Одеської області. Ф. 307. Оп. 7. Спр. 666.
- Державний архів Херсонської області. Ф. 82. Оп. 1. Спр. 217.
- Державний архів Херсонської області. Ф. 82. Оп. 1. Спр. 34.
- Державний архів Херсонської області. Ф. 82. Оп. 1. Спр. 40.
- Державний архів Херсонської області. Ф. 82. Оп. 1. Спр. 41.
- Державний архів Херсонської області. Ф. 82. Оп. 1. Спр. 16.
- Державний архів Херсонської області. Ф. 82. Оп. 1. Спр. 23.
- Державний архів Херсонської області Ф. 82. Оп. 1. Спр. 273.
- Дегтярьов С. Практика застосування покарань до цивільних чиновників Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Сумський історико-архівний журнал. 2016. № XXVII. С. 5-18.
- Зайончковский П. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. М.: Мысль, 1978. 288 с.
- Здравомыслов Б. Должностные преступления. Понятие и квалификация. М., 1975. 168 с.
- Кенигсон А. Проступки и преступления по службе и порядок ответственности должностных лиц. Кишинев: Бессарабс. губерн. правл., 1910. 404 с.
- Кони А. Должностные преступления и суд присяжных заседателей. Вестник права. 1916. № 49. С. 1182-1184.
- Курдюк П. К вопросу о правовом регулировании уголовной ответственности государственных служащих по российскому дореволюционному законодательству. Наука и образование; хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление. 2012. Апрель. URL: http://www.journal-nio.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1190&Itemid=105#centarmain (дата обращения: 15.05.2017).
- Лазаревский Н. Ответственность за убытки, причиненные должностными лицами. СПб., 1905. 728 с.
- Лозина-Лозинский М. Привлечение к ответственности должностных лиц административного ведомства. Журнал министерства юстиции. 1895. № 11. С. 51-88.
- Лозина-Лозинский М. Служебные провинности и дисциплинарные взыскания. Право. 1900. № 16. С. 816-822.
- Любичанский С. Практика административного расследования должностных преступлений чиновников в оценке сенаторских ревизий начала XX в. Вестник ОГУ. Гуманитарные науки. 2004. № 10. С. 38-43.
- Маклаков В. Законность в русской жизни (публичная лекция, прочитана 17 марта 1909 г. в зале Тенишевского училища). Вестник Европы. 1909. Т. 3. Кн. 5. С. 238-275. URL: <https://www.prlib.ru/item/323616> (дата обращения: 06.02.2018).
- Островский А. Правовые основы создания и деятельности арестантских рот гражданского ведомства в Российской империи. Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского. Юридические науки. 2015. № 1. С. 94-101.
- Очаковский В. К вопросу о соотношении уголовной и дисциплинарной ответственности государственных служащих в дореволюционном российском государстве. Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета. 2013. № 04 (88). URL: <http://ej.kubagro.ru/2013/04/pdf/03.pdf> (дата обращения: 06.02.2018).
- Очаковский В. Становление и развитие института юридической ответственности государственных служащих в дореволюционной России (начало XVIII - конец XIX в.): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Краснодар, 2013. 29 с.
- Приговор почтальону Тираспольской почтово-телеграфной конторы Скрыпкину. Почтово-телеграфный журнал (отдел официальный). 1910. № 18. С. 439.
- Российское законодательство X - XX вв.: в 9 т. Т. 6: Законодательство первой половины XIX в. / отв. ред. О. Чистяков. М.: Юрид. лит., 1988. 432 с.
- Таганцев Н. Лекции по русскому уголовному праву. Часть общая. Вып. 1. СПб.: Гос. тип., 1887. 394 с.
- Транспортный документ – морський коносамент // UA.Broker : веб-сайт. URL: <https://ua-broker.com/shcho-potribno-znaty/dokumenti-dlya-mitnogo-oformlennya/transportniy-dokument-morskiy-konosament/> (дата звернення: 06.02.2018).

44. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 г. / издано Н. Таганцевым. СПб., 1892. 796 с.

45. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. СПб.: Типография Второго отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1845. 898, [XVII] с.

46. Устав уголовного судопроизводства 1864 г. URL: <http://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/3137>.

47. Федорченко О. Взаємовідносини у середовищі поштово-телеграфних службовців наприкінці XIX - на початку XX ст. (на матеріалах Одеського поштово-телеграфного округу). Scriptorium Nostrum: електронний історичний журнал. 2016. № 3 (6). С. 92-104.

48. Федорченко О. Кадрова політика в державних поштових і поштово-телеграфних установах Півдня України на початку XX ст. (1900-1914 рр.). Наукові праці: науково-методичний журнал. Т. 96. Вип. 83: Історичні

науки. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. С. 221-225.

49. Федорченко О. Розвиток поштового зв'язку в Таврійській і Херсонській губерніях наприкінці XIX - на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Херсон. нац. тех. ун-т. Херсон, 2011. 387 с.

50. Херсонские губернские ведомости. 1899.

51. Шандра В. Адміністративна та судова відповідальність чиновника в законодавчих актах Російської імперії (до постановки наукової проблеми). Проблеми історії України XIX - поч. XX ст. 2013. Випуск 22. С. 5-13.

52. Ширяев В. Взятничество и лиходейство в связи с общим учением о должностных преступлениях: Уголовно-юридическое исследование. Ярославль: Тип. Губ. правл., 1916. 577 с.

53. Эстрин А. Должностные преступления. М.: Юрид. изд-во НЮО РСФСР, 1928. 108 с.

54. Южная Русь: ежедневная газета. Херсон. 1913.

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИНИКНЕННЯ НЕЛЕГАЛЬНОЇ МІГРАЦІЇ

Ярмакі В. Х.

Стаття присвячена розгляду міжнародних міграційних процесів. Досліджуються історичні аспекти цих процесів. Значна увага приділяється аналізу причин виникнення нелегальної міграції та її суспільної небезпеки. Стосовно виникнення нелегальної міграції як суспільно-політичного явища констатується, що вона в сучасному розумінні бере початок із припинення відкритої та необмеженої міграції через систематичний імміграційний контроль, запроваджений у роки Першої світової війни.

Проблему нелегальної міграції вважаємо за потрібне розглядати суто в контексті такого глобального явища, як міжнародна міграція. Тому наукове дослідження цієї проблеми варто здійснювати в трьох вимірах: міжнародному, європейському та національному. Адже міграційні процеси безпосередньо стосуються соціальних переміщень у планетарному масштабі та соціальної мобільності населення в національному просторі. Як наслідок – надзвичайна актуальність міграційних проблем, від вирішення яких залежить майбутнє тих чи інших країн.

Досліджується нормативно-правове забезпечення протидії нелегальній міграції на міжнародному рівні.

Ключові слова: міграція, нелегальна міграція, нелегальний мігрант, міграційні процеси.

Статья посвящена изучению международных миграционных процессов. Исследуются исторические аспекты этих процессов. Значительное внимание уделяется анализу причин возникновения нелегальной миграции и ее общественной опасности.

Относительно возникновения нелегальной миграции как общественно-политического явления констатируется, что она в современном понимании берет свое начало с прекращением открытой и неограниченной миграции вследствие осуществления систематического иммиграционного контроля, который был внедрен в годы Первой мировой войны.

Проблему нелегальной миграции считаем нужным рассматривать исключительно в контексте такого глобального явления, как международная миграция. Поэтому научное исследование этой проблемы следует осуществлять в трех измерениях: международном, европейском и национальном. Ведь миграционные процессы непосредственно касаются социальных перемещений в планетарном масштабе и социальной мобильности населения в национальном пространстве. Как следствие – чрезвычайная актуальность миграционных проблем, от решения которых зависит будущее тех или иных стран.

Исследуется нормативно-правовое обеспечение противодействия нелегальной миграции на международном уровне.

Ключевые слова: миграция, нелегальная миграция, нелегальный мигрант, миграционные процессы.

The article devoted to review of the international migration process. Historical aspects of these processes are reviewed as well. Particular attention is dedicated to the analysis of causes leading to irregular migration and its public danger. Regarding the emergence of illegal migration as a socio-political phenomenon, it is stated that in the modern sense it starts from the end of the open and unlimited migration through the introduction of systematic immigration control, which was introduced during the First World War.

The problem of illegal migration, we consider it necessary to consider exclusively in the context of such a global phenomenon as international migration. Therefore, the scientific study of this problem should be carried out in three dimensions: international, European and national. After all, migration processes directly affect the social movements on a planetary scale and social mobility of the population in the national space. As a result, the urgency of migration problems, the future of which countries depend on.

Among the causes of migratory movements, some authors, besides the uneven economic development of countries, also distinguish the varying degree of restrictive migration policy that countries carry out, as migration flows are mixed with the social situation of the state of origin, transit state and recipient state.

Illegal migration is primarily a significant crime-causing factor affecting the growth of crime, the spread of sexually transmitted diseases and AIDS, the illegal labor market, etc.

Analysis of the legal framework combating irregular migration at the international level is also performed.

Key words: migration, irregular migration, irregular migrant, migration processes.

Наш час характеризується збільшенням масштабів міграційних процесів у світі, розширенням та розвитком зв'язків та інтеграції між країнами. Мігранти завжди вносили свій вклад у розвиток будь-якої країни, її економічної, соціальної та культурної сфер. На даний момент найбільшим у світі за обсягами міграції вважається коридор Мексика – Сполучені Штати Америки (далі – США), обсяги якого перевищують 10 млн. осіб кожного року. Також одними з найбільших коридорів є Туреччина – Німеччина, Алжир – Франція. Якщо ж розглядати міграцію до країн Європейського Союзу (далі – ЄС) загалом, то такий коридор не поступатиметься згаданому напрямку Мексика – США, а то і переважатиме його.

Україна завдяки своєму вигідному територіальному положенню стала транзитною державою для потоку мігрантів у країни ЄС, адже в нашій країні є спільні сухопутні кордони з Румунією, Польщею, Словаччиною й Угорщиною, які простягаються на сотні кілометрів. Попри свою економічну вигоду розташування, Україна зручна і для нелегальної міграції, тобто незаконного переміщення поза пунктами пропуску або із приховуванням від прикордонного та митного контролю.

Міжнародні міграційні процеси є невід'ємною складовою частиною сучасного суспільства, і для вивчення цього явища необхідно проаналізувати особливості його зародження та найважливіші етапи розвитку. Переміщення значних мас населення з однієї місцевості чи країни в іншу відбувалося в усі історичні епохи. Іноді воно було незначним, інколи посилювалося й охоплювало цілі племена, перетворювалося на масові «переселення народів» і зазвичай слугувало підґрунтям для заснування нових цивілізацій або значного тери-

торіального розширення вже наявних. Водночас необхідно пам'ятати, що дослідження проблем зовнішньої міграції в історичному аспекті, її ж нелегального складника і поготів, має деякі особливості:

1) явище міграції тривалий час із різних причин не цікавило науковців. Вивчення міграційних процесів започатковується лише тоді, коли вони починають супроводжуватися певними діями політичного характеру (наприклад, розширення державної території, заснування нових колоній, коли міграція набуває масового характеру тощо);

2) сучасна західна наукова думка працює над вивченням процесів міграції здебільшого в контексті міжнародного права та віддає перевагу дослідженням стану та перспектив міграції матеріальних і трудових ресурсів, а також проблемам, пов'язаним з їх динамічними переміщеннями та соціальними наслідками. Фахівці із країн Співдружності Незалежних Держав (далі – СНД), які спеціалізуються на проблемах зовнішніх міграцій, зосереджують зусилля здебільшого на соціальній діагностиці та соціометрії міграційних процесів. Можливо, тому ґрунтовних досліджень з історії виникнення нелегальної міграції обмаль.

Багато вчених намагалися вирішити цю проблему. Праці деяких із них і сьогодні становлять значну наукову й історичну доктринальну цінність. Важливість феномена міграцій в історії людства підкреслює один із найбільш відомих істориків і теоретиків А. Тойнбі. Під час дослідження причин падіння Римської імперії він серед головних чинників називає саме міграційні потоки [1].

У «Персидських листах» Ш. де Монтеск'є цікавився явищем міграції і намагався зрозуміти причини його виникнення та можливі наслідки для розвитку людства: «Ніщо так не притягує іноземців, як свобода та багатство, які вона передбачає; свободу ми шукаємо для самої свободи, а наші потреби приводять нас у ті країни, де ми знаходимо достаток» [2].

Вважаємо, що заслуговує на увагу класифікація масових міграційних потоків, яка розроблена в сучасній науковій літературі з міграційних проблем:

– II ст. н. е. – початок X ст. – так зване Велике переселення народів. У цей час під ударами варварів припинила існування Римська імперія (410 р.). Унаслідок масових міграцій на початку VII ст. утворився ранньофеодальний європейський світ;

– XIII ст. – освоєння Азії та Європи монголо-татарами. Утворення Золотої Орди [3, с. 9];

– початок XV ст. – прибуття до Європи турків-османів. На Близькому Сході зародилася Османська імперія;

– кінець XV ст. – початок великих географічних відкриттів. З 1492 р. відбулося проникнення європейців на американський континент. Через суттєву втрату людських ресурсів, які силоміць вивезено до Америки, африканський континент у його розвитку відкинуто на багато століть назад;

– упродовж XVII – XIX ст. значні міграційні потоки проходили з ініціативи колоніальних країн, що традиційно приймали мігрантів (США, Канада, Австралія, Нова Зеландія, Аргентина, Бразилія, Південна Африка). Зокрема, епоха колонізації заслуговує на особливу увагу в контексті періодизації світових міграцій, бо саме відтоді європейська міграційна політика сприяє тому, щоб європейська культура підкорила весь світ,

заснувала нові могутні імміграційні країни, які й сьогодні вважаються зразками збалансованої міграційної політики й економічної стабільності;

– лише в XIX ст., від часу офіційного визнання незаконності рабства (1834-1937 рр.) понад 30 млн. осіб було перевезено Великобританією з індійського субконтиненту для роботи в інших колоніях. Водночас відбувалося значне переселення європейців на постійне місце проживання до імміграційних країн. Етапу індустріалізації, який розпочинається в XIX ст., властива відносно вільна міграційна політика, в якій поєднувалися економічний лібералізм і становлення національних держав. Головним обмеженням для вільної міграції був брак коштів на переїзд. Паспортів у той час майже не було, імміграція з метою зміни місця проживання або працевлаштування практично не обмежувалася.

Аналіз тематичної наукової літератури свідчить, що, з незначними відмінностями, міграція розуміється як переміщення людей між країнами, адміністративно-територіальними утвореннями; поселення, пов'язане здебільшого з тимчасовою або постійною зміною проживання, роботи, укладу життя. Узагальнюючи концептуальні розроблення таких дослідників, як Ю. Рима-ренко, О. Піскун, І. Прибиткова, В. Олефір, Н. Тиндик та ін., визначимо такі види міграції:

1) *за способом реалізації*: організована та неорганізована;

2) *за ступенем контролюваності*: легальна та нелегальна;

3) *за територіальною ознакою*: внутрішня та зовнішня;

4) *за часовою ознакою*: постійна (чи незворотна), тимчасова, сезонна, кочова;

5) *щодо країни*: еміграція, імміграція, транзитна міграція [4, 182-183].

Що стосується виникнення нелегальної міграції як суспільно-політичного явища, то можемо констатувати, що вона в сучасному розумінні бере початок із припинення відкритої та необмеженої міграції через систематичний імміграційний контроль, запроваджений у роки Першої світової війни.

Події Першої світової війни, Жовтневого перевороту та громадянської війни в Росії, греко-турецької війни 1912-1922 рр. стали першопричинами для неконтрольованого, тобто незаконного пересування великої кількості людей, які були змушені залишати свою батьківщину. За даними різних дослідницьких джерел, загальна кількість неконтрольованих переселенців в Європі до 1923 р. становила від 1 до 2,5 млн. осіб [5, с. 23]. Постала нагальна потреба якимось регламентувати становище цих людей, які мали нелегальний статус та потребували захисту. Серед них були військовополонені (приблизно 50 тис. осіб), які не бажали повертатися на батьківщину, та цивільні особи, які втекли від більшовицького перевороту.

Отже, можна зробити висновок, що у 20-30-і рр. XX ст. спостерігалася чітка тенденція до запобігання нелегальній міграції як явищу. Таку тенденцію можна простежити через аналіз міжнародного нормотворення Ліги Націй того періоду щодо такої категорії мігрантів, як біженці. 1938 р., після Євіанської конференції за участю 32 країн одночасно із зазначеними нормативними актами й ініціативами було засновано Міжурядовий комітет у справах біженців (далі – МКБ), який за-

значив, що вирішення проблем незаконних мігрантів і біженців має ґрунтуватися на підставі узгодження чинних національних імміграційних законів та практики із країнами походження мігрантів. Щоправда, від жовтня 1939 р. МКБ фактично не діяв, і 1943 р., після зустрічі представників Великобританії та США його реорганізовано. Замість нього створено Адміністрацію Об'єднаних Націй із питань допомоги та повоєнного поновлення, мета якої – допомогти особам, яких було переміщено внаслідок війни, і тим, хто бажав повернутися на батьківщину [6].

Період між світовими війнами взагалі можна охарактеризувати насамперед як час удосконалення адміністративних процедур у сфері міжнародної міграції. Друга світова війна стала своєрідним водорозділом у процесах глобальної світової міграції. У світовій політиці запроваджуються нові підходи до вирішення міграційних проблем. У 40-50-х рр. минулого століття, з розпадом колоніальної системи, нові незалежні держави розробляли національну політику в галузі економіки та народонаселення (зокрема, міграційну політику), яка відповідала б їхнім цілям і завданням, а не інтересам колоніальних метрополій. У цей час спостерігаємо тенденцію до лібералізації міграційної політики, яку запроваджують як реакцію на велику потребу в робочій силі для відбудови Європи. Деякі мільйони осіб внаслідок війни із Центральної та Східної Європи перемістилися до Західної Європи, до країн, які приймають іммігрантів. У зв'язку із цим уряди тих держав, які були зацікавлені в інтенсивних міграційних потоках, відчувають нагальну потребу розробити власні національні законодавства в даній сфері [7, с. 82].

Проблему нелегальної міграції, вважаємо за потрібне розглядати суто в контексті такого глобального явища, як міжнародна міграція. Тому наукове дослідження цієї проблеми варто здійснювати в трьох вимірах: міжнародному, європейському та національному. Адже міграційні процеси безпосередньо стосуються соціальних переміщень у планетарному масштабі та соціальної мобільності населення в національному просторі. Як наслідок – надзвичайна актуальність міграційних проблем, від вирішення яких залежить майбутнє тих чи інших країн.

Нелегальна міграція насамперед є істотним криміногенним чинником, що впливає на зростання злочинності, на поширення венеричних хвороб і СНІДу, нелегального ринку праці тощо.

Специфічною рисою сучасної міграції є збільшення частки жінок (до 58,5%) та дітей у міграційному потоці. Досить поширеним явищем є незаконне переміщення жінок, дівчат і дітей із метою сексуальної експлуатації. За оцінками експертів, щорічно на світовий ринок інтимних послуг потрапляє від 700 тис. до 4 млн. людей.

Також зауважимо соціально-економічні наслідки нелегальної міграції для Європи, зокрема і для України. Нелегали, які готові працювати на будь-яких умовах, зводять нанівець соціальні гарантії, наявні в європейських країнах (мінімальний рівень заробітної плати, максимальна тривалість робочого дня), а також потребують величезних фінансових витрат на прикордонний контроль, створення таборів для біженців, на соціальні та медичні послуги, утримання під вартою, депортацію.

Поняття нелегальної міграції необхідно розглядати в контексті такого глобального явища, як міжнародна міграція. Міграція (від лат. *migratio* – «переходжу», «переселяюсь») – переміщення населення, пов'язане зі зміною місця проживання. Міжнародна міграція – це зовнішня, міждержавна міграція населення, рух населення через державні кордони [8, с. 301]. За наявним поділом потоки мігрантів визначають так:

- імміграція (від лат. *immigrare* – «поселятися», «вселятися») – прибуття в країну чи залишення в країні іноземців або осіб без громадянства на постійне проживання;

- еміграція (від лат. *emigro* – «виселятися», «переселятися») – добровільне або вимушене переселення в іншу країну для постійного проживання. Виселення з рідної країни назавжди з розірванням усіх зв'язків [9, с. 391];

- внутрішня міграція – переміщення громадян з однієї адміністративно-територіальної одиниці в іншу, а також інші переміщення в межах однієї держави;

- специфічна міграція – переміщення біженців, жертв переслідувань та репресій за різними ознаками, вимушених переселенців [10, с. 124].

Крім того, виділяють такі види міжнародної міграції:

- постійна (безповоротна) – здійснюється з метою виїзду на постійне місце проживання до іншої країни;

- тимчасова – обмежена строком перебування в країні в'їзду від 1 до 6 років, це так звані «довгострокові емігранти / іммігранти», робітники за контрактом тощо;

- сезонна – пов'язана з короткостроковим (до 1 року) виїздом / в'їздом для роботи в «сезонних» галузях господарства (рибальство, сфера послуг, сільське господарство, кочівництво);

- маятникова (прикордонна) – щоденний, потижневий переїзд з однієї країни в іншу та у зворотному напрямку. Здійснюється у зв'язку з роботою в сусідній країні, відвідуванням родичів, торгівлею тощо;

- незаконна міграція [11, с. 24].

Важливість питання нелегальної міграції пов'язана зі складністю визначення її кількісних параметрів, які значно перевищують офіційні дані з міграції, з неоднозначністю і невизначеністю її наслідків, а також зі складністю боротьби з таким явищем, зважаючи на соціально-політичну та економічну ситуацію в країнах-постачальниках, що породжує нові потоки мігрантів.

У ст. 3 Протоколу проти незаконного ввозу мігрантів сушею, морем і повітрям, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р. (ратифікована Україною 2004 р.), визначено, що незаконний ввіз мігрантів – це забезпечення з метою одержання, прямо або опосередковано, будь-якої фінансової або іншої матеріальної вигоди, незаконного в'їзду до держави будь-якої особи, яка не є її громадянином або не проживає постійно на її території. Незаконний в'їзд означає перетин кордонів без дотримання необхідних вимог для законного в'їзду до держави, що приймає. Отже, особи, які незаконно перебувають або незаконно ввозяться в державу, є незаконними мігрантами.

Згідно з рекомендаціями Конференції міністрів із питань запобігання нелегальній міграції у межах Будапештського процесу (14-15 жовтня 1997 р.), нелегальна міграція охоплює порушення правових мігра-

ційних інститутів, нелегальне перетинання кордону, нелегальне проживання в країні, використання недозволених транспортних засобів, виготовлення та використання фальшивих документів чи порушення у використанні справжніх документів, надання допомоги і коштів для звернення з фальшивими документами до органів влади, організація перевезення, забезпечення місць притулку та нелегальної роботи [12, с. 18].

У Протоколі проти незаконного ввозу мігрантів сушею, морем і повітрям, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності, вжито термін «незаконний в'їзд», який означає перетинання кордонів без дотримання необхідних вимог для законного в'їзду в державу, що приймає [13].

Нелегальна міграція (за юридичним визначенням) – це соціально-правове явище, що передбачає нелегальне перетинання державного кордону поза пропускними пунктами або з використанням фальшивих документів, візи; самостійне або з допомогою третіх осіб проживання на території країни без належного дозволу компетентних державних органів із метою поліпшити власне становище чи становище своєї родини, а також для захисту своїх політичних або релігійних переконань.

В офіційній термінології ООН замість терміна «незаконна міграція» здебільшого вживається поняття «неврегульована міграція» – рух осіб, що відбувається з порушенням норм країн виїзду, транзиту та призначення; а замість терміна «незаконний мігрант» – «неврегульований мігрант», «мігрант без належних документів». Ці поняття відображають гуманістичний підхід до явища незаконної міграції, що базується на парадигмі прав людини. У його основі лежить принцип індивідуальної свободи, свободи переміщення, свободи вибору місця проживання.

У документах ЄС найчастіше вживається поняття «нелегальна імміграція», яка наявна в разі незаконного перетину кордону, перетину кордону з фальшивими або підробленими документами, законного в'їзду та перебування на територіях країн-учасників після закінчення терміну дії дозволу на перебування. Законне перебування стає нелегальним також за умови, коли особа працевлаштовується або займається підприємницькою діяльністю, не дозволеною в'їздною візою.

У підсумку можна стверджувати, що нелегальна міграція виникла давно і створює реальні та потенційні загрози фактично будь-якому аспекту безпеки сторони, що приймає. Вона спотворює соціальну, демографічну, територіальну структуру, загострює конкуренцію на місцевих ринках праці та житла, створює цілі сектори зайнятості, які не мають законодавчого регулювання, спричиняє соціальну напругу, ріст ксенофобії й екстремізму.

Нелегальна міграція все частіше розглядається як один із можливих шляхів поширення міжнародного тероризму. Крім того, трагічні події останніх років призвели до необхідності вибору між свободою особисто-

сті та безпекою. Важливо зазначити, що повсякденна свідомість в європейських країнах так глибоко засвоїла традицію свободи та безпеки, що саме безпека стала однією з найголовніших культурних цінностей Європи. І якщо в 90-х рр. XX ст. свобода посідала перше місце, то тепер європейці все частіше віддають перевагу безпеці. Інакше кажучи, нелегальна міграція тісно переплітається зі сферою як національної, так і особистої безпеки.

Література

1. Тойнбі А. Постигание истории: сборник / сост. А. Огурцов; вступ. ст. В. Уколовой. Пер. с англ. М.: Прогресс, 1991. 730 с.
2. Монтескье Ш. де. Персидские письма: роман. Пер. с фр. Вступ. ст. С. Артамонова. Элиста: Калм. кн. изд-во, 1988. 302 с.
3. Василенко І. Протидія незаконній міграції населення з країн Азії до Європи територією України (організаційно-правовий аспект): монографія. Донецьк: ВОНР ДЮІ ЛДУВС, 2008. 172 с.
4. Нелегальна міграція та торгівля жінками: у 2 кн. / за ред. Ю. Римаренко. Кн. 1. Ч. 1. К.: Інститут держави та права, КУП, НАВС, 2001. С. 182-183.
5. Симон Г. Миграция в Южной Европе: обзор: будущее миграции. М., 1987. С. 23.
6. Детальный опис діяльності МКБ. The Powers and the Persecuted: The Refugee Problem and the Intergovernmental Committee on Refugees (IGCR), 1938-1947 / Т. Sjoberg. 1991.
7. Олефір В., Цвігун Д. Еволюція та сутність поняття нелегальної міграції. Право України. 2005. № 4. С. 81-84.
8. Большая юридическая энциклопедия. М.: Эксмо, 2005. 688 с.
9. Малый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона 1890-1907 гг. М.: Владос, 2002. 415 с.
10. Курилов И. Актуальные проблемы нелегальной миграции и охрана государственной границы. Политическое образование. 2008. № 7 (259). С. 124-127.
11. Правове регулювання міграційних процесів в Україні: інформаційно довідковий посібник. Рос. мовою. К.: Атіка, 2008. 328 с.
12. Подшивалов В. Незаконная миграция: международно-правовой подход. Правоведение. 2008. № 4 (243). С. 185-192.
13. Копура М. Проблема нелегальной миграции и пути ее решения. Право и безопасность. 2007. № № 1-2 (22-23). С. 15-24.
14. Протокол проти незаконного ввозу мігрантів по суші, морю і повітрям, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р. (ратифікований Законом України від 4 лютого 2004 р. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 19. Ст. 263. CD-версія. 2008. № 12.

Ярмак В. Х.,
доцент, професор кафедри
державно-правових дисциплін
Одеського державного університету
внутрішніх справ

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ

ПИТАННЯ ЩОДО ЗАХИСТУ ЧЕСТІ, ГІДНОСТІ Й ОСОБИСТОЇ НЕДОТОРКАНОСТІ ЛЮДИНИ В НАПРЯМІ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	3
Афанасенко С. І.	
КОНСТИТУЦІЙНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ.....	6
Магновський І. Й.	
ЗНАЧЕННЯ ПОЛОЖЕНЬ ХАРТІЇ ОСНОВНИХ ПРАВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ДЛЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЗАКРІПЛЕНИХ У КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ.....	11
Небеська М. С., Проданець Н. М.	

ПРОТИДІЯ ЗЛОЧИННОСТІ: ПРОБЛЕМИ ПРАКТИКИ ТА НАУКОВО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	14
Бурангулов А. В.	
ГЕНЕЗИС ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ ТА ПРОТИДІЇ ЇЇ В УКРАЇНІ.....	18
Доценко О. С.	
ГОЛОВНІ ПРАВИЛА ПЕРЕГОВОРІВ ПІД ЧАС МАСОВИХ ЗАВОРУШЕНЬ ІЗ КОНФЛІКТНИМИ ОСОБАМИ ПЕВНОЇ ФОРМИ ПОВЕДІНКИ.....	22
Оверченко Д. Г.	
РЕГЛАМЕНТАЦІЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ, ЗБОРІВ (ОБОВ'ЯЗКОВИХ ПЛАТЕЖІВ): ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ЗАГАЛЬНОГО ТА КОНТИНЕНТАЛЬНОГО ПРАВА.....	25
Старинець Є. А.	
КРИМІНОГЕННІ РИЗИКИ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В МІЖНАРОДНОМУ ВИМІРІ.....	28
Степанченко О. О.	
ОСОБЛИВОСТІ ЗОВНІШНЬОГО ВИГЛЯДУ ОСОБИ, ХВОРОЇ НА НАРКОМАНІЮ.....	31
Ташматов В. А.	
ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ЗАХОДІВ ПРИМУСУ ТА ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ ПРАЦІВНИКАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ.....	34
Ульянов О. І.	
НЕОБХІДНА ОБОРОНА ІЗ ТРАВМАТИЧНОЮ ЗБРОЄЮ.....	37
Федоров В. М.	

ПРОБЛЕМИ ТРУДОВОГО ПРАВА ТА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ТА РОБОТИ НЕПОВНОЛІТНІХ.....	42
Хімченко С. В.	

ПРОБЛЕМИ ЗЕМЕЛЬНОГО, АГРАРНОГО ТА ЕКОЛОГІЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ВОДНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....	46
Гарсія Е. Ф.	
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОЦІНКИ ВПЛИВУ НА ДОВКІЛЛЯ ЯК ІНСТИТУТУ УПРАВЛІННЯ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯМ.....	51
Гоштинар С. Л.	

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ РЕФОРМИ

ПРОФІЛАКТИКА ТА ЗАПОБІГАННЯ НЕЗАКОННОМУ ЗАВОЛОДІННЮ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ.....56
Кіріленко Ф. О., Мінаєв Д. Д.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІТЕКТУРНО-БУДІВЕЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ
ЯК ЗАСІБ РЕГУЛЮВАННЯ ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
МІСТОБУДІВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ..... 61
Кузніченко О. В., Околович М. Є.

ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ
ДИСЦИПЛІНАРНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В ОРГАНАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ.....65
Медведенко Н. В.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ТИМЧАСОВОГО ВИЛУЧЕННЯ МАЙНА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....70
Горошко В. В.

ФІКСАЦІЯ ТА ОЦІНКА РЕЗУЛЬТАТІВ СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ.....75
Гусаченко Є. О.

СЛІДЧИЙ – СУБ'ЄКТ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ:
НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА.....81
Марченко О. А.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ
ПІД ЧАС СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗА ОСОБОЮ, РІЧЧЮ АБО МІСЦЕМ.....86
Поляков Є. В.

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

АКЦИЗ У СИСТЕМІ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....88
Загороднюк С. О., Допілка В. О.

ДОСВІД КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЩОДО ЕКОНОМІКО-ПРАВОВОГО
СТИМУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ДжЕРЕЛ ЕНЕРГІЇ.....91
Рибнікова Е. Ю.

ДО НОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ПРАЦІВНИКІВ ПАТРУЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ
ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ І НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ.....95
Геращенко О. С.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ
МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЯКОСТЕЙ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО.....98
Матієнко Т. В.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИКО-ПРАВОВОЇ НАУКИ

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ ПОЛЬЩІ (1921–1939 РР.).....102
Балинська О. М., Долинська М. С.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ
НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ОБ'ЄДНАНЬ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ109
Македон В. В., Шаповалова І. О.

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ СПАДКОВОГО ПРАВА В УКРАЇНІ.....	114
Середницька І. А.	
ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПОШТОВО-ТЕЛЕГРАФНИХ СЛУЖБОВЦІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....	119
Федорченко О. В.	
ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИНИКНЕННЯ НЕЛЕГАЛЬНОЇ МІГРАЦІЇ.....	125
Ярмакі В. Х.	

Наукове видання

Південноукраїнський правничий часопис
1'2018

Науковий журнал

Комп'ютерне верстання Кузнєцова Н. С.

Формат 60х90/8. Гарнітура «Trebuchet MS».

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 17,70. Ум.-друк. арк. 15,34. Зам. № 0918/128
Підписано до друку 02.04.2018. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.